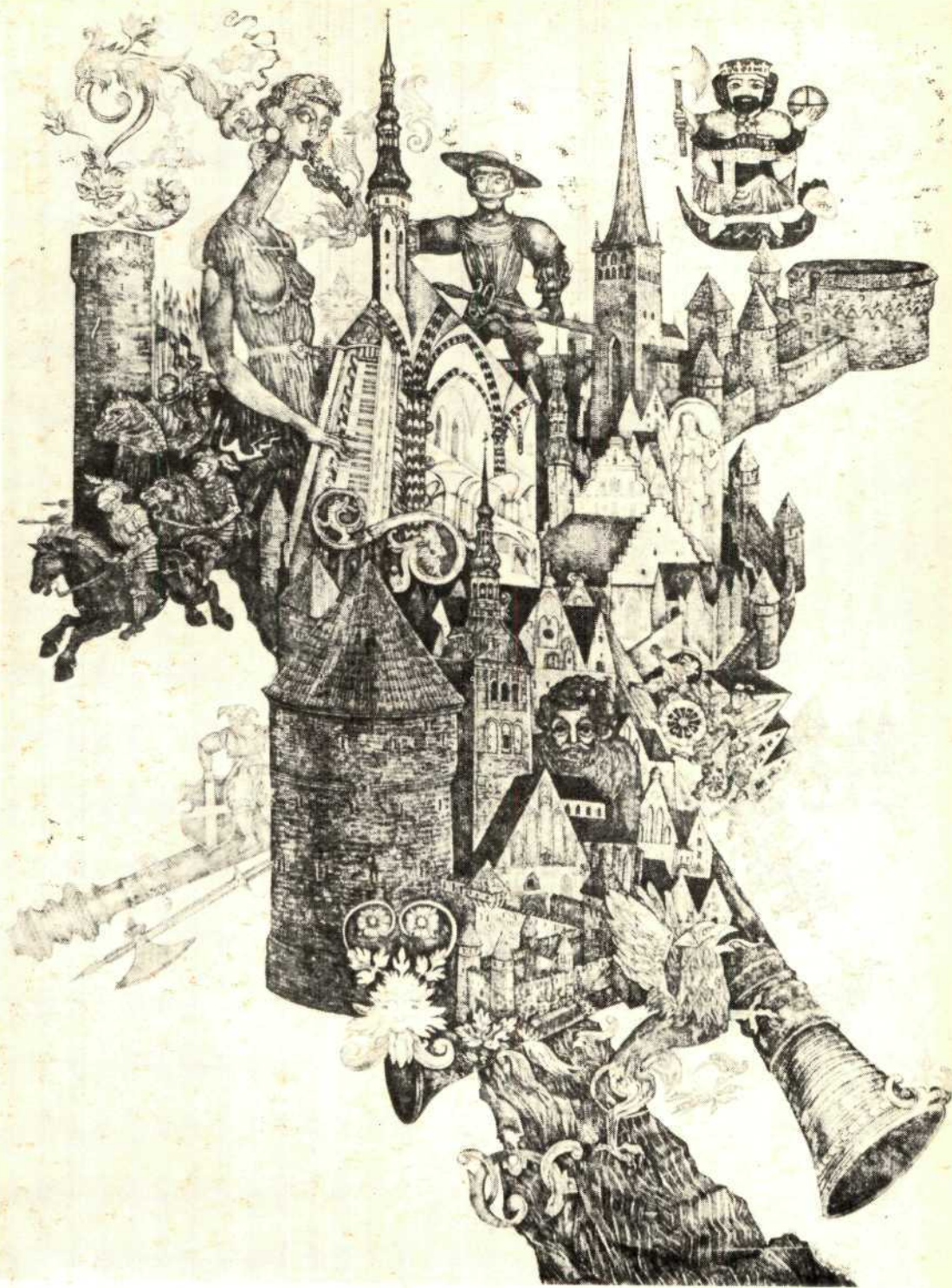

ISSN 0134-4536

Looming

11

1986

CONCORDIA KLAR. Tallinn ja aeg

(Pehmelakk) 1984

LOOMING

11

1986

KIRJANDUSLIK JA ÜHISKONDLIK-POLIITILINE AJAKIRI
EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄÄLEKANDJA

Henn-Kaarel Hellat

TERE, MINA OLEN HEINZ

ehk

POOLE TUHANDE PRUUDI LUGU

Trillallaa, trallallaa,
mis meil viga elada!
Poissmehepõlve pidada
ja neide ninapidi vedada!
(Mäletan, nii lauldi ühte
vana lorilaulu)

Kui hakkaksin vähegi lugupidavama põhjalikkusega kirja panema Uno Looga ja enda tutvuse lugu, siis kuluks selleks terve köide või koguni mitu. See oleks täiesti moodne teos — ilma igasuguse süžeeta. Raamat koosneks reast irdepisoodidest, milles ikka ja jälle korduksid võrdlemisi ühetaolised olukorrad. Uno ilmub üha ja aina ootamatult-etteteatamatult kusagilt, me veedame hubase õhtu suuremas või väiksemas seltskonnas, kuulame peamiselt lugusid Uno elujuhtumitest — neid ta juba pajatada oskab. Siis kaob ta jälle mõneks ajaks silmapiirilt, vahel koguni nii kauaks, et kipub ununema tema olemasolugi. Aga mis sest ikka pikemalt rääkida, ju on igaühel mõni seesugune sõber või tuttav.

Vunts on — või täpsemalt oli umbes kaks kuud tagasi, kirjeldatava algushetkel — pikk, sale, veel üsna sportliku välimusega keskealine, üle neljakümnenda eluaasta künnise astunud mees. Oma sõjajärgses lapse- ja noorpõlves oli ta jäänud ilma rangest kasvatuses-kombeõpetusest, oli nautinud suhteliselt suurt vabadust ja seetõttu kas ei tundnud või ei tahtnud tunnistada teatavat hulka konventsionaalsusi, mida kõike kokku nimetatakse heaks kasvatuseks. Sellest hoolimata käitus ta, vähemalt meie, meeste silmis, ikka ja alati mehiselt ja hästi — oli otsekohene, veidi järsk, pidas kõvasti lugu sõprusest ja selles, et ta saladusi ei reeda (neid, mis peavad jääma kitsa sõprusringi teada), võis olla surmkindel.

Veider küll, kuid küsimusele, millega ta täpselt tegeles või kuidas elas, ei oskaks ma vastata. Ma ei teadnud (selle teatud hetkeni, millest lugu algab) tema aadressigi. Ülikoolis oli ta õppinud minu meelest teisejärgulist (Eestimaa oludes) eriala — geograafiat, kuid pedagoogi ega maadeuurijana ei töötanud ta oma elus küll päevagi. Mingi aja — aasta või paar — liikus ta telemeeste ja -naiste keskel, pääses ka paaril korral ekraanile mingite omapäraste, küllalt üldist huvi äratanud saadetegega. Siis ta kirjutas noortele populaarse aimeramatu ja tõlkis lisaks paar samalaadset teost inglise keelest. Ajakirjanikesse, veel enam aga kunstiinimestesse — literaatidesse, tervesse sellesse ringi, kuhu mina olin viimaks püsima jäänud, suhtus ta vastavalt meeolule kord aupaklikult, siis jälle üleolevalt. Raha tal oli, riides käis hästi, isegi esinduslikult, ka jättis amet talle küllalt palju vaba aega — rohkem ma temast tõesti ei teadnud.

Juba ülikoolipäevil tundsid naised tema vastu keskmisest suuremat huvi, tema nende vastu mitte eriti. See tähendab, et teda võis mõne naisolendi (enamasti ikka noore ja nägusa ning harva kahel korral järjest ühe ja sama) seltsis näha baaripukil istumas või tänaval kuhugi tõttamas-sõitmas, aga mitte kunagi seltskonnas, kellegi pool kodus olengul, teatris, kontserdil või kunstinäitusel. Nüüd, kus olime riburada kõik abiellunud, jäi ta ainsaks «paadunud» poissmeheks meie ringis, tuli alati külla üksipäini ja nõnda ka lahkus, olgugi et meist mõnegi kaasad olid

HENN-KAAREL HELLAT

salakavalalt proovinud talle mõnda oma üksildast sõbratari lähedasemaks sokutada.

Noh, nüüd siis võin julgesti minevikuvormist loobuda, sest sellest seisust kõik algaski. Algas nagu malemängus suurejoonelise keskmängu kombinatsiooniga, mida tuleb vahetult jälgida, et mõista . . . Ei, ma valetan ja literatuuritsen, see võrdlus siia ei sobi. Male on, andku maletajad andeks, ikkagi vaid mäng, isegi primitiivvõitu mäng, kus sul on vastas üksainus intellekt täpsetesse piiridesse pandud mängukirega ja kummalgi niisiis ainus soov teist üle trumbata, võita. Ausas, avalikus, reegli-pärases (vahel ka ilusas) mängus võita.

*

Sündmusi hakkab ma kirjeldama ehk pisut analüütilisemalt, kui neid toimumisel käsitasin. Siiski on ju möödunud parasjagu aega, olen jõudnud mõndagi läbi mõelda.

Olen mitmendat päeva üksi kodus, see üksiolek töötab kesta, Kersti komandering ei saa enne lõppeda, kui järjekordse kuriteo süüdlased päevavalgele toodud — küllap nad tuuakse, kuid asi pole lihtne, sedakorda on tema uurimisgrupil tegemist keerulise majandusalaste kuritegude põiminguga.

On öhtu. Mäletan, et maad oli võtmas hiliskevadine kuldhall hämarik, kui helises uksekell.

Uksekell heliseb. Tirtsatab, sellest võib jääda mulje, nagu ei usuks helistaja eriti, et võin kodus olla. Ma ei oska kedagi külla oodata, aga seda kiiremini tõttan avama, tagant sundimas uudishimu ja üksindus, mis on jõudnud rõhuma hakata. Mitte küll veel ülemäära, kuid siiski sedavõrd, et iga tulija, ükskõik kes ka ukse taga ei seisa, tundub tere-tulnud, töötab vaheldust.

Seda, kes välisuksel seisab, pole mul tarvis pikalt seletama hakata. Eeskotta astub Vunts — see tähendab, Uno Looga. Ta oleks nagu pidulikumalt riides kui tavaliselt, mantli alt paistab õige peen ja pressitud ülikond. Ta on must ja valge nagu matuseline või pääsuke. Silma hakkab ühte rihma pidi üle õla pungil täis vana luitunud kaitsevärvi seljakott, mis küll ei tohiks sellise riietuse juurde passida ja mille ta kummalise ettevaatlikkusega maha paneb. Nagu oleks sees pomm või päkapikk, kes võib muidu haiget saada.

Mul on kohe keelel mitu küsimust, aga nii lihtlabased, et parem vaikisin. Alustagu aga külaline, öelgu, mis tal asja või ükskõik mida.

«Sul ikka aega jagub? Mul on täna päris pikad ja keerulised jutud, ühesõnaga — abi oleks tarvis, tead.»

Ma pole üldse see mees, kes võiks endale vastu rinda põrutades kuulutada — ma ei ole ialgi ainsatki abivajajat hädasse jätnud. Vahel olen ma selliste eest koguni põgenenud, teadlikult ja süstemaatiliselt neid vältinud . . . Nojah. Nüüd aga juhatan Vuntsi elutuppa ja pole võimatu, et olen isegi mingil määral abivalmis. Eks kuulame ära, mis tuge ta vajab — eks pärast on piisavalt aega ennast silmapiirile kerkida võivatest kohustustest vabaks seletada.

Nii et kutsun külalise elutuppa, pakun istet ja imestan endamisi, et ta oma ebamäärase kujuga seljakotti ikka ka siia kaasa lohistab. Otsemaid ta hakkabki selle kallal pusima, tõmbab ühest külgtaskust kortsunud ajalehe, teisest aga pudeli küllalt haruldast gruusia kuiva veini. See viimane žest muudab mu ettevaatlikuks, koguni tõredaks.

«Tead, kui sa viina võtta igatsed, siis selleks mul praegu küll aega ei ole,» kavatsen hakata talle selgitama oma hoivatust ja vajadust vaimvärskete hoida. Kuid ta rehmab juba energiliselt käega, et mu jutuooksu katkestada, ja kinnitab ülemuslikult, vastuvaidlemist mittesallivalt: «Joomat ei tule. Aga päris surmkainelt siin ka välja ei mängi — küll sa ise näed. Võta — loe seda, näed, ja siis sa taipad . . . kui ikka taipad.»

«See» on väga mitmekordselt kokkumurtud ajaleht «Reklaam», mis näeb välja, nagu oleks seda lugenud viissada inimest või veel rohkem. Ta osutab «kosjakuulutusele», millele punase pastakaga ring ümber veetud. Ma loen: «HEINZ 42/182/76, kõrgem, literaat, muusika- ja

teatrihuviline. Sõlmin lähema tutvuse noore (kuni 30), esindusliku, kirjandusest ja kunstidest huvitatud naisega...» Ja nõnda edasi.

«Noh, ja mis siis?» kehitatan ükskõikselt ja arusaamatuses õlgu. Tõepoolest, miks peaks mind huvitama, kellega keegi Heinz kavatseb tutvust sobitada?

Vunts aga näperdab oma võidunud seljakoti pandlaid ja nõõre, siis pöörab kotisuu alla ja otse mu elutoa keskpõrandale valgub sellest suur kuhi ümbrikke — eretav-valgeid, vandelmahedaid, roosatavaid, sinakavarjundilisi ja loomulikult ka lihtlabaseid standardpildilisi. Ta seisab selle hunniku kohal kühmus, seljakott ikka veel kahte soppi pidi sõrmede vahel, näol nii sünge, lausa hall ilme, nagu ma varem pole sel mehel veel näinud. Ta väänutab kuidagi närviliselt pead, vaatab mulle otsa ja sõnab: «Siin nad nüüd on, kõik need noored, esinduslikud ja kunstisõbralikud... Nelisada seitsekümmend seitse tükki, et sa teaksid! Ja mina olen Heinz, kui sa seda veel taibanud pole.»

Olen rabatud, aga on ka kange tahtmine naerda. Milline tobedus, on mu esimene mõte. Suurejooneline pullitamine — teine. Jama, jamps — kolmas... Sellega oleksid nagu mõtted ammendatud, kipuvad korduma, aga toimuvale tuleb ju kuidagi reageerida. Nii ma siis lausun: «Tead, ma pean vist natuke mõtteid koguma...»

«Arusaadavalt,» tunneb Uno ilmset kergendust juba sellest, et olen kõnevõimeline. «Kogu. Kas sul jääd on? Ja punnivinna? Kui loputaks õige kurku...»

Varsti istume tugitoolides, rüüpame kiiresti jahenevat aromaatsset haput veini. Suur hunnik ümbrikke kükitab endisel kohal ja mõjub ähvardavalt (siiski, natuke ka peibutavalt, mulle tundub). On see nüüd olme või ulme, mõtisklen resigneerunult kirjanduslikes kategooriates. Üks ümbrik realiseerib oma libeduse ja liugub aeglaselt üsna tipust alla, jalamile, eraldub teistest. Uno põrnitseb süngelt seda hääletut liikumist. Et mingitki tegevust leida, topin piibu ja tunnen seda läites, et mõte pääseb taas liikuma, mingid ideed hakkaksid nagu tekkima ja korrastuma.

Sellest, kui «Noorusse» ilmus seksuaaltarkusi nagu käisest puistav doktor Noormann, ja sellestki, kui meil loodi esimesed perenõuandlad (huvitav, kui palju neid peaks praegu tegutsema), on ju juba aastaid. Kõigist neist asjust on tühimuseni räägitud igasugusel tasemel, kõikvõimalikes seltskondades, nii- ja naapidi. Ometi tekib mul küll esmakordselt selle maailmaga niisugune otsekontakt nagu praegu. Algusest peale on mulle tundunud, et kogu abieluklappimise-lappimise probleemistik jääb kuhugi kõrvale ja kaugele, on hoopis teistsuguste inimeste jaoks, et kõige selle juures peavad tingimata mängus olema päratu suur üksinduseahastus, patoloogilised lävimistüsistused, suur ahistavate komplekside maailm, millega mul pole mingit kokkupuudet olnud.

Minagi ju abiellusin alles õige hiljuti. See käis ilma igasuguse kõrvalise mahitamise ja abita. Olgu peale et tutvumine Kerstiga tavaliselt, isegi ekstravagantselt, kõik käis läbi üllatuste, ootamatult ja äkki. Aga ikkagi täiesti normaalselt, kui neis asjus üldse mingit normi leidub. Edasigi on meil olnud pigem ülemäära üksmeelne (jah, vahel hakka kohe kartma, et tegemist on suure illusiooniga) abielu kui vastupidi — neid vastupidiseid või siis hoopis okkalisemaid kooselu arenguteid oleme ka piisavalt enda ümber näinud. Nagu normi korral tõenäoliselt ikka, on mulle tundunud, et kõik õiged inimesed elavad nii nagu mina, nagu elame meie Kerstiga... Pagana päralt, kas siis see, mis täna siin toimub, toimuma hakkab, peab mu turvalise veendumuse ja enesekindluse kummutama?

Ei — minu jutustuseks valitud olevikuvorm peidab endas seda ohtu, et ma nüüd, teatud ajavahemiku tagant hakkab kõike siiski lihtsustama, enda toonast mõttekäiku ja eks siis muudki ülemäära kokku suruma. Tegelikult liigub mu mõte sel arupidamispausil Uno silma all vaevalisemat ja kaugemat rada mööda. Mulle meenub näiteks, kuidas kord ühes väiksemas ajakirjanike seltskonnas neid asju arutades sündis mõte, kui vajalik oleks selgitada, mis siis ikka «kosjakontori» sildi all tegelikult toimub. Pidasime ka plaani, kuidas seda teha. Arutasime tõsimeeli, et

tuleks sooritada eksperiment, keegi «peigmehena» ja keegi teine ka «pruudi» rollis sellesse süsteemi (või kuidas seda nimetada) sisse viia, et nad tões ja meeles kõik läbi teeksid ja siis publitsistliku üldistusega välja tuleksid. Sattusime sellest ideest vaimustusse, tundus, et nii oleks võimalik mingeid tõenäoliselt hädavajalikke korrektiive teha, nõustamise ümber ülespuhutud ülemäärast optimismi ja indu maha jahutada. Veel (kaugeltki mitte viimases järjekorras) paistis meile siit ajakirjandusliku bestselleri ahvatlev võimalus.

See tore idee, nii nagu paljud enne ja pärast teda, jäi tookord ellu viimata. Mis jutus tundub lihtne, on ju elus sageli lausa tühistel põhjustel enam kui komplitseeritud. Kuidas me ka pead ei murduks, meil polnud sobivaid, vabatahtlikke kandidaate võtta (ega ju kedagi selliseks afäärriks sundida ei saagi). Olime kõik abielus ja ükski poissmees meie silmapiiril ei tundunud selleks «missiooniks» piisavalt usaldustäratav. Naisolenditest rääkimata: no kuidas sa lähed vallalise naise juurde ja räägid talle, et vabanda, kallid, aga me tahaksime, et sa hakkaksid kosjakontori kaudu endale meest otsima. Idee osutus niisama vaimukaks nagu absurdseks... ja nüüd?

Nüüd on midagi sellist algatanud Uuno Looga, vana tuttav Vunts, täiesti iseseisvalt ja pahaaimamatult, aga miks siis ikkagi? Kirjutasin ju, et tegemist on meheliku mehega. Kui ma teda (sel õhtul, millest olen otsustanud ka edaspidi olevikuvormis kirjutada) enda toas istumas ja minus vallandunud mõtetegevusse mitte sekkumas näen, kuigi ta on ehk parasjagu kärsitu, siis mõtlengi, et olen temasse siiani suhtunud üsna ükskõiksel, pole temast midagi erilist arvanud ega oodanud. Ta on minu jaoks olnud niisama loomulik inimene nagu ma ise, mul pole põhjust olnud talle käitumise ega suhtumise hindedeid panna. Ta on hästi sobinud kõigisse seltskondadesse. Tema osavalt fabuleeritud pajatused on meid suuresti lõbustanud. Kui on vahel mõne veidi ebaviisaka vembu visanud (neidki ju nimetasin), siis on see teinegi kord äratanud minus kadedust, tema reageeringutes on ikka olnud midagi niisugust, millega oleksin ka ise meeleldi välja tulnud, oleks vaid sõakust jätkunud. Nii et olen temasse suhtunud tolerantset... või joviaalselt... või kuidas seda kõike nimetadagi. Aga kokku võttes ikkagi ükskõiksel.

Ka tüdrukud, kelle seltsis olen teda vahel kohanud, on olnud pealtnäha täiesti vastuvõetavad. Või, kui oma selliseid muljeid veelgi täpsemalt kokku võtta, siis on nad selleks hetkeks Uuno kõrvale ja seltsi sobinud. Ei mäleta, et oleksin mõelnud — no mis ta küll niisugusega käib? Aga äkki on neil siiski olnud see ühine tunnus või... kuidas seda küll sõnastada? Äkki ei olnud neist kedagi võimalik pikemaks ajaks, püsivalt Uuno kõrvale mõelda? Need olid kaugele näha juhustuhted — nii ma mõtlen, nagu ei koosneks kogu elu, kogu suhtlusring peamiselt juhusuhetest. Noh, nii elutarku (pealegi tagantjärele) üldistusi oleks siin ja praeguses olukorras vist siiski ülekohtune teha. Ülekohtune rohkem nende tüdrukute kui Uuno vastu.

Kauem ma oma mõttesegadikus hulpida ei suuda, aeg on rääkima hakata.

«Ütle, kui võid, miks just Heinz?» küsin õige ettevaatlikult. Kui olen mõnikümmend sekundit asjatult vastust oodanud, lisan teise, enda meelest hoopis raskekaalusisema küsimuse: «Ja miks just esinduslik — oli vist ikka nii kirjas, ah?»

Kirjanduslikult oleks siin magus koht nentida, et Uuno hakkas nende küsimuste peale laginal naerma. Aga ta ei hakka. Ta vaatab mulle otsa oma kaleda pilguga, mis on arusaamatul moel ühtaegu leebe ja külm, ning lausub tõredalt: «Noh, kui me nii kaugelt alustame, siis äkki peamiseni ei jõuagi. Nemad aga juba ootavad.»

Käskiva, äkilise liigutusega osutab ta ümbrikukuhilale põrandal. Veel ühel ümbrikul tundub olevat näitlejavaistu — see helesinine ja korrektselt sile, teravaservaline moodustis hakkab kuhila tipust Uuno poole liuguma. Uunogi näeb seda, võtab ümbriku kätte, paneb enda ette lauale, siis aga mõtleb ümber ja viskab tagasi. Hunnikusse. Üle hunniku, teis-poole.

«Tõeliselt tahad sa ju teada hoopis midagi muud,» räägib ta edasi. «Esiteks — miks ma pole siiani abiellunud; teiseks — miks tahan ma teha seda nüüd; kolmandaks — miks olen valinud sellise, sinu jaoks võimatu näiva tee; neljandaks — kas ma ikka võtan asja tõsiselt ja kas loodan tulemustele; viiendaks ja lõpuks — miks ma tulin sinu juurde ja mis abi loodan sinult saada. Kõik? Kõik! On ju nii?»

«Oletame.»

«Tead mis, Jaak,» võtab Vunts nüüd hoopis uue tooni, usaldusliku ja ehk pihtimuslikugi, ta häääl kõlab soojalt ja jutt muutub sõnaohtraks. «Ma hakkasin mõni aeg tagasi — eks see oli vist varakevadel — hakkasin taipama, et minuga on lahti midagi arusaamatut ja tõsist. Ei, tervisega mitte, selle üle ei saa kurta, aga pigem... nojah, instinktid hakkasid mängima narri mängu, ega ma kuidagi teisiti küll seda asja seletada ei oska. Tead sa, ma olen üldse suur ringiuitaja, tihtipeale aina tammun ja tammun sihitult mööda linna, on see liikumisvaegusest või värske õhu vajadusest või... Nüüd aga panin tähele, et mind on eriti hakanud ligi meelitama lasteaiad. Nagu magnetiga. Neil tundidel, kui emad lapsi koju viivad. Et ma vaatan suuril silmil ilusaid ja noori ja asjalikke ja veidi väsinud ja kergelt turris emasid ja nende ilusaid, pehmeid, lustakaid, jonnakaid, riukaid täis, lahkeid lapsi ning — usud või ei, aga südames hakkab soe ja hinge urgitseb kade meel. Et ma kõnnin mõne sellise paari, ema ja lapse kannul trammi või takso peatusse ja kui nad minema sõidavad, siis tahaksin järele lehvitada või koguni hõigata, et pidage kinni, oodake, võtke kaasa, ma tulen ka...»

Ta katkestab hetkeks oma jutu, vist selleks, et veenduda, kas ma ikka kuulan, kas ma hoopistükki ei itsita endale pihku ega haudu juba mingit küünilist, põlastavat vastukõnet. Midagi seesugust ma aga ei tee, ta võib ehk küll näha, et kuulan suure põnevusega. Üks mees tuleb teisele niisuguseid asju pihtima... noh, ta peab nägema, et elan ta jutule ausalt kaasa. Nii et võib jätkata, tõsi küll, juba vähem lüüriliselt, arupidavamalt:

«Ehmataisin ise ka ära, kui selle tegevuse seletamatus teadvustus või selgus. Aga ega siin ju mitut seletust olla ei saagi: kui ma ennast hulluks ei pea, aga seda nagu ei tahaks, siis järelikult peaksin olema abielus, et ise või naise kaudu sellist igapäevast lasteaiaskeldust kaasa teha. Peaksin olema, aga ei ole. Miks?»

Retooriline küsimus nagu polegi retooriline, see ripub ähvardavalt meie mõlema kohal, terve õhk on seda korraga täis, aga mina küll niisuguseid asju teise ja nii vähe tuttava mehe eest vastama ei kipu. Ta teab, saab aru ja räägib ise edasi:

«Sa vaata, Jaak, meie eas ju enam erilisi illusioone ei tehta. Me oleme kõik peaaegu niisama elutargad ja küünilised — või kui pingutame, siis suudame olla — nagu Gustav Naan. Mulle ei valmista mingit raskust endale sisendada, et ainuõige kontakt naissooga ongi põgus, lühike, konkreetset seksi nautiv ja ennast igasugustest perekondlikest kohustustest eemale hoidev, neid tõrjuv. Tahe jääb vabaks, vaim teisest sugupoolest ahistamata, valikuvõimalused on rikkalikud, vaheldus missugune ja nõnda edasi — aga dutkit, korraga on käes olukord, et niiviisi enam ei taha, et kõik see, mis oleks nagu kahtlane, tundub väärtuslik ja vajalik, et naise omamise mõistusega käsitamatu instinkt on hüpertrofeerunud ja juhitud alt välja tunginud...»

«Ah et ikkagi alles nüüd, nii kõrges keskeas?» jätkab Uno mõtlikult oma väitlemist iseendaga. «Paneb imestama küll, tõsijutt, aga varem mul nii olnud pole. Vist sain poisina vajalikud kogemused hõlpsasti kätte, romantiline uudishimu naissoo vastu kadus nagu iseenesest, haihtus. Ja veel... tead, sellest on juba hoopiski veider rääkida, aga ikka ja alati on olnud sedasi, et mõne naiseiga üks ühe vastu jäädes ja mingite otsustavate piirideni jõudes — eks ju kõik ikka alati selles suunas arene — tekib ühel hetkel jampslikult delikaatne situatsioon. Seda on vist küll juba mitukümmend korda elus ette tulnud, ja ikka ühtviisi. Saa aru, ühel väga ja väga otsustaval hetkel ma näen, et ei suuda selgusele jõuda, kas ikka naine tahab minuga abielluda või mitte. Kõik on meil sinna maani arenenud suurejooneliselt ja lausa kõrgstiilis, me sobime, meie

vahel on kõik olnud, ma isegi ütleksin, et see tundub armastusena, jutt käib aina abiellumise üle ja ümber, täitsa kaalukas ja tõsine jutt, ma olen valmis põletama kõik tagasi poissmehele viivad sillad, sööstma Temaga ülepeakaela õndsuse kuristikku nimega abielu. Aga siis, ühel — võib-olla viimasel — selgushetkel vaatan talle selge silmaga otsa ja näen, et ta ikka veel kõhkleb. Et initsiatiiv on küll minu käes ja ta tunnustab seda, on valmis isegi kaasa tulema, on valmis mängima, et kõik on tore ja siiras ja kirglik ja mis puha, aga tegelikult on ta üsna passiivne. Vaa- tab üle öla. Et ma olen mingi aseaine, mitte tema ainuke ja oodatu, et kui mingi imemees sel hetkel või hiljem nurga tagant välja peaks astu- ma, sõrmega viipama — ta läheks. Ilmsüütuna, veendununa, et ta on mulle vastu tulnud ja andnud oma parima, aga mis parata, nii see elu on, nagu prantslased oma hirmsas keeles ütlevad. Imemeest on ju ooda- tud, imemees ootab, teda ei tohi lasta oodata... Ja nii on tulnud lõpp järjekordsele loole,» lisab Vunts nukralt, ise veel eelnenud ilukõnест ele- vil. Tajun, et ta räägib sulatõtt. Eks ole minulgi kogemusi, mis öeldut kinnitavad, kui enda juba nii kaugele «eelmisele elule», poissmehepõlvele tagasi mõelda. Aga ega ma talle praeguse jutupausi vältel midagi öelda küll ei mõista. Julgustada, innustada, lohutada? Selleks ta jutt rää- gitud pole.

Või kui ehk küsiks, miks ta prantsuse keelt hirmsaks nimetas? Ei küsi, pole oluline. Tema enda äratundmise asi.

Nüüd lisandub Uno ilmesse ja sõnadesse ironiat, eneseironiat, kui ta edasi räägib: «Nõndaks. Ühel kaunil kevadpäeval, sedasi oma tea- tavates psüühilistes eelsoodumustes ja nende realiseerimatutes selgusele jõudnud, patseerisin jälle mööda linna, seekord juba teadlikult ahvatlus- paikadest eemale hoidudes. Vist masohhismist, tahtsin ennast karistada ja kainestada, pidasin lollpeaks. Kes muu siis ikka niiviisi elab ja on. Äkki märkan, kuidas naised, kõikvõimalikus vanuses ja igasuguse väli- musega naised leheputka ümber trügivad. Kõik aina nõudmas ajalehte nimega «Reklaam». Oled näinud?»

Noogutan. Kas ta siis ei mäletagi, et ise praegu näitas ühte huvipak- kuvat eksemplari.

«Kas Kersti ka seda ostab?»

«Vahel ostab Kersti. Aga vahel mina.» Jätan targu seletamata, et meil on ähmane idee kutsikas koju tuua ja seal avaldatakse nende müügi kuulutusi. Aga võib-olla oleme tõesti mõnikord ka arusaamatult suure huviga perenõuandlate rubriiki lugenud, et mis inimesed need ikka on, kes niiviisi... Mäletan, kuidas Kersti kord pärast selle rubriigi luge- mist vaimukalt teoretiseeris teemal, mida need kirja teel kosijad enda kohta avaldada ei tohiks. Et kui näiteks neljakümneaastane lahutatud naine teadustab, kuidas ta armastab reisida ja tantsupidudel käia, siis juba esimene kujutluspilt sellisest naisest peaks enamiku mehi — kodu- kolde järele igatsejaid temast ületamatusse kaugusse peletama. Jah — aga kes nad siis ikka on, kas on võimalik neid millegi järgi ära tunda, kui nad tänaval vastu tulevad? Vaevalt. Üks neist istub nüüd siin, temast küll sellist asja ei arvaks. Nii et mis seal «Reklaami» peale enam sõnu kulutada.

«Astusin ka sappa,» jutustab Vunts. «Ühe õhetava sajakilose mammi selja taha ja nagu mäletan, tuli minu taha seisma poole kõhnem, kan- gesti kortsulise näoga eideke. Kõik ikka «Reklaami» ostma. Mina siis ostsin ka. Hetkel polnud mahti lugeda, toppisin lehe tasku ja leidsin alles nädalapäevad hiljem, vahepeal oli vihmane ja käisin teiste riietega. Ah, tühja, see sind küll ei huvita. Aga siis ma lugesin oma teadlikus üksindu- ses seda lehte ja mõtisklesin ja korruga taipasin, et siin ongi täitsa vai- mukas lahendus minu abiellumise teel seisva kõige raskema tõkke maha- võtmiseks. Kas taipad?»

«Ei noh, päriselt vist mitte,» lausun kõhklemisi, sest tahaksin siiski kõike tema enda suust kuulda.

«Arusaadavalt sa ei taipata,» ongi Uno rõõmus. «Et taibata, peaksid olema minu nahas. Aga ma seletan. Asi on ju minu meelest lihtsam kui lihtne. Arutasin sedasi, et kui anda endast «Reklaamis» märku, siis tean ma nende kohta, kes mulle kirjutavad, kindla peale ühte: nad tahavad

minuga abielluda. See aga ju tähendab, et tol saatuslikul hetkel, millest äsja rääkis, saatuslikku tõrget tekkida ei saa. Kas on nii?»

«Mine tea,» kõhkleb teda toetamast. «Tegelikult ei taha nad abielluda sinuga, vaid literaat Heinziga...»

«Nad tahavad abielluda,» kinnitab Uno nüüd visalt, koguni kangekaelselt. «Mehega, kelle andmed, nii palju kui neid kirjas, vastavad täpselt minu omadele. Noh, Heinz — see on väike dekoratsioon,» muheleb Uno, «minu nimi ju paraku naistes erilist usaldust ei ärata, see on niisama vähe usaldusväärne nagu näiteks Oskar või Äрни. Aga sellest pettusest peaksid nad üle saama, niipalju nagu ma naise tean. Nime pole naistel kunagi eriti tarvis läinud, kui tahavad, siis annavad mulle lihtsalt uue, oma nime.»

«Sul võib õiguski olla. Aga miks sa nimetad ennast literaadiks, mitte geograafiks?»

«Ma näen, sa urgitsed pisiajade kallal ja see tähendab, et asi sind huvitab,» on Uno elevil. «Literaat — see on juba sisetunde asi. Mis geograaf ma ikka enam olen, oma diplomit olen ma õige nadisti õigustanud. Aga literaadiks vist võin ennast juba nimetada küll. Geograafina olen kvalifikatsiooni sootumaks minetanud, literaadina aga omandan seda visalt, kas pole? Ka paljud mu sõbrad on literaadid,» kinnitab ta naljameelse parafrasiga. Ta jätkab kohe: «Paar konksu on mul selles kuulutuses või teadaandes veel, neid ma nuputasin päris hoolega, et tagada mingitki eelselektiooni endale vajalikus suunas. Ühte sa märkasid kohe meie jutu alguses — see on sõnake «esinduslik». Mis sa ise selles arvad, ah?»

«Esindusnaine,» lausun mõtlikult. «Minu meelest on see külm, külm ja võlts, hirmsasti üles muktud, prestiižihull... võib-olla frigiidnegi, miks mitte... Ühesõnaga, abielunaisena mitte just kõige meeldivam olend. Pigem ikka vastupidi.»

«Tskae,» hüüatab Uno, «poleks arvanudki, et ka sina nii stereotüüpsest meheliiku määratluse esile kraamid. Minu «esinduslik» on mõeldud peibutisena ikkagi naistele ja nemad on selles küsimuses hoopis nõtkemad. Sa võid seda uskuda, ma ju kontrollisin, ega ma enda jaoks väga olulist teksti nii uisapäisa koostama ei hakanud. Need sinu esindusnaised on loomulikult olemas ja annavad ka tooni, kuid selles mul pole küll alust neid kahtlustada, et nad hakkaksid endale elukaaslast otsima tutvumistalituse kaudu. Nende prestiižihullusega, nagu sa seda nimetad, selline tegu ei sobi kohe mitte kokku. Aga nende jaoks, kellega sobib, tähendab esinduslikkus teatavat enesega rahulolu, eneseväarikust. Ütleksin, et neil ei saa olla tuhkatriinukompleksi. Nad on nõtked vaimuga, valmis ennast täiustama, nad on kindlad, et suudavad oma tulevase mehe kõrval mis tahes seltskonnas toime tulla, ilma et enda elukaaslast kompromiteeriks. Muidugi peaks siin olema suur hulk varjundeid, aga põhi-joontes mõistan ma seda nii. Kui tohib natuke isiklikuks minna, siis sinu Kersti on vägagi esinduslik naine. Kohe igas mõttes, sa võid kindel olla, et ta teab seda.»

Räägib, nagu oleks just Kerstiga esinduslikkuse asjus nõu pidanud, sähvatab noriv mõte. Ja veel üks, et tahaks tõesti näha, kas kõik need kirjade autorid ikka on sedasi esinduslikud, nagu Uno arvab, olgu siis varjunditega või ilma. Aga välja ma seda kõike ütleva ei kiirusta. Nii jätkab Uno häirimatult oma veidrat traktaati, tal ei tule pähegi, et Kersti nimetamine mu teadvuse niimoodi liikuma pani.

«Siis sa ju märkasid, et mul on seal sees ka nooruse tingimus. See on kah omamoodi konks, kuigi lihtlasem. Ma ei tahaks tõepoolest endavanuste hulgast valima hakata, sellest ei saaks midagi head tulla.»

«Miks siis?» küsin nüüd küll igaks juhuks üle, kuigi mis üllatavat vastust seal ikka oodata. Teada asi, et meie eas meeste jaoks hakkavad noored naised aina rohkem ja rohkem meeldima.

«Neljakümnesed naised on suurepärased naised,» räägib ta vastuseks. «Nad on küpsed, nii ähvardavalt ja aplalt küpsed, et mõni nõrgem mees peab juba selle pärast nende juurest lihtsalt jalga laskma. Et mind võiks ka selline saatus tabada, seda ma just eriti ei karda, asi on hoopistükis muus.»

Ta peab vahet, nagu oodates, et ma taas küsiks — aga milles siis? Kuid ma ei küsi, nimme ei küsi, nii et ta peab selle arutluse ilma tagant õhutamata lõpule viima.

«Ei teagi, kuidas teised meiesugused asja võtavad, kuid mina olen küll sageli mõelnud, et elu on meid suutnud juba kõvasti räsida. Nii et meie, neljakümnesed, oleme õige paadunud või kui tahad, siis panetunud. Meil on kõigil, meeldib meil seda endale tunnistada või mitte, terve hunnik mitmesuguseid keerulisi komplekse, pagan teab, millest kõigest me hoidume, mida kardame ja nõnda edasi. Naised on aga tundlikumad, nende vaimne kuluvus, eriti üksikutel, vanatüdrukutel, käib paratamatult kehalise ees — on ju nõnda? Aga mul pole mingit tahtmist võtta sellist naist, kes esimesel intiimsemal kokkupuutel kõik selle mulle kaela laob, minu peal välja elab.»

Nüüd on mul küll tahtmine talle midagi õige kurja öelda, kuid pean lihtsalt keelde hammustama, sest mul pole õigust — eks ikka jälle Kersti tõttu. Kuna mul on juhtumisi (või mitte?) noor naine, ei saa ma ju Uunole ette heita, et ta tahab oma panetumist peatada või aeglustada, oma komplekse noore naise kaela veeretada. Ta pole küll mees, kes sellele teadlikult välja läheks, kuid siin on ehk siiski alateadvus rohkem mängus, kui ta ise arvab.

Üldse tunnen ma ennast räbalasti, minus on maad võtmas ja paisumas tülgastus. Võimalik, et olen lootusetult vanamoeline, kuid teiste meeste erootilised suhted naissooga on valdkond, kuhu ma oma nina pole tahtnud toppida ega soovi seda ka nüüd. Mis on mul selle kõigega asja? Saagu igaüks oma abielurõõmud ja õnne, oma pettumusedki täpselt sel määral kätte, nagu ta on ära teeninud, saagu, kannatagu või rõõmusetagu ja olgu vait. Pole siin midagi praalida ega halada, ei tasu teisi inimesi tülitada ega appi hüüda.

Kuid olukord, kogu mulle avanenud probleemistik on nii erakordne, et paneb mindki käituma kuidagi ebanormaalselt. Selle asemel, et Uunole öelda kõige õigemad sõnad — võta oma kott ja kõnni —, küsin hoopiski täiesti rahulikult: «Nojah, aga ikkagi, kuidas saan ma nüüd sind aidata?»

«Aga kus siis Kersti on?» küsib ta oma teoretiseeringutest siinilma naastes ja kavatsemata vastata. Kui seda mitte vastuseks pidada.

«Kerstit ei ole. Uurib suure grupiga mingit keerulist riigi vara tuulde laskmise asja. Valgas. Jääb vist veel mitmeks nädalaks,» vastan nagu koolitükki. Viimastel päevadel olen võinud kogeda, kui palju inimesi tunneb huvi mu naise vastu, tema järele aina küsitakse ja küsitakse. Nüüd siis ka Vunts...

«Hmmm...» ümiseb ta pikalt ja mõtlikult. «Pagana kahju, ta on sul nii terane. Ja vist küll alati abivalmis. Abi ma ju teilt otsima tulingi, või mis sa arvad?»

Mis mina tean arvata. Ma olen vait.

«Ma ei osanud uneski arvata, et neid kirju nii palju saab tulla. Oletasin, et kui leidub kümnekond... korrespondenti, või kuidas ma neid peangi nimetama, siis on hästi küll.»

«Sa nimeta ikka pruutideks, mis seal häbeneneda,» lausun õelavõitu kahjurõõmuga, kuid minu häälevarjunditega on Vuntsil praegu kõige vähem asja. Ta isegi nõustub: «Tühja kah, olgu siis pealegi pruudid. Nii et kui ma sain selle patsahkami kätte, siis pidin esimesel hetkel persekile kukkuma. Ja siis...»

Ta jätab nähtavasti pika löigu oma elamustest ja mõttekäikudest vahele, rüüpub nende kirjeldamise asemel sõõmu veini ja lausub:

«Noh, sinust ma tean, et sa linnas iga nurga pealt neid uudiseid kuulutama ei hakka. Nii et ole hea mees, muidugi, kui sul vähegi aega on — aita mul need kirjad läbi lugeda, loeme mõlemad nad kõik läbi ja siis korraldame väikese ajustrusti. Midagi peab ju tegema, kuidagi sellest plindrist välja tulema.»

Ta jääb mulle ahastav-nõutult otsa vaatama ja selle pilgu all on minu kord veini rüübata. Aega mul tõesti on, ei teagi nüüd, kas kahjuks või õnneks. Aga seda nüüsi veeta...

«Teoreetiliselt peaks su tee sind sellest plindrist, nagu sa väljendusid, abielusadamasse viima,» lausun võrdlemisi toorelt. «Aga selle purjeta-

mise juures ei saa ma sind küll mingil moel tagant tõugata ega tagasi hoida. Noh — mis lugemisse puutub, siis lugeda mulle üldiselt meeldib . . . »

Näen ta pilgust, ta vist tõesti kardab, et võin keelduda. On siis minu selline osavõtt talle nii oluline? Keda ta õigupoolest vajab? Referenti, ässitajat, kaassüüdlast, žüriid? Mis parata, ma olen nõrk ja uudishimulik, mul on ka aega, ma lausun, kuigi vastumeelsuse ületamist teeseldes: «Mis seal ikka, üks hakkame siis lugema.»

Nelisada seitsekümmend seitse kirja. Ikkagi võtan ma neist esimese kätte suurt sisetõrget maha surudes. Lõikan ümbriku paberinoaga hästi ettevaatlikult lahti ja tunnen, kuidas sõrmed kohe ei taha paberilehte välja tõmmata. Seda esimest paberilehte neist paljudest sadadest, neljasaja seitsmekümne seitsmest täiskirjutatud paberilehest, ei veelgi rohkemast, osa läkitusi on õige paksud, igaühes kirjas elupööret töötav sõnum kellelegi Heinzile, meessoos esindajale, kellele kirjutaja sõandab hakata lootma, keda ta võib-olla salamisi, silma nägemata juba ihaleb. Aga lõpuks on see esimene sõnum mul siiski käes, ma pööran neljaks murtud lehe lahti ja loen.

Siinpaigas — ma tunnen — hakkab selle loo lugejate kujutlusvõime intensiivselt tööle, ja tingimata vales suunas. Nad kujutavad ette, kuidas kaks keskealist meest südaöösel veini rüüpavad, suitsu teevad, loevad, lõbutsevad ja toorutsevad, kindlasti ka labatsevad vaeste naiste kirjade arvel, loevad teineteise võidu ette «magusamaid» kohti, naeravad suure häälega, kommenteerivad küüniliselt, võib-olla ropendavadki . . . Antagu mulle andeks, aga mitte midagi niisugust meiega ei juhtu. Üliasjalikult jagame kirjakuhila kaheks enam-vähem ühesuurseks hunnikuks, avame iga järgmise kirja peaaegu niisama ettevaatlikult, nagu ma toimisin esimesega, toas kostab kella tiksumist, vahel kerget nohinat või liigutamiskahinat, kõige valjem on aga paberilehtede krabin. Umbes poole tunni pärast avan akna — õhk on umbne või tundub kirjade tõttu selline, aknast tuleb öise linna vaikset müdinat ja podinat ning — raske uskuda, aga pööraselt ilusat kauget ööbikulaulu. On ju kaunis hiliskevadine öö, soe ja sume nagu kunagi populaarses vene laulus lauldud.

Ainult ühe korra selle lugemismaratoni kestel vahetame repliike. Nimelt ulatab Uno mulle korraga nimekaardi ja lisab:

«Sa vaata! Seda ma nüüd küll ei oleks osanud oodata . . . Ja see on vist ka kõige lakoonilisem kiri, kas pole?»

Loen nimekaardilt nime, esindusnaise nime, keda me mõlemad hästi, vägagi hästi tunneme. Vähemalt viis aastat või kauemgi, sellest peale, kui ta Tartust ülikoolidiplomiga tuli ja hakkas kohe meie avalikus elus silmatorkavat (sõna tõsisel mõttes) rolli mängima. Temast saab rääkida, peabki rääkima kuidagi afekteeritult: ta on väga, otse klassikaliselt ilus, ta riietub maitsekalt ja dikteerib moodi, ta on sädelevalt tark, ta on aktiivne, kohusetundlik, täpne, vastutulelik . . . ja isiklikus elus ning suhtlemises, mis tahes intiimsemas seltskonnas, kus tal pole tarvis olla keegi teine kui ta ise — sellises olukorras on ta külm kui kala, on krampis ja tõrjuv, on lihtsalt igav. Seda paradoksi teavad kõik, kes on temaga lähemalt suhelnud, kes on tema ühiskondlikust olekust lummatuina püüdnud talle ligemale pääseda, ja meie Vuntsiga kuulume paraku nende kilda.

Nii ma siis keerutan käes elegantset, kalligraafiliste kirjadega nimekaarti ega suuda oma silmi uskuda. Milline peab küll olema selle menu-naise üksinduse ja ahastuse, lootusetuse määr, et ta «Heinzile» vastas? Minu mõistus seda igatahes ei võta. Uurin kaarti, sellele on ülipeenes kirjas kirjutatud midagi prantsuskeelset. Keeles, milles ma tean paarikümmend viisakuslauset, nendest igatahes sõnumi lugemiseks ei piisa. Aga Uno ju äsja nimetas halvustavalt seda keelt, üks tema peaks siis oskama tõlkida. Ulatan kartongitüki talle tagasi:

«Mis ettepanekuid ta sulle ka teeb? Mina nii palju ei taip.»

Uunolgi läheb aega, et kortsus kulmul seda läkitust dešifreerida. Lõpuks ta selgitab: «Polegi võimalik taibata, see on tsitaat mingist luuletusest, kindlasti maru peen vihje. Noh, tuimas maakeeles ütleksin ma seda ümber üsna labase käibefraasiga, et kui kokku saame, siis kirju-

tame või sedasi. Paraku ei hooli ma ei sellest ega teisest, oleme kohtunud, aitab. Paberikorv sul ikka on majas? Ole kena, viska see sinna.»

Ometi ei ole nähtavasti kõik ta kõhklused kõheldud. Paus, mille välitel ta kaarti sõrmede vahel keerutab, on nii pikk, et hakkab mõjuma teat-raalselt, siis aga järgneb niisama teatraalne lahendus. Ta rebib järsu tõmbega selle läkituse ribadeks, ulatab tükid mulle ja ohkab ise kergendatult: «Nii — järele jäi seega nelisada seitsekümmend kuus.» Nagu oleks selles teab kui suur lohutus.

Õhus peab ikka olema midagi erakordset, sest jällegi neelan ma vägisi alla soovi õelutseda. Oi, kui suur kiusatus oli äsja talle sõbralikult öelda: «Aga mis siis, kui just tema oligi see sinu jaoks ainuke ja õige? Et kui juba tema sellise teoga hakkama sai, siis peaks see küll tähendama temapoolset valmisolekut kõik oma võlud ja võimed ühiskondlikust sfäärist perekonnaellu üle kanda. Ja kas poleks mees, kelle pärast selline maailmaime sooritatakse, õnnega koos?»

Me vaikime ja loeme, loeme ja vaikime. Paber krabiseb kuivalt, ööbik laulab kirglikult ja sõnadel neil paberilehtedel ei paista lõppu. Nagu oleksime kokku leppinud, paneme läbiloetud kirjad enda kõrvale korralikesse hunnikutesse, teatud hetkel lähevad need vahetusse... ja taas ühel hetkel, veel mõni tund hiljem, kui väljas on juba hommikut aimata ja ööbik viimaks ometi väsinud, jõuame meiegi lõppu, paneme peaaegu korruga viimased kirjad käest. Meil on nüüd mõlemal 476 uut naistuttavat, pluss üks vana tuttav paberikorvis.

Piiddleme teineteist ähmasel, vaevatud ja lühinägelikul pilgul ja vaikime vapralt edasi. Arvata võib, et Uno ja minu teadvuses on käimas päris ühtmoodi mõll. Püüame võõraste sõnadega väljendatud võõraste mõtete-tunnete kuhilast kätte leida oma mõtet, seda liikuma sundida, ootame ja loodame, et ta hetkeliselt teeks ära mingi hiigeltöö, pakuks lahendusi, ühesõnaga, sosistaks meile kõrva midagi hästi tarka, töötaks välja ainuõiged soovitusel.

Märkan tahtmatult, et Vuntsi toodud veinipudel on endiselt poolik, meil pole kummalgi olnud mahti rüübata, me pole selle pealegi tulnud. Ka praegu ei tekita vein janu, ma lihtsalt nendin endas, et pudel on meist lõpuni joomata.

Siiski tuleb hakata neile kirjadele mõtlema. Näib, et olen nendega juba tõsiselt seotud. Nüüd, kus ma täpselt tean, mida ümbrikud endas peidavad. Paberile pole jäänud mingeid saladusi, kui uskuda, et ma ikka kõigest aru sain. Ma olen ju ladina keeltki õppinud, miks ei peaks siis taipama sõnumeid, mis ligi pool tuhat noort naist on saatnud neile tundmatule mehele — aga just nimelt mehele.

Siiski on need paremad kirjad, kui oskasin arvata enne lugema hakkamist. Õilsamad. Ja siiramad. Ja nukramad — niisugune on muidugi üldmulje. On ka kirju — ühtekokku on neid ehk paarikümne ringis —, mis seda üldmuljet rikuvad. Rõvetsevad või, kui ülimalt viisakas olla, siis frivooleks kirjad, mõne autoris oletaksin isegi meest, kes oma sookaaslase ja üldse sellise tutvumisviisi arvel on otsustanud kõige tooremal ja labasemal viisil lõbutseda. Kummaline, grafomaanlik lõbu küll, kirjutada kokku suur hulk sigadusi, ilma et saaks endal aimugi olla nende mõjujõust adressaadini jõudmisel.

Mõnegi kirjaga on kaasas saatja pilt, seda küll ilmaaegu. Pildid on reeglina poolpostkaardi suurused väga hoolikalt poseeritud (ja retušeeritud) portreed — kas fotograafide keeles ei nimetata neid visiitfotodeks? Kõik on neil piltidel viimse juuksekarvani paika pandud ja nii on pildil kujutatu minetanud vähegi huvi äratada võiva isikupära. Matjalt kartongipinnalt vaatab vastu sile, kaunis nägu, silmad selles näos on aga kas iseendasse pööratult, tuhmilt ükskõiksed või on siis osav pildistaja saavutanud neisse suunatud valgushelgiga kalgi, küll nagu mingeid tundeid väljendava, kuid siiski tehniliku ja sageli õelanagi tunduva sädeluse. Igatahes mees, kes niisuguste meistriteoste alusel valikut tegema hakkab, satub küll pigisse või saab kõvasti petta. Nojah, kui neid kehvemaid kirju veelgi täpsemalt kirjeldada, siis mis seal ikka imestada, et mõnele on lisatud ka aktifoto. Hoopis imelikum tundub mulle, et need sinased võiksid küll olla ühe ja sama fotograafi kätetöö. Kenad, heade

proportsioonidega (sportlikult öeldult kõige paremas vormis) noored naised, kes veel ilmselt osava rakursivalikuga sihvakamaks venitatud, ja kõik eranditult klassikalises lamava Veenuse poosis. Hakka või arvama, et mõni osav haltuuramees on hakanud althõlma sellist teenust pakkuma... või mis mõttega, kelle jaoks siis ikka selliseid fotokunsti ime-tegusid valmistatakse? Kodukaunistuseks, seinale riputamiseks, albumisse kalliks mälestuseks?...

Tühja kah, kirjad on palju olulisemad. Pilt on reklaam, kiri aga vastus. Vastus kellegi tundmatu Heinzi kutsele. Tema küsis avalikult, vaata et kõigilt, kes lehte osta viitsid: kes mind tahab? Nüüd siis vastatakse mitmeti ja intiimselt — tule! Aga mis on neis kirjades, sellistes tekstides oluline, mis mitte? Kas otsustada materjali, vormistuse, käekirja, stiili, sisu alusel või koguni jahtida aimatavaid tunde-*virvendusi*?

Mis parata, kui kauaaegsed kutsevajadused on minus välja arenanud rutiini mis tahes andmeid liigitada, lahterdada, selekteerida. Nii on nüüdki. Kuigi tajun tõusmas alateadvuslikku protesti, otsin neis kirjades, nende kogumis mingitki süsteemi, millest lähtudes üldistusi tegema hakata. Näiteks on kõige lihtsam kirjad jagada osavalt ja kohmakalt kirjutatuteks — esimesi on tunduvalt rohkem. Kust küll selline peen kirjaoskus? Üldse liigub kõik äärmusest äärmusse: on pööraselt ratsionaalseid kirju, mis sisaldavad tehingupakkumist, et sina mulle ja mina sulle, on ka ääretu ohvrimeelsuse ja alandlikkuse jäädvustusi — tule vaid, ja sa võid minult nõuda kõike, mida iganes oskad. On lüürikat ja pateetikat, luuletatakse ja tsiteeritakse. On lihtsat avameelsust (või avalat lihtsameelsust) ja rafineeritud teesklust, on elegantset eneseirtooniat ja on siirust, mille alltekstist murrab vägisi esile traagiline maailmatunnetus. Paljudes (või äkki kõigis) kirjades luurab salakaval üksindus, selle sünnitatud on niihästi kirklikud lootusepuhangud kui ka masendus, rusutus, mida nii või teisiti on siiski katsutud sõnastada. Kas ikka nii noored, kirjade järgi on nad tõesti noored, naised saavad olla nii üksildased?

Süsteemne pilt, mis hakkab neis mõtisklustes ilmutuma, on lihtne, lihtne nagu mõni aatomi mudel: keskel küllaltki kompaktne, ühetaoline tuumik, mida ümbritsevad igas suunas eri kaugustesse väljatungivad äärmused. Huvitav, mis või kes peaks «peigmeespoissi» rohkem huvitama, kas süsteemi südamik või äärealad? Mille või kellega oleks arukam, elutargem, lootustandvam tegelda?

Nendest probleemidest kaasakistuna vaatan üle mitme minuti — nii kaua võisid mu mõtisklused kesta — otsa Vuntsile, kellesse see kõik puutub ju hoopis rohkem. Ainult temasse puutubki, kui ikka reaalmaailma tagasi tulla. Mis on minul tema valikuprintsiipidega asja, kui lihtlabane uudishimu kõrvale jätta? Näen, et ilmselt on ta minu pilku juba oodanud ja igatseb mõttevahetust.

«Mul on meeles, et sa jätsid ennist veel mitmele küsimusele vastamata,» taipan talle öelda, sest mul on tahtmine kirjade üle arutlemist veidi edasi lükata.

«Jätsin jah,» räägib ta rahulik-mõtlikult. «Need küsimused muide polnud sinult, need esitasin ma endale ise. Aga asi pole selles. Vastan: ma võtan kõike täiesti tõsiselt. Nüüd, pärast kirjade lugemist veelgi tõsisemalt, kui kõike seda kavatsedes. Ma valin nende hulgast sobiva tüdruku ja abiellun temaga.»

«Neid on peaaegu pool tuhat...»

«Kuradima palju jah, mis parata. Ülearu palju ja mul on selleks kõigeaks aega kaks kuud. Ütlesin ma sulle, et mul läks korda ennast kaheks kuuks tööst vabaks võtta? Ja uue ülikonnagi lasksin rätsepal õmmelda, selle, mis mul seljas. Sobib ju küll kosjas käia?»

Mitte ei saa enam aru, kui palju on tema jutus nalja ja lõõpi, jääb selline mulje, nagu polekski. Ma ei saa seda juttu siiski niimoodi lõpetada:

«Aga ikkagi — nelisada seitsekümmend kuus... ja *circa* kuuskümmend kalendripäeva. Kümmekond naist päevas üle vaadata, ah?»

«Sellega ei tuleks keegi toime, niisugune matemaatika elus läbi ei lähe, eks ma sellegi pärast siin olen. Oleks neid kümme või tosin, siis ma

poleks tulnud. Aga nüüd on tõsiselt abi vaja, kui sa ikka oled nõus aitama?»

«Nojah, aga mina pole ju mingi Heinz?»

«Põrgusse selle Heinziga, mina ka pole. Sellest nad saavad üle. Ja isameheks ma sind küll pole kauplema tulnud. Aga, Jaak — sul ju endal läks see naisevõtu asi hiljuti korda, sul oli kas ropusti õnne või on sul nii hea vaist, pealegi on mul kogemusi, et sa oskad vaikida, kui tarvis...»

«Ära aja tühja loba! Et mul naisevõtuga nii läks, oli kõige puhtakujulisem juhus, kui aga kellelgi vaistu oli või on, siis kindlasti Kerstil, mitte minul. Mina küll veel ei taipa, kuidas saaksin sind aidata.»

Väljas sädistavad varblased, päike on tõusnud, avatud aknast kostab esimeste liinibusside surinat. Panen seda kõike tähele õige lühikese pausi ajal enne seda, kui Uno vaikselt, aga kindlal häälel vastab:

«Mina jälle taipan ja tean. Sa aita mul nende kirjade hulgast tosinjagu... noh, kuidas seda öeldagi — kõige sümpaatsemat välja valida. Ma usun kindlapeale, et sul on selleks silma ja et sul on õnnelik käsi.»

Mitte et ma vihastaksin — viha see pole. Kuid tunnen, nagu plahvataks minus midagi ja hakkam rääkima kiiresti, tigea veendumusega, mis mind ennastki üllatab:

«Seda sa loodad küll täiesti ilmaasjata ja ma võin sulle ka ära põhjendada, miks ma niisugust valikumängu põhimõtteliselt kaasa ei tee. Eks tuleta meelde, mis sa siin alles mõni tund tagasi rääkisid — peamise takistuse kohta, mis pole lasknud sul naist võtta. Sellest takistusest said sa nüüd üle puhtratsionaalsel teel ja väga võimalik, et kõik mis tehtud, on siiani tehtud päris targasti. Aga edasi ei kõlba seesinane ratsionaalsus enam mitte kuradilegi, usu mind! Sa tahad siin mõistuslikku valikut teha, pealegi veel võõrast mõistust abiks võttes, ja arvad, et sellest midagi ka välja tuleb. Mitte tuhkagi ei saa välja tulla, sest et pole olemas mingeid niisuguseid kriteeriume, mille alusel ühte neist kirjadedest teistele eelistada. Loomulikult räägin ma seda oletades, et sa kavatsed — ja minu arvates see on nii — inimlikku, südamlitku, võimalik koguni et armastusabieli, mitte aga mõistuslikku ja kalki äritehingut. Viimasel korral on asi lihtsam kui lihtne, ma võin sulle eksimatult näidata ümbrikku, kus on detailselt kirjas sellised maised hüved, et midagi rohkemat ei oska tahtagi. Sa ju tead, millist läkitust ma mõtlen?»

Ta noogutab — kahte võimalust siin tõesti pole. See on täiesti korrektn, isegi elegantselt sõnastatud kiri, mille kahtlemata haritud ja maitsekas saatja ütleb suisa välja, et tema isikuga käivad kaasas ja väärtustavad seda luksuskorter südalinnas, suvila peenes mereäärses rajoonis, uhiuus «Žiguli» ja üle kahekümne tuhande hoiuseid. Magus elu kantakse Heinzile kandikul kätte.

«Aga selle sa jätad kõrvale, eks? Sellest valikust, mis sa ise teed, ma mõtlen, ja vaevalt seegi sulle meeldiks, kui ma ta endapoolsete kandidaatide hulgast välja pakuksin. Jätad kõrvale, nagu tolle seal paberikoris — üks on liiga tuttav, teine liiga avalikult jõukas —, võib-olla aga sobiks sulle naiseks nii üks kui teine. Nii on lugu meie kriteeriumidega ja ma oleksin viimane juhmard, kui hakkaksin sind sel kombel abistama, nagu sa ootad. Kui tahad teada, siis minu arvates on sul jäänud ainult üks tee. Nimelt lasta selles ratsionaalsel teel saadud kogumis uuesti võimutsema juhuse. Paned silmad kinni, tõmbad ümbriku, loed aadressi, tutvud sisuga ja lähed...»

«Ja sinu meelest on ükskamapuha, mis selles ümbrikus kirjas seisab?»

«Võib ju tunduda, nagu poleks, aga tegelikult on absoluutselt!» kinnitan nii varmselt, nagu oleksid mulle teada kõik maailma lõplikud tõed. «Mina küll ei arva, et naise võlude ja kirjaoskuse vahel peaks valitsema mingi korrelatsioon. Isegi raske on uskuda, et hea südamlik naine oleks kuigi osav selliseid läkitusi sepitsema.»

«Aga mingit vaimuse taset, mingeid... noh, ütleme, aateid need kirjad ju peaksid siiski näitama,» väitleb Uno küllaltki ebakindlalt.

«Pole mina veel näinud täie mõistusega meest, kes oleks aadetega abiellunud.» See jutt on nüüd juba albi teravmeelitsemise moodi, nii et pean ohates lisama: «Mine tea, sul võib ka õigus olla. Aga sa tulid oma jänniga minu juurde, kes ma olen vaid tühipaljas ajakirjanik, isehaka-

nud ajakirjanik ja psühholoogiast teame mõlemad enam-vähem ühepalju, kui ma ei eksi. Kas tahad, ma võin sulle mõne tuttava psühholoogi juhatada? Kuigi ma meelsasti seda ei teeks, ei oska nende tarkusest suurt midagi pidada. Pole nad sellega endalegi osanud korralikke abielusid saada.»

«Ah, ära jama,» lööb ta käega. Psühholoogiast ei tarvitse tõesti tühjagi teada, et taibata — mees on oma sisimas kõssi tõmbunud, ahastab tõsiselt ja kaalub, kas ja kuidas seda nii suurejooneliseks paisunud afääri — kuidas teisiti ikka toimuvat nimetada — jätkata. Kui järele mõelda, siis võtaksid sellised väljavaated, nagu tema ees avanevad, vist küll igal mehel külmavärinad ihule. Minus tärkab solidaarsustunne ja et sellest kuidagi märku anda, teen ettepaneku:

«Kui nüüd õige võtaks ühe klaasikese?»

«Võtame,» vastab ta rõõmuga. Askeldan natuke ringi, toon jääd, panen ka kohvivee tulele ja siis me joome. Kulistame aplalt alla klaasitäie aromaatselt haput veini, mille suveöösoojus pole jõudnud jäätüki mõjul veel jahtuma hakatagi, ja seejärel täidan klaasid uuesti. Uno lausub aga mõtlikult:

«Mulle nagu hakkaks tunduma, et sul on õigus. Jäägu siis mõni asi pealegi siin ajalikus elus ka juhuse hoolde. Kuule — aga uudishimulik sa ju ometi oled, eks?»

«Keskmiselt,» vastan põiklevalt, kaalutledes, mis võiks selle küsimuse taga peituda. Ja saan ka kohe targaks.

«Sobib. Nii et sa ikkagi tahaksid teada, kuidas mul need asjad arenevad?»

«Oletame.»

Ta ohkab kergendatult, otsekui tähendaks see umbmäärane sõna midagi olulist, ja sõnab juba enesekindlalt:

«Tore, siis sa tuled mulle selles asjas ikkagi nõunikuks.»

«Kuidas sa seda ette kujutad?»

«Mis siin nii väga kujutada? Kõigepealt — ma jätaaksin selle kirjauhniku siia, sinu juurde...»

«Mis mõttega?»

Uno silmitseb mind pika pilguga. Sellest on küll raske midagi välja lugeda peale unetult veedetud öö tülpimuse. Hakkab piinlik, et olen küsinud nii, nagu tahaksin teda pinnida. Ta jätkab üsna kindlalt:

«Päris mitmel põhjusel. Esiteks — ma ei taha endale jätta võimalust nendega üleliia tegelda. Teiseks — sa vist seda ei tea —, mul on vanem õde, ta on üliagar ja käib seetõttu oma kaks korda nädalas mu korterit koristamas, vahel teeb süüa ka. Mis seal parata, kuigi peenetundeline ta mul pole, see-eest aga uudishimulik mis hirmus... Soovid sa veel kolmandaks ja neljandaks ja nõnda edasi?»

Ta näeb isegi, et sellist soovi mul pole, ja räägib:

«Usu, mul oleks sellest palju abi, kui sa mul silma peal hoiaksid. Et ma sohki tegema ei saa hakata. Inimene on ju nõrk, iseloomutu nagu valge hiir. Kui ma ükski olles juhtumisi tõmban hunnikust kirja, mis mulle ei meeldi, siis pole midagi lihtsamat, kui see sinna tagasi torgata ja uus võtta. Olgugi et ma jõudsin järele mõelda, et nähtavasti on sul õigus ja ühtegi neist kirjadest ei maksa teistele eelistada. Aga vahel on lootusetult raske mõistuse häält kuulda võtta, eriti kui see manitseb mõistusele juhust eelistama, nagu praegu. Noh, ja ongi kõik.»

Ta muigab.

«Aga ikkagi, Jaak — ma tean küll, et olen siin nagu viimane tüütus ja kõige parema meelega sa viskaksid mu välja, kui sinu joviaalsus seda lubaks. Aga ma tahaksin väga sind nõusse saada. Et sa oleksid nõus pärast iga mu sellist käiku selle läbi arutama. Ma kannan sulle tões ja vaimus ette, mis juhtus, ja siis räägime. See annaks mulle ehk kindlust juurde, sa usu, mul kohe on selline sisetunne. Anna mulle selline võrdlus andeks, aga võib-olla oleks sul selles nagu piksevarda roll. Ma aiman päris vägevast vaimset pinget, aga kuidas veel saaksin ma seda maandada?»

«Olgu,» ütlen, «sinu piksevarras võin ma ju olla. Kuigi pole aimugi, mis tunne on piksevardal, kui ta välgu mulda juhhib. Või välgul,

kes nii kuulsusetult olematuks lahendatakse. Või koguni äikesepilvel, kes on suure mürinaga endast noole teele saatnud.»

See on juba loba, literatuuritsev loba ja nähtavasti adume mõlemad, et kui suudame lobiseda, siis oleme ühtlasi mööda saanud (vähemalt selleks hetkeks ja korra) kõige traagilisemate ohuaimduste tsoonist. Tegeleme veel pisut praktiliste asjadega: tühjendan kirjade jaoks kirjutuslaua alumise suure laeka, siis joome kohvi, räägime ilmast, mis töötab tulla suviselt kaunis ja soe, ning — kus sa ikka pääsed — viimaks tõmbab Uno hunnikust esimese kirja. Näol on tal seejuures kummaline ilme: midagi sellist võib näha inimestel, kes otsustavalt astuvad hambaarsti kabinetti.

Täiesti tavaline kiri, nendest, mis lugemisel millegagi silma ei torganud. Standardümbrik asjakohatu kosmosehõlvamise teemalise pildiga, aadress kirjutatud korrektse, isegi ilusa, kuid üsna isikupäratu käekirjaga. Tavalisima lillakassinise, ilmselt pisut streikinud (kirjutaja erutusest?) pastakaga. Sees tavalisim kaheks murtud kirjaväri leht kirjakomplektist. Jah, ka sisult kuulub see keskmiste hulka, ühtegi äärmusse kaldumata. Loeme, enne Uno, siis mina.

ESIMENE KIRI

Lugupetav Heinz!

Teiega otsivad kindlasti tutvust paljud, nii et ma kahtlen, kas Te minu kirja üldse märkate. Võib-olla oleks ka parem, kui ei märkaks, sest praegu, kui Teile kirjutatan, tundub see mulle lubamatu afäärina, aferist ma aga pole. Nii et minu tõsine palve Teile enne meie võimalikku, kuigi mitte eriti usutavat kohtumist oleks: palun, võtke mind tõsiselt ja ausalt! Olen veel kahjuks ka elus petta saanud naine ega tahaks, et sellest, mis ma praegu teen, sünniks mõni uus illusioon või siis järjekordne valus pettumus.

Pisut siis ka endast, et Te teaksite. Nimi on Maile. Nimelt Maile, mitte Maire, Malle, Miia ega Mare. Miks see nii on, seda oskan ma ka seletada. Kardan, et ühele Teie seatud tingimusele ma küll päriselt ei vasta, nimelt olen aastatelt juba 30 täis. Aga miskipärast mulle tundub, et Te selles küsimuses liiga pedantne ega karm ei ole. Kõik muu peaks sobima, aga selles on Teil küll õigem endal veenduda.

Olen pedagoog, minuga ollakse rahul ja mulle endale see amet sobib ka. Seda, et ma armastan käia teatris ja kontsertidel, ei peakski vist Teile kirjutama. Minutaolised üksikud naised armastavad kõik niiviisi aega veeta. Aga ma käin veel ka kunstinäitustel. Ja armastan loodust, kuid siin linnas on seda nii raske armastada. Kohvikutes ma aega surnuks ei löö. Suitsetan päevas paar sigaretti, kui aga see peaks meie suhtlemist takistama, siis suudan küll otsekohe maha jätta. Seltskonnas joon ka vahel mõne pitsi, teinekord aitab see tujugi tõsta. Joomavennad mulle ei meeldi, aga kui oskate lugu pidada headest markidest, on mul Teile pakkuda midagi, mis Teid ehk rõõmustab. Ärge aga võtke seda peibutisena, palun.

Süüa ma eriti teha ei armasta ja üksikutel naistel ongi ju parem, et nad üldse ei söö, kui tahavad vormis püsida. Aga ma õmblen päris korralikult ja teen muudki käsitööd, see rahustab ja aitab maitsekalt, oma tahtmist mööda riietuda.

Nüüd Te teate juba minust palju rohkem kui mina Teist. Võib-olla on see minust kergemeelne, aga ma siiski loodan Teiega kohtuda ja millegipärast mulle tundub, et sellest võiks midagi tulla. Kui ei tule, siis on see kiri minu elu teine suur eksimus.

(Järgneb.)

RETI LAANEMÄE. Ootaja

(Ofort, pehmelakk) 1986

ARBUJATE AEGU 1

Teispool metsi, teispool jävi,
teispool rabasid, mis roostevärvi,
teispool merd, kus murdub mõtte tüür —
kerkib müür.

Teispool müüri
mitte keegi
meile laternat ei süüta.

Üle müüri
mitte iial
meid ei hüüta.

Müüri taha
ükski värav
meid ei vii.

Sinna, sinna
lendab
luule
läbi öö ja ärkab üles
musta ummikmüüri
unest
Uue Looja
süles.

1986

ARBUJATE AEGU 2

Miks tundub su saatus nii salalik?

Miks pattab
sind poodnik ja parisnik?

Miks löödi su laubale häbimärk?

Miks nii taevaselt särab
su hullusärk?

Miks paistad siin ikka,
sa pillav poeet,

nii äre,
nii häiriv
kui kerkiv komeet,
nii jultunud
vahel kui valguskiir?

Miks puudub sul pidurdav silmapiir?

Kas ei selgu iial su rännuplaan?

Oh jutusta,
jumalik huligaan,
miks hulgud nii huupi,
miks hoiad ja nead
oma imeohtlikku
sulepead?

1986

KARDA KIITUST

Püha puuslikku
sa ei palu,
hingeülbust
üMBER ei hinda,
kiidukõrsi
põllul ei põima.

Eile
sulle ju sosistas elu,
et sa oled homme siin tähel
veel ainult
vaimetu
vari,

kui su kõrval
keegi
ei naera,
kui sind sõbergi
enam
ei sõima.

1986

VANAST VIHIKUST

Ei, mitte kõrgel pööningul,
vaid keldris
on mu tuba,
kus Vidri Reinu tõlgin ma
viis aastat
virgalt juba.
Siinsamas tossab pesuköök
päev läbi
paksus aurus.
Ei säärast nimbust pärida
saa ükski
salmi-saurus.

ÕÕ

«Mu poeg, sa ei maga?

On hiline tund.»

«Oh ema,
mu ema,
nägin verist välku!
Mul pole und.»

«Õötaevas on vaikne ja pilve alt

kuu vaatab su näkku

nii heledalt.»

«Oh ema,
mu ema,
ei see ole kuul
Tal on mu venna
silmad ja suu.»

«See on kuu. Su mõtted on unarul.

Sinu vend

juba rahu sai

kalmistul.»

«Oh ema,
ei rahu saa keegi meist!
Kui kiskjad
me tõukame
teineteist!»

«Mu poeg, sa hõõgud ja hingad kui tuld.

Kõik fasantab taevas,

kõik lepitab

muld . . .»

«Oh ema,
mu ema,
ei leppida saal
Nagu tiiger ja lõvi
on taevas
ja maal!»

«Nüüd uinu sa, õnnetu, kuula mu nõu

ning unusta lõpuks

tiiger ja lõu . . .»

«Oh ema,
mu ema,
see koledik
unub siis,
kui otsas on
igavik!»

1984

KÕNEHÄIRE

Kui sa Kadunuid kohtamas
kaugel

une

hämaraal

ääremaal käid —

siis Nemaad

ütlevad välja

kõik sinugi hellad sõnad,

mis kunagi

kurku kinni

siin

ilmsi

sul ikka

jäid.

6. okt. 1986

Mats Traat

JÄÄLILLED

VIIMNE VÕIMALUS

Kes on need vennad, kus need sangarid,
kelle pärast laotus laotab raskemeelsust?

Kelmesilmad, kaekõrvad.

Mis lihtsameelsus otsida ilmast-ilma
ilmade saladust, suruda ennast
küljetsi ellu, kompida kui pime
salaust.

Tule õhtu eelgi meelemärkusele,
katsu avada meeli, Orion on möödunud aknast,
tähtkuju kaugel, surm lähedal kelgib,
heatahtlikkust jätkub ainult hetkeks.
Tule õhtu eelgi meelemärkusele!

Hundikoer haugub nõutult, suutäiekaupa:
Brock-haus, Block-haus, Rock aus; kalaroodpuis
härmatas sädelus.

Kes on need vennad, kus sangarid?
Mis suurust oodata inimeselt, kui
päikegi on vaid väike kollane täht?
Tule õhtu eelgi meelemärkusele,
mine mööda kelmesilmast, kaekõrvast,
kuni pole kadund kõik.

LOODUSMEELEOLU

Aken sulanud musta kalendrisse, kadunud riik kumab läbi vee,
õrn kuju võre taga, vahane vari, me ei kohtu iial
toomehelbeis, õhk on täis ähvardust.
Kes viskab esimese kivi: ahervare üles künnda, täis külvata soola
see ajalooline songermaa!

Lõukoer sõidab inimese seljas, küüned kõris;
kuskil sees on laev, roostealus nutavad naelad.
Tahmase taeva all, käes kirved, vahivad kilplased kurge.
Ei saa, sahib lumel, — maha vaikida, mässida valesse,
unustuseloori.

PÄIKE ON POOLES PUUS

Päike on pooles kastanipuus.
Mõtted korduvad päevast päeva.
Karda veavad
pilvelaevad üle kodu. Ei kohu
vabaduse taigen, ajastu kuri loidus
nuheldakse luuletaja selga, kellel
süda kodumaa pärast haige,
kes räägib kaaskodanikele nagu kividele:
ärge pidage tagajärge põhjuseks,
pikad on varjude sääred,
lühike valguse mõök!

Ärge raisake häält, soovitab teadja.

Mõtted valguvad sissepoole,
seal nad tarduvad jäälilledeks.
Ja tulevad tihased aknalauale.
Ilm läheb külmale.

EKSKURSS ÕHE

Pliiatsite mäng pastakate pidu
paberdunud inimene
verdunud silmil
pragunenud huulil
püüab vaadata läbi pimeduse

mina samuti

Südaöö pole veel käes

seetõttu
on hommikut raske aimata

MÕISTMISEST

Ütle metsapuudele:
kasvage täpselt ühepalju,
saage ühejämeduseks, ühevõimsaks,
see on võrdsuse põhimõte;
ärge olgu teil erisoove,
ärge tehke märkamagi,
et naabrid matavad kinni te taeva,
olge võrdsed, võrdvõimelised kõiges,

ärge hoolige, et seemned, millest pärinete,
pole ühesuguse elujõuga;
et muld, mis toidab te juuri,
on ühe all terve, teise all haige.

Kas kuuled,
kuidas puud kooris kohisevad vastu:
sul ei ole mõistmise soovi, ei ole!
Oma pealekäivate sõnadega võrdsusest
tunnistad üles, et sa ei armasta meid!

KIIDAN SAMMALT

Kiidan sammalt kivil
selles on elu jätkuvus
alalhoidumine
pisike pilv hajub hõlpsasti
kivi ei liigu
liikumakski

Tuli kuid lõhub temagi

Kodumaal
aina lisandub karedaid häáli
kurjust
maailmas
ähvardusi vaenu
kuhu joosta
peitu pugeda
kodumaal
maailmas

Tammel on üksainus tüvi
kivil üks südamik

EI OSKA NIMETADA

Ei, vihaseim vaenlane pole tusk.
Mis see ometi on, mis igalt poolt piirab,
imbub hinge, söövitab südant,
tinastab teadvust?

Lollus kasvab lopsakalt,
totrust tuleb mis mühiseb,
tänatõeluseski

MATS TRAAAT

Macbeth loodab
inimese puudulikele tajudele,
katkendlikele kõnedele,
esinemisedevusele.

Ei hädalda vähese valguse pärast.
Ka agu võib olla pime.
Vihaseim vaenlane pole tusk.
Mis see on, ei oska nimetada.

*

kahtlus ja ahastus piiras
nooruse tunde
hing mul valusalt imas
endasse sunde

see mis kord vaevas ja piinas
ammu on katki
pürgimust kuidas küll hoida
ilusamatki

säratab lõikuskuu kaste
ämblikuvõrgus
tühjad on sõnad ja mõtted
sinab vaid kõrgus

otsija ootaja väsis
lahkuja käed on nii soojad
õilmitse päikeses vesi
maailm ei lähe veel looja

JÄÄLILLED

Aknal helendavad jäälilled
mu lapsepõlve valgus need osjad
hiidsõnajalad muinasjutulised metsad
hallvalged mäed ja orud
räitsakate raamistuses

Keda armastada mida

Sa tuled öösel päeval viibid mu juures
valgunud ühte
üheks
räägin sinuga sageli on see üksikkõne
naine kuulub lõpmatusse
tema jätkab elupuud

tuleviku hämaruses
ütlen
lihtsam on armastada
kogu maailma mägesid orge

Sammud kajavad ümber maja
Kas jälitaja jäljekütt
külmunud akna taga
varas
hälbinud hing
tümpsuvais saapais
Või oled see sina surm kõndimas
heledal hommikul õues
Ei otsi sa jäätanud õuna puust
ei pakasest lõhnavat luuletust
Murran sulle kimbu jäälilli
head päeva

VÕÖRAS HÄÄL KOORIS

Õõ otsa sõidan läbi Ingerimaa.
Rongi akna taga langeb räitsakaid,
ei paista sädetki, tulest rääkimata.
Kuulen kaduvate rahvaste hääli,
mõtlen neile.
Jumal mõistab iga keelt, kuni see kestab.
Lumi ei ole mälestus ega lohutus,
vaid väike kannel
isuri istjatsil.
Olen seal võõras hääli, kes laulab:
igavik polegi pime,
igavik pole põrmugi pime,
see on vaid lume sihitu lend.

AASTATE VARJUD

Aastate varjud on taga ja ees,
mühavad puudena pea kohal.
Kes jääbki kuulama nende koha,
on kadunud mees.

Mis on tulnud kord minu üle
märkamatu ju lapseas,
ei see enne haju, kui taevas süle
lahti teeb ja ma halli pea

langetan sinu juurtele, oo ilm!

MATS TRAAAT

ÄBARESKE

Pikkamööda jahvatavad vilja
Jumala ja vaimu veskid.
Kotikoormal järge ootes hilja
tekkinud need ä b a r e s k i d.

I

Mis vastab tõele
ja mis ei vasta —
kõik saab roaks nõele,
tahm tahab end l õ d v a k s lasta.

II

Käest läheb elu.
Kätte jääb elulugu.
Kui kivikuup
on kurgus vaikimine.
Ja karjub kurjus: vaiki, mine!
Ma vaatan ringi: kus on luup?

III

Olgu alust
sellelgi,
kui peast või jalust
oid läinud kellelgi.

IV

Oh käegalöömist, klaasistunud silmavaadet,
näomoonutusi, teesklust, olematut aadet
ja kogu seda lollimängu, pimesikku!
Ringkaitses isiksusi silmakirjalikku
maailmatunnetusse sulab ajapikku.

V

Ei aeg sind hingest välja kaeva,
su sinna jootnud emapiim.
Ei ole sinu jaoks mul kullalaeva,
vaid vaibumatu hirm ja piin,
mu maagiline, traagiline maa.

Maimu Berg

KIRJUTAJAD

KATKEND ROMAANIST

I

Õieti öelda oli see mul kolmas kord Weimarisse sõita. Esimene kord Weimarisse sattudes on vist kõik tundnud selle linna lummust, kus miniatuuris, ainult mõnele tänavale kokkusurutuna, on nii palju kultuurilugu.

Kui ma teine kord Weimaris viibisin, elasime mehega hotellis «Russischer Hof», mis on oma nime saanud sellest, et kunagi oli siin peatunud üks Vene tsaar, kas mitte koguni Aleksander I? Viimane remont selles vanas võõrastemajas oli tehtud 1960. aastatel. Sellele ajale iseloomulik napp geomeetriliselt kaine laad oli kõhedas vastuolus hotelli kunagise biidermeierliku hubasuse jäänustega, mida remondimeestel polnud õnnestunud igalt poolt välja tõrjuda. Meie tohutu suures ja kõrges numbritoas olid veel alles maast laeni peeglid, kipsraamide kaunistuseks viinamarjaväädid ja -kobarad. Väikeste ruutudega aknad ei läinud kuidagi lahti, kui nad aga juba avatud olid, ei saanud neid enam korralikult sulgeda. Armetutena konutasid keset hiigeltuba 1960. aastate peenejalgsed puuvoodid; laiadest laudadest põrandal tolmasid oma esialgse värvi kaotanud vaibad.

Tookord me jätsime kultuuriloo kõrvale — olime mõlemad varem käinud nii Goethe kui Schilleri majas, lossis, igasugu muuseumides, mausoleumis, ja suhtusime nüüd Weimarisse põlise veimarlase rahuga, kes ei tarvitse tormata muuseumist muuseumi, et kultuuriprogrammi iga hinna eest täis saada. Öhtust sõime siinsamas, hotelli restoranis, kus oli rahuldav köök ja sai ka tantsida, järgmistel päevadel aga käisime linna kõikides tähtsamates söögikohtades, jättes vahele ainult «Zum schwarzen Bäreni» raekojaplatsil, sest selle ukse taga oli alati järjekord.

Kolmandat korda sõitsin Weimarisse koos oma tütre Lotega, kelle tegelik nimi on Mari-Liis. Liisist tuletas vanaisa Liselote ja Liselotest sai hõlpsasti lihtsalt Lote. Nõnda me hüüame siis oma Mari-Liisi Loteks — nimi, mis Weimaris ju nii hästi sobib.

Seekord ei tohtinud ma Weimaris ühtki vaatamisväärsust vahele jätta, ma pidin oskama seda linna näha Lote uudishimulike ja avastavate silmadega, kõike teadma, kõigile oma tütre võimalikele küsimustele põhjalikult ja huvitavalt vastama ja mis veel parem — oma jutuga neid küsimusi ennetama.

Ma olin selleks vaeva näinud, sirvinud uuesti üle Goethe ja Schilleri elulood, lugenud läbi kõik kunagi Weimarist ostetud prospektid ja brošüürid, ma võisin mustade pabersiluetide järgi ära tunda kõik Goethe armsamad. Rongis, kui me Leipzigist Weimari poole sõitsime, olin vaikne ja mõtteis. Püüdsin Weimarisse sisse elada, tahma, kivisöetolmu ja keemiatahaste hapete järgi lõhnavas kolmanda klassi vagunis taastada enda jaoks tõldade, losside, daamide ja kavaleride muinasjutulist aega. Ja selles aitasid mind akna taga möödavilksatavad viinamarjastandustesse mattunud mäed ning punasest lintrikivist esinduslikud kirikud.

Kes on Weimaris käinud, see teab, et kesklinn on jaamast küllaltki kaugel. Hotellini «Russischer Hof», mis asub linna keskel, sõitsime bussiga. Meie jahmatuseks oli kogu hotellist püsti ainult fassaadisein. 1960.

MAIMU BERG

aastate renoveering oli oma aja lõplikult ära elanud ning 1980. aastad, mis kõike vana palju enam respektseerivad, püüdsid nüüd ühendada kunagist biidermeierlikku õdusust kaasaegse komfordiga. Meil tuli aga endale mujalt öökorterit otsima hakata. Sõime kiirustades hommikueine kohvikus, mida ma Weimaris varemaltki hommikuti külastanud olin, sest seal pakuti väga maitsvat juustutorti. Ettekandja, rinnalipikult võis lugeda, et ta nimi on Nora Flick, soovitas meil öömaja asjus pöörduda eraisikute poole.

«See tuleb märksa odavam,» ütles Nora Flick reipalt. Ta oli üldse täiuslikult reibas, nagu enamik väikeste kohvikute ettekandjaid.

«Välismaalastele on hotell pealegi kolmekordselt kallim, privaat on aga kõigile ühe hinnaga,» seletas Nora elutargalt. Preili Flicki sõnadest ja pimestavast naeratusest julgustatuna läksime korteribüroosse, kus meile anti kolm aadressi. Kesklinnale kõige lähemal öeldi elavat proua Krüger, kellel oli välja anda väike tuba kahe voodiga. Proua Krüger osutus määramata eas lesknaiseks. Tema korter oli tõesti südalinna läheduses, XVII sajandi lõpul ehitatud kahekorruselise maja teisel korrusel. Lesk võttis meid vastu suures neljakandilises kahe aknaga toas, mis meenutas tube vanades Eesti mõisahoonetes ja mis kunagi oli ilmselt olnud saal. Praegu võis siin näha kogu atribuutikat, mida ma mäletasin oma lapsepõlvest kui üldise põlu all olevaid väikekodanluse sümboleid — ei puudunud isegi kummut seitsme elevantiga. Lotet paistis see kõik hirmsasti huvitavat ja tõenäoliselt nõudis talt suurt vaeva, et mitte silitada näpuga linde sihvakate juugendvaaside külgedel, puudutada imelisi, igas suuruses klaaskuule, kirevates rõivastes miki- ja minnihiiri, tähtsa näoga kipsmopsi, kellel oli kelluke kaelas, ja tillukest ööpotti, millele maaliliste gooti tähtedega oli kirjutatud «haisuvaba». Et Lote suudaks kindlaks jääda, tutvustasin teda kiiresti proua Krügerile. Proua tähelepanelik pilk peatus tüdrukul, kes liialdatud viisakusega kniksu tegi.

«Võluv väike,» ütles lesk rabeda naeratusega. «Kas sa oskad saksa keelt?» pöördus ta siis Lote poole.

«Ein bischen,» pomises Lote.

«Suurepärane!» Proua Krüger oli märgatavalt heldinud. Laps oli aga sellega ammendatud ja proua pöördus uuesti minu poole:

«Soovite muidugi oma tuba näha?»

Tuba oli väike ja hämar. Hämarus tuli akna all kasvavatest võradega vastu klaasi liibunud pärnadest, mille õite lõhn täitis pisikese toa uimas-tavalt magusa aroomiga. Kaks kušetti olid asetatud seina äärde, peat-sid nurgeti, nende vahele oli pandud väike lambiga laud. Siis oli seal veel kapp rõivaste ja pesu jaoks ning paar tooli.

«Klosett on õues,» seletas proua Krüger, «üle hoovi. Tulge, ma näitan!»

«Teie jaoks on eraldi kloseti võti,» seletas ta tee peal. «Elektrit ei ole, õhtuks on taskulamp. See ripub esikus varnas. Võtit ei tohi ära kaotada.»

«Toas ikka on elekter?» küsisin kokkunult.

«Muidugi. Ja köögis on gaas.»

Loomulikult polnud need teab mis tingimused, aga õuekloseti tõttu oli üür tunduvalt odavam ja mis peaasi — proua Krügeri korter asus soodsalt kesklinnas.

«Ja väike võib kasutada ööpotti,» lubas proua Krüger. Meile tundus, et tuba lesknaise korterist on meie ainukene võimalus Weimarissee kaue-maks jääda — kuskil mujal ei saa me kindlasti nii odavalt ja kergesti kokkuleppele. Pealegi oli pärnaõielõhnaline tuba meile meeldima hakanud. Moepärast pidasime veel natuke omavahel nõu ja meist said proua Krügeri allüürnikud. Meile anti kaks pesukaussi, hulk kummalisi val-gest damastist käterätikuid ja froteepesulappe ning me võisime köögis gaasipliidil vett soojendada ja end reisimustusest pesta.

Esimese käigu tegime Schilleri majja. Lote ei varjanudki oma pettu-must, kui kuulis, et selles majas elas Schiller vaid kolm viimast elu-aastat ja et üsna sõja lõpus sai see maja inglaste ja ameeriklaste pom-mitamise läbi tublisti kannatada, nii et ehtsat Schilleri-aegset oli seal tõenäoliselt vähe. Peale selle oli Lote millegipärast kogu aeg arvanud, et Schiller jäi surmani poissmeheks, nüüd aga ilmusid välja proua Char-

lotte ja neli last. Muidugi tahtis Lote kohe teada, mis sai Schilleri lastest, lastelastest jne. kuni tänapäevani välja, kas tema järglasi veel kuskil elab ja kui, siis kus ja kes nad on. Minu suured ettevalmistused olid taas tühja jooksnud. Laste puhul ei või kunagi päris kindel olla, sest alati oskavad nad küsida just seda, mida sa ei tea ja mille peale ise ei tule.

Schilleri võorastetoa nurgas, nõoriga eraldatud sohval, kuhu külastajaid tavaliselt ei lasta, istus üks naisterahvas ja joonistas. See pidi olema mõni muuseumitöötaja, võib-olla teadis tema, mis sai Schilleri järglastest. Läksin tema juurde ja esitlesin ennast.

«Ilse Eulitz, kunstnik,» oli nobe vastus. Ei, Ilse Eulitz ei teadnud Schilleri järeltulijatest kahjuks mitte midagi, ent nüüd hakkas see küsimus tedagi huvitama.

«Weimaris elab üks daam, vanem naine, kes küll kõike teab, üks elu-aegne muuseumitöötaja. Christiane Mannke on ta nimi,» vuristas Ilse Eulitz tugevas saksil murdes, nii et ma suurivaevu temast aru sain. «Kõik käivad alati Goethe ja Schilleri majades. Aga Weimaris elasid ju ka Liszt ja Wieland, Richard Strauss ja Cranach. Ja Herder. Ah, teie peaksite ometigi Herderi vastu huvi tundma, ta elas ju teil Baltimaadel, Riias. Proua Mannke, tema töötabki Herderi muuseumis, kas teate, ta teab absoluutselt kõike, absoluutselt kõike, uskuge, kindlasti oskab ta eesti keeles vähemalt kümneni lugeda, te ei kujuta ette, kui tark ta on,» vatras Ilse Eulitz edasi, ilmselt rahul, et sai hetkeks oma joonistuse kõrvale panna ja lemmiktegevuse, rääkimise, juurde asuda. Mina küll ei suutnud näha erilist tarkust asjaolus, et keegi oskab eesti keeles kümneni lugeda. Kui ma alles algkoolis käisin, oskasime vähemalt kümnes keeles kümneni lugeda, kaasa arvatud taani ja slovaki keel.

Meie vestlus kunstnik Eulitziga oli võtnud kummalise pöörde. Kui asi läks tõsiseks, otsisin ma alati Lotelt abi ja nüüdki juhtisin Ilse Eulitzi tähelepanu oma tütrele.

«Ah, kui vaimustav väike piiga! Kui võluv!» karjatas kunstnik variserlikult, otsekui oleks ta last alles praegu märganud. «Tule ometigi lähemale, kallis laps, kuidas on su nimi? Mitmendas klassis sa käid? Kas sulle meeldib Weimaris? Eks ole siin kena?»

Lote astus naisele lähemale, mulle üle öla etteheitvaid pilke saates — minu riikad tema ärakasutamiseks olid lapsele tuttavad. Ma ei tea, kui palju Lote proua Eulitzi sõnadest aru sai, kui palju lihtsalt instinktiivselt taipas, igatahes tegi ta väljakutsuva teatraalsusega (mis sakslastele mõjub pigem ülima kombekusena) oma traditsioonilise kniksu ja vastas kätteõpitult nagu koolitunnis:

«Mu nimi on Mari-Liis, ma olen 12-aastane, lähen kuuendasse klassi ja oskan saksa keelt natuke, ein bischen.»

«Kui vaimustav! Kui võluv!» hüüdis naiskunstnik ja löi laksudes peopesad kokku. «Seda peab proua Mannke tingimata nägema! Väike tüdruk Nõukogude Liidust kõneleb ometi nii kenasti saksa keelt! Hirmus kena! Kas sa tead, mu laps, kes oli Schiller? Schiller oli suur saksa kirjanik, eks ole? Ta oli poeet, suurvaim. Mida sa Schillerist lugenud oled? «Röövleid»? «Wallensteini»? «Wilhelm Telli»?»

«Ballade,» pomises laps ebameeldivusest nagu krimpisutades.

«Oo, Schilleri ballaadid!» hüüdis proua Eulitz ja löi taas temperamentselt käsi kokku. «Kui võluv! Kui vaimustav! Eks ole? «Ja samas rüütel ta jätab maha», eks ole? See on siis, kui ta kinda kätte toob.» Väike naiskunstnik säras üleni. «Proua Mannkega tuleb teil tingimata kohtuda. Ja Marie Lise peab ka tingimata kaasas olema. Igal juhul.»

«Minu nimi on Mari-Liis,» parandas laps proua Eulitzi võorapärast hääldest.

«No muidugi!» hüüatas eksalteeritud kunstnik. «Marie Liz!»

«Mind hüütakse Loteks,» ütles laps proua Eulitzi pakutud uue nimevariandi peale. Hüüdnimel Lote, mis meile kodus näis lihtsalt naljakas, umbes nagu kassile või kaltsunukule sobiv, oli siin hoopis teine efekt.

«Lotte Weimaris!» hüüdis proua Eulitz t-tähtede latsudes. «Vaimustav,» ohkas ta, jättes seekord millegipärast mainimata, et ka salapärane proua Mannke peab sellest võluvalt vaimustavast seigast osa saama.

«Täna on kahjuks pühapäev,» jätkas kunstnik ja ta nägu muutus silmapilkselt ülimalt kurvaks ja kahetsevaks. «Ja homme on esmaspäev. Siis on muuseumid hoopis kinni.»

Nüüd oli Ilse Eulitzi pisku kogu üleni õnnetu.

«Ega te ometi kohe ära ei sõida!» karjatas ta äkki meeleeheitlikus hirmus — Lote, mina ja mitu lähedalviibivat muuseumikülastajat, kõik me võpatasime ehmatuses.

«Oh ei,» tõttasin ma emotsionaalset naist rahustama. «Me oleme veel tükk aega siin.»

«See on võluv!» hüüdis proua Ilse ja oli taas üksainus suur rõõm. Meeleolude ja ilmete ülikiire vaheldumine sobis tema tarmuka koguga ja krampsus ahvinäoga ja kui ta oligi koomiline, siis igatahes väga meeldival viisil. Saksimurdelisel sisinal tõttas ta meile teatama, et proua Mannke on alles teisipäeval tööl ja me peame teda Herderi muuseumis siis ka tingimata külastama. Ilse Eulitz oli valmis meile terve nädala tegevusprogrammi koostama, ent ma peatasin ta sõnadevoolu, öeldes, et me oleme tema kallist aega niigi ülearu raisanud, pealegi me tahaksime veel veidi Schilleri majas ringi vaadata.

«Teate!» hüüdis tarmukas naiskunstnik otsustavalt. «Teisipäeval ootan ma teid igatahes kell 10 siinsamas Schilleri maja ees ja me läheme kõik koos proua Mannke juurde Herderi majja, eks ole?» Sealjuures oli ta üksainus suur palve, nõnda et ma otsekohe nõusse jäin, kuigi Lote mulle meeleeheitlikult püüdis mõista anda, et ma ära ütleksin.

Kolasime Lotega veel Schilleri maja alumisel korrusel, kus kunagi asusid majapidamisruumid. Nüüd olid siin vitriinides pildid, kostüümid ja dekoratsioonide maketid Schilleri näidendite lavastustest.

Väljas ütles Lote mulle pahaselt: «Mina seda jama igatahes kaasa ei tee. Mul on sellest igavast niksutamisest kõrini, pealegi ei saa ma nende muttide jutust suuremat aru. Ausõna, mul ei ole midagi Goethe või Schilleri või isegi selle Herderi vastu, aga need tante Mannked jäävad minu osas küll mängust välja. Ma ei mõtlegi hommikul vara Herderi majja minna, olgu seal nii võluv ja vaimustav kui tahes. Miks ei võiks me lihtsalt sinuga kahekesi selles linnas ringi kolada, nagu me alguses kavatsesime, just nii nagu me ise tahame ja nagu meile meeldib? Miks sa pead alati teistega arvestama, miks sa tahad nendele võhivõõrastele muttidele meeldida? Mulle tuli nendega rääkides täna kogu aeg naer peale ja selle proua Krügeri toas või saalis, nagu sina ütled, oleksin ma tahtnud suure häälega küsida: «Was ist das, was dort rohu sees macht rääk-rääk?»»

«Eks sa siis küsinud!» käratasin vihaselt. «Paistab, et sul ei ole täpset ettekujutust sellest, kus sa praegu viibid. Sa pole mingis kadakate pesas, sa oled linnas, kus elas suur Goethe, kus löid Schiller ja Liszt! See pole naljaasi. Sa peaksid olema selle linna vääriline. Kui mina sinu vanuses...»

«Võib-olla olen ma selle au jaoks tõesti liiga noor. Mida ma Goethes tean? Me oleme temast ainult kahte luuletust õppinud, seda, et «Sah' ein Knab ein Röslein stehen» ja «Ich ging im Walde, so für mich hin...», seda pole just palju. Ah jaa, siis oli ju veel üks lastejutt «Wilhelm Meisterist», see mulle meeldis küll.»

«No näed. Seda on küllalt. Ja miks me ei võiks Herderi muuseumi minna? Ta elas kunagi ka Riias. Ja pealegi ma ju lubasin sellele kunstnikule, ta nii väga tahtis meiega veel kokku saada. Ma leian, et see on tore. Sinul peaks muidugi omavanuste seltskond olema, siis poleks sul igav.»

Lote kehtas tüdinult õlgu: «Lähme parem sööma, mu kõht on kole tühi. Võib-olla teab Nora Flick nõu anda.»

«Missugune Nora Flick?» ei tulnud mulle meelde.

Ma ei teadnud, kui tark on proua Christiane Mannke, aga Nora Flick, väikese kohviku ettekandja, andis meile tõesti jälle head nõu, nii et tema arukus oli meie meelest küll väljaspool kahtlust. Reipal Noral oli nimelt öde, Lotest paar aastat vanem Sabine. Öhtul tegi Nora tüdrukud tuttavaks ja teisipäeval kell pool kümme pidi Sabine meile tulema ja Lote endaga kaasa võtma.

Esmaspäeva veetsime Lotega koos, käisime Goethe aiama ja pargis

jalutamas, kuulasime vabaõhukontserti ja söime igal nurgal suhkruvatti või automaadijäätist.

Teisipäeval pool kümme tuligi Sabine Flick ja Lote läks kõheldes ning mulle õhusuudlusi saates temaga kaasa. Ilm oli jahe ja pilves, kui ma Schilleri maja poole jalutasin. Mu süda valutas Lote pärast ja kõigele lisaks tuli peale kohutav koduigatsus. Küllap oli just vilu ja päikeseta ilm see, mis mulle kodu meelde tõi. Süda oli raske. Oleksin tahtnud oma nukrate mõtetega üksi olla, aga ma ei saanud ju Ilse Eulitzit petta ning minemata jätta. Praegu ei mõistnud ma enam, miks ma üldse olin lubanud sellele kunstnikule temaga täna kokku saada ja veel mingi muuseumitöötaja juurde minna. Kas ei kolleksioneerinud see Eulitz äkki välismaalasi? Miks ta meid nii ilmtingimata selle Mannke juurde ajas? Oli see mingi vanamuttide maffia? Proua Krüger, Ilse Eulitz ja siis veel salapärane ülitark Mannke? Proua Krüger on nii ilmetu ja igav, kunstnik Eulitz nii emotsionaalne ja südamlik ja Mannke ilmselt nii tark, nad kõik on väga nii...

Ilse Eulitz muidugi juba ootas. Ükskõik kui täpselt sa ka kohtamisele ei lähe, sakslane on ikka enne sind kohal.

«Ah! Proua seltsimees B! Kui tore! Kui vaimustav! Võluv!» vuristas Ilse Eulitz r-ide pöriinal. Vaatasin kokkunult kella. Ilse Eulitz märkas seda ja tõttas mind rahustama: «Te olete ju täiesti pünktlich, mein Schatz, kell just alles löi kümme.» Niisiis olin ma ikka vähemalt minuti võrra hilinenud. Küllap tuli see mu nukrusest. Proua Ilse oli juba mu tujutust märganud ja tõttas mind rahustama: «Ei, kõik on täiesti korras, te ei hilinenud põrmugi, aga nüüd me peame küll tõttama, sest proua Mannke juba ootab meid. Ma nimelt helistasin talle, et me tuleme.»

II

Võrreldes Goethe või Schilleri majaga, mis olid olnud turistidest tulvil, oli Herderi muuseum meeldivalt tühi. Piletimüüja, kes ühtlasi ka pääsmeid kontrollis, palus meid oodata ja helistas kuhugi. Mõne aja pärast tuli piletööri laua juurde proua Mannke, kena vanem daam, vaatas meile oma säravate, noore naise silmadega otsa, naeratas kavalalt ja hüüdis siis eesti keeles «Tere!» Ilse Eulitzi võidukas ilme meid esitledes oli kirjeldamatu. Vestluses proua Mannkega ei märganud ma mingit ülevoolavust ja äärmuslikku emotsionaalsust nagu Eulitzi juures. Mannke oli pigem ettevaatlik ja reserveeritud. Ilse Eulitzit tituleeris ta preilik, hiljem selgus, et preili Eulitz on vaba mitte ainult perekonna, vaid ka kellaegadega seotud kutsetöö muredest, sest ta peab vabakunstniku ametit. Ometi oli just Eulitz see, kes end ajanappusega vabandades peagi minekule sättis. Usun, et Mannke ja minu väheütlev konversatsioon, mille käigus me ettevaatlikult teineteise mõttemaailma kompisime, preili Eulitzit lihtsalt tüütas, sest tal polnud võimalust ühtki vaimustusavaldust meie jutu sekka hüüda. Muidugi lahkus ta ülevoolavalt komplimente puistates, olles enne kokku leppinud uue kohtumise minuga. Kui preili Ilse oli läinud, asus otsekohene proua Mannke mind üle kuulama. Teada saanud, et ma töötan ainult keeleteoimetajana naisteajakirja juures, muutus ta veelgi ettevaatlikumaks ja napisõnalisemaks, nagu ei vääriks ma tema sügavamaid ja keerukamaid mõtteavaldusi. Püüdsin Mannkele siiski lähemale saada, minu jaoks oli temas mingi intrigeeriv nüanss, mingi varjatud maailm või vähemalt näis mulle, et see tal on. Kraamisin lagedale kõik, mida teadsin Herderist. Hooplesin oma kunagise tööga ülikooli vanas raamatukogus. Proovisin õnne baltisaksa kirjanduse ja kunstiga. Ladusin välja oma napid teadmised SDV kirjandusest. Mannke jäi kinniseks. Ometi oli ta minu meelest just see keegi, kellel pidi oma nõrkus olema, oma hell koht, mille puudutamise peale ta avaneb ja kõnelema hakkab. Millegipärast oli mulle äkki väga tähtis, et Christiane Mannke mind endale lähedale laseks. Tema aga tundus kogu aeg olevat ärevil ja pingul.

Meie vestlus kaldus muuseumidele. Mannke avaldas rahulolu SDV

muuseumide korraldusega ja töötingimustega neis, kõneles haruldustest Herderi muuseumis. Jutt oli küll üsna huvitav, kuid usalduslikkusest kaugel. Muuseumidelt läks meie vestlus üle keskaegsetele hoonetele ja edasi juba Tallinna hästisäilinud vanalinnale. Mannke elavnes märgatavalt. Oli ta siiski baltisakslane? Ma ei olnud ikka veel julgenud küsida, kust teadis see vana muuseumistootaja eestikeelset sõna «tere», sakslaste juures pole uudishimutsemine kombeks. Olen töötanud Tallinnas giidina ja sellepärast vanalinna ajalooa tuttavam kui naisteajakirja töötajal just hädapärast vaja; näis, et mu jutt huvitas Mannket tõsiselt. Ootamatult küsis ta: «Kas teate Barbara von Tisenhusenit?»

Barbara von Tisenhusenit? Ega ta ei mõelnud õnnetut Porkuni preilit? Või oli see kuskil Võrtsjärve kandis? Kes teab, küllap on see Mannke ikkagi baltlane ja tahab mingist omaaegsest Barbarast, Porkuni preili nimekaimust, teateid saada? Igaks juhuks kordasin küsivalt: «Barbara von Tisenhusenit?»

«Ah, ei midagi,» ei vaevunud Mannke täpsustama. «Teate, Weimaris käib väga palju turiste Nõukogude Liidust. Ja kindlasti ka muuseumitöötajaid ja ajaloolasi. Arvatavasti on nii mõnigi neist siin näiteks Goethe või Schilleriga seotud probleeme kauemgi uurinud, siin oma teadustööd teinud. Aga meie muuseumi nad ei satu. Siin ei käi peaaegu mitte keegi. Kas te olete kuulnud, et näiteks mõni Nõukogude Eesti kirjandusteadlane või ajaloolane Weimaris midagi oleks uurinud? Herderit peaksid ka baltlased uurima. Äkki on mõnel kavas siia tulla?»

«Minu teada mitte,» ütlesin igaks juhuks. Mul polnud küll õrna aimugi, kas mõni mu kaasmaalastest uurib või on uurinud Weimaris Herderit või midagi muud vastavat.

Mannke tõusis, andes mõista, et meie kohtumine oli läbi. Tundus, et ta on millegipärast väsinud ja pettunud, mina aga ei osanud kuidagi aimata, millega ma võisin talle pettumuse valmistada. Võib-olla oli ta vestluse käigus mõne olulise märksõna öelnud, aga mina polnud osanud seda vastu võtta. Jätsime naeratades hüvasti, kuid meie mõlema naeratus oli võlts. Mind ära saates ei küsinud Mannke, millal ma ära sõidan, mida ma Weimaris teha kavatsen või kas ma veel tema juurest Herderi muuseumist läbi astun. Tundsin ka ise pettumust ja väsimust. Kas polnud need imelikud vanamutid kõik ühtviisi teesklejad, kas ei peitnud nad oma naeratuse ja viisakuse taha oma tegelikku pealiskaudsust, võib-olla koguni kibestumist?

Ma armastan heledaid riideid. Nii olid mul ka Weimaris kaasas valge kleit, kreemikas pükskostüüm ja hele jakk ning seelik, mida ma siis omavahel kombineerisin ja varieerisin, nagu kirjutatakse ajakirjas, mille toimetuses ma töötan. Puhtustarmastav proua Krüger oli mu heleda puuvillase pükskostüümi omaalgatuslikult ära pesnud ja et väljas oli tema arvates alati tolmu ja tahma, kuivas see nüüd «saalis» nipsasjade kohale tõmmatud nõõril. Olin päris jahmunud, kui ma koju tulles oma kostüümi kuskilt ei leidnud. Proua Krüger vaanis süüdlase ilmega esikus ja kohe, kui ma oma toast välja tulín, et kostüümi ootamatut kadumist selgitada, tormas ta mulle vastu ja viis mind vabanduste saatel saali, kus mu pükskostüüm täies hiilguses rippuski. Ma ei osanud vajaliku tänulikkusest üles näidata, selleks tundus Krügeri agarus mulle kentšakas. Tõsi, paaril viimasel päeval olid ilmad jahedamad olnud, ma olin pükskostüümi hommikust õhtuni kandnud, üks ta oli muidugi määratud. Olime koos Lotega käinud Goethe majas, Goethe ja Schilleri hauakambris, olime hulkunud lossipargis ja linna ümbruses. Tänase päeva olin pühendanud Ilse Eulitzile, Lote aga jooksis Sabine Flicki ja tema sõprade seltsis.

Ilse Eulitz oli täna olnud vaiksem kui tavaliselt. Istusime Goethe aia-
maja suurepärases pargis, Ilse tegi skitse ja püüdis uurida, kuidas oli läinud minu kohtumine Christiane Mannkega. Oli Mannke talle seda juba kommenteerinud? ja kui, siis kuidas? Imelik, et niisugused tühised asjad olid hakanud mulle muret tegema. Mida ma siin Weimaris õieti veel ootan? Kõik on ammu nähtud. Kuurort see ju pole, et siin tervet

puhkust veeta. Ka pole ma kirjandusteadlane ega muuseumiarhiivides tuhnija, nagu Mannke seda vist meelsasti näha tahaks. Ei, aeg on otsustada ja ära sõita. Aga täna oli Ilse Eulitz mulle öelnud, et Mannke ootavat mind veel kord oma muuseumisse. Miks? Oli tal siis ikkagi mingi saladus hinge peal?

Proua Krüger rääkis üha veel pesupesemis- ja loputusvahenditest, millega ta mu pükskostüümi küürinud ja loputanud oli. Nüüd jäi ta ootavalt vait, küllap oli küsinud midagi, mina aga polnud küsimust tähele pannud. Vabandasin. Proua Krüger hakkas küsimust kordama, kui mu tähelepanu jälle kõrvale kaldus, sest käis uks ja oli kuulda, kuidas esikusse tormas Lote, kiskus meie toa ukse pärani ja mind hüüdis. Hetke pärast astus ta juba saali, jooksis teretamata minu juurde ja hakkas äkki kibedasti nutma. «Lähme siit kohe ära! Palun, lähme ära!» karjus ta läbi nutu. Katsusin teda meie tuppa viia. Laps nuttis kogu aeg. Ilmselt oli ta terve päeva näinud vaeva pisarate tagasihoidmisega ja nüüd, mind nähes, lasi end lödvaks, et ennast tühjaks nutta. Lükkasin ta ettevaatlikult meie tuppa ja katsusin teda rahustada ning lohutada. Kallistasin teda ja küsisin, mis oli juhtunud, oli ta Sabinega riidu läinud. Laps raputas pead ja vaatas mulle läbi pisarate etteheitvalt otsa. «Mis siis juhtus, räägi ometi!» Tüdruk hakkas uue hooga nutma. «Me käisime täna endises laagris,» rääkis ta luksudes. «Seal näidati filmi. Ja üks tuba oli valgetest kahhelkividest nagu köök ja seal oli üks laud, kus nad, kus nad...» Ta jäi vait ja vaatas mulle vihase otsa. «Miks sa ei öelnud mulle, et see on Weimarile nii lähedal? Ma ei taha siin enam olla! Ma ei julge siia ööseks jääda. Sõidame siit kohe minema, palun, ema, sõidame kohe ära!» Uudishimulik ja kaastundlik proua Krüger koputas tasakesi ja pistis ukse vahelt sisse oma mureliku näo. Teda nähes pööras Lote talle selja ja peitis näo minu rinnale. «Ma ei taha, et ta siia tuleb,» nuuksus laps.

Mõne aja pärast tuli proua Krüger siiski ukse vahele ja viipas mind. Tal oli käes veeklaas. «Las väike joob suhkruvett,» sosistas ta.

«Vabandage, proua Krüger, ega Mari-Liis ei tahtnud teid solvata, ta on lihtsalt nii endast väljas,» seletasin ma, ise lapsele juua andes. Lote jõi, kellelegi otsa vaatamata. «Pole viga, pole viga, elus juhtub kõike. Küll läheb mööda.» Proua Krüger püüdis silitada Lote pead, aga laps tõmbus võpatades eemale.

Terve õhtupoolik läks mul Lote rahustamiseks. Õhtul lükkasime kušetid kokku ja ma rääkisin Lotele muinasjutte, kuni laps minu kaissu magama jäi. Öösel ärkasin ma selle peale, et laps unes midagi kõneles.

Hommik oli ilus, päikesepaisteline. Kui ma kööki läksin, triikis proua Krüger seal juba mu pükskostüümi. Poole üheksa paiku tuli Sabine Flick. Aratasin Lote ja varsti jooksid tüdrukud välja kellegi Susie poole, kellele olevat kaks jalgratast, teise pidi saama Lote. Nad lubasid, et sõidavad ainult pargis. Ma ei tea, kas Lote oli juba unustanud eilse mure, või püüdis ta sellest kõige loomulikumal viisil üle saada, igatahes lobises ja naeris ta sama muretult kui varemgi. Ainult ta kallistus minuga hüvasti jättes oli tugev, peaaegu kramplik, otsekui kaitset otsiv, ning mul tuli teda silitada ja rahustada.

Jõime koos proua Krügeriga kohvi ja ma tõttasin kohe Herderi muuseumi Christiane Mannke juurde.

Mannke juba ootas mind. Ta istus piletoori laua taga ja luges. Mind nähes sirutas ta mulle naeratades käe. Ta naeratus oli sama särav ja siiras kui see, millega ta mind tervitas meie esimesel kohtumisel. Ainult eestikeelne teretus jäi täna ära. Mannke juhatas mind oma kabinetti ja pani istuma suure kirjutuslaua äärde, millel seisis paeltega suletud nummerdatud kaust. «Kas te gooti kirja loete?» küsis Mannke. «Trükkis loen.» — «Ei, ma mõtlen käsikirjas.» — «Vanasti raamatukogus töötades tuli mul vahel sedagi teha — lugesime mõnikord vanu gooti tähtedes käsikirju,» pomisesin ebakindlalt. «Vaadake seda siin,» ütles Mannke ja avas aeglaselt kausta paelad. Esimesele lehele oli masinakirjas kirjutatud «Manuscript Nr. 29. Livland, XVI Jahrhundert» (Niederdeutsch).

Püüdsin lugeda.

Käekiri oli värisev, aga selge. Tundus, et kirjutajaks on vana inimene. Lugesin sealt välja mõned nimed — Mattias, Anna von Tödwen. Aga juba pisut tagapool läks kiri segaseks ja lohakaks, nii et sellest aru saada tundus võimatu. Raputasin pead ja ütlesin Mannkele, et seda teksti lugeda käib mul üle jõu.

«Olgu,» ohkas Mannke. «Ma olen juba vana. Kes teab, kas keegi Liivimaalt enam siia minu juurde satub. On tarvis, et eestlane seda loeks. Ma usun, et nii on vaja. Veel parem, et te olete naine.»

«Aga ma ju ei oska,» püüdsin protesteerida.

«Ma tean, ma tean,» katkestas Mannke. «Ma panen selle teie jaoks arusaadavalt kirja. Kaasaegses saksa keeles. Korralikus *Bühnensprache*'s. Ja masinakirjas. Õieti on põhiline töö mul juba tehtud, tuleb ainult mõned lehed ümber lüüa, need on liiga soditud.»

«Küll ma aru saan,» ruttasin seletama. Ausalt öelda ei huvitanud see vana käsikiri mind üldse, ma oleksin tahtnud kogu selle asja kiiremini kaelast ära saada. Mannke jätkas ilma mu vaheleühüet arvestamata. «Ülehomseks on valmis. On teil niikaua aega?» Kõhklesin. Oli hea võimalus öelda, et pean juba ülehomme Berliinis olema. Ent mul hakkas vanast naisest kahju. Ta näis seda koltunud käsikirja üpris oluliseks pidavat. Sellepärast ütlesin ma, et mul on veel aega.

«Hästi,» vastas Mannke. «Tulge siis, palun, ülehomme kell 10 järele. Sobib see teile?» — «Sobib. Ma tulen.»

Christiane Mannke tuli mind saatma. Ta oli küll pisut tõre, aga rahulik ja kindel nagu inimene, kes lõpuks ometi on suutnud langetada tähtsa otsuse. Lahkusime teineteisest traditsioonilise naeratuse saatel.

III

Nüüd, kus ma olen palju rännanud ja juba mitu aastat linnades elanud, olen harjunud igasuguseid protsessioone, sõjamehi, emandaid ja isandaid nägema, küll ratsa, küll kandetoolides, küll tõldades. Aga poisikesena, noore argliku talupoisina pani meie lossi ratsameeste nägemine mu südame hirmust ja imetlusest põksuma. Kujutlege maapoissi, kes ennast mõne põõsa varju või kaitsva paksu rohu sisse murust madalamaks on surunud ja kõrv vastu maad kuulatab müdinat, mis lossi poolt tuleb. Hirm on paigale jääda, hirm on ära joosta. Nagu mingi salavõim tahaks poissi maanteele vedada, kus ta uhkena ja julgena seisaks ja ootaks, kartmata, et hoolimatu ratsanikesalk temast üle kihutab. Aga hirm ja teadmine omaenda armetusest suruvad poisikese veelgi rohkem maadliki. Algul ei julge ta rohu seest peadki tõsta, nii et esimesest ratsanikust paistavad poisile ainult jalustele toetuvad jalad uhketes saabastes. Teetolm pimestab silmi, otsekui läbi halli udu on näha kiiskamas relvade terast, ehete kulda, raudrüüde helki, punaste ja roheliste rõivaste pimestavat toredust. Taas surub poisike pea rohu sisse, hirm ja rõõm voogavad tema kõhetus kehas. Maa vappub kapjade müdinast — kohe sõidavad hobuste rasked jalad poisist üle, tambivad ta murusse, vajutavad niiskesse mulda. Rohi tõuseb muljutud kohtades uuesti sirgu ja poisist ei ole enam mälestustki järel, keegi ei leia kunagi seda kohagi, kus ta maas lebanud. Ent kabjamüdin kaugeneb ja poiss tõstab ettevaatlikult pea. Eemal maanteel paistab veel tolmupilv, ninna tungivad kummalised lõhnad. Poiss nuusutab. Hobusehigi ja -sõnniku hais seguneb metalli lõhnaga ja veel mingite tundmatute, vängete ja magusate aroomidega. Poiss hiilib oma peidukohast välja maanteele. Tolmus vedeleb midagi värvilist, üks tillukene pilt, mille üks külg on kirju, teisel aga seisab musta risti all naine, ihualasti, ainult sulgedega kübar peas ja ühe reie ümber pael.

Alles hiljem sain ma teada, et leidsin maanteetolmust mängukaardi. Tookord aga peitsin ma väikese pildi särgi alla, palja ihu vastu ja surusin käe kõhule, et pilt nõõri vahelt, mis mul vööks oli, maha ei libiseks. Mu koer, kes koos minuga maantee ääres oli redutanud, luusis nüüd jälle tähtsana põõsaste vahel, saba rõngas, nagu polekski ta hetk tagasi põr-

mus maas lõotsutanud, silmad hirmust udused. Peni kartis saksu, ta oli kunagi noore koerana jultunult klähvides ratsanikele järele tormanud ja ühe kannupoisi käest valusasti piitsa saanud. Armastasin seda koera väga. Ta oli ainuke, kelle juures ka minu sõna midagi maksis, ja ma olin talle selle eest tänulik. Olin teda hästi õpetanud, sest sõnakuulmatut ja rumalat koera ei oleks mul lubatud pidada.

Pilt võib vahel ei andnud mulle rahu, võtsin selle uuesti välja ja vaatasin. Naisel olid rindadeks väikesed kaared ja rinnanibudeks täpid keset kaari. Kuni puusadeni oli keha üheülbaline, siis aga paisus laiemaks nagu lusikas. Üsa kohal oli ainult ähmane nurk. Nägu oli tuim ja ilmetu, sest silmadekski olid täpid ja ninaks nurk, suuks aga põigiti kriips. Tahtsin kohe proovida seda pilti järele joonistada, kas vitsaraoga maantee-tolmu või söega suure kivi küljele. Ma pidin seda proovima, see ei paistnudki nii keeruline. Ent mind äratas neist mõtetest kellegi kõrge, käskiv hää: «On see sinu koer?» öeldi pisut puises, aga mulle arusaadavas talupoegade keeles. Minu ees seisis olevus, kelletaolist ma kunagi varem polnud näinud. Ta oli täiesti nagu aadlinaisterahvas, ainult palju väiksem. Justkui oleks keegi täiskasvanud naise väiksemaks nõidunud, et mul ta ees vähem hirmu oleks. Silmasin ta seljas midagi kuldset ja punast, ta õlgadel punakaspruune juuksesalke, aga kõrgemale ei julgenud ma vaadata. Mu koer kargles ta ümber ja ma nägin, kuidas naisolend kergitas oma punase undruku serva, mille alt tuli nähtavale väike, kuldses kingakeses jalg. Väarika aeglusega lükkas naisterahvas koera jalaga eemale ja küstas: «Kutsu oma koer ära!» Püüdsin penile vilistada, aga seda polnudki enam tarvis, alandlikuna pugess loom mu selja taha, saba jalge vahele surudes. Missugune hädavares ja räbalapunt pidin küll mina sellele olendile paistma, mul polnud ju midagi muud seljas kui värvita särk ja nõör selle ümber ning ma olin sama alandlik kui mu koer, kes äkki lausa lõdises hirmust. Ka mina kartsin. Kõige rohkem pelgasin, et see väike naine näeb mu pilti. Siis arvavad nad muidugi, et olen pildi varastanud, et ma meelega varastasin just niisuguse pildi, ja siis mind pekstakse. Võib-olla pekstakse mind nii, et ma suren või jään eluksajaks sandiks, võib-olla raiutakse maha mu vargakäsi. Et pilti varjata, pigistasin oma higise peo rusikasse. Õieti oleksin ma pidanud jooksu pistma, kuldkingaline poleks nagunii mulle järele jõudnud, aga mu jalad olid hirmust lõdvaks ja raskeks muutunud. Ma olin ju saksu vakupidudel näinud, mitmed neist olid suurest söömisest ja joomisest uimastena murul sügisese päikese kahvatus soojuses rammetuna lamasklenud. Ma olin neid päris lähedalt silmitsenud, kui nad viinauimas rögisesid ja norskasid, ma olin neid hoolega jälginud, nende rõivaid, nende relvi, nende sirgeid tugevaid näojooni uurinud. Aga sellele siin ei julgenud ma otsa vaadata. Lõpuks hakkasid mu jalad jälle sõna kuulama ja ma pistsin kõigest väest jooksu, peni mu järel. «Tagasi!» hüüdis käskiv hää. «Tagasi! Või ma võtan sult pildi ära!»

Ta oli ikkagi märganud mu käes pilti. Nüüd ei jäänud küll muud üle kui jalgadele veel rohkem valu anda. Ma ei julgenud ümber vaadatagi, kuulsin ainult oma selja taga rõõmsat naeru, heledat nagu väikese tüdrukul kilkamine. See pidi olema väike tüdruk! Kuidas ma küll kohe ei taibanud. Muidugi oli see väike tüdruk! Ka sakstel pidi ju väikesi tüdrukuid olema, kust siis muidu aadliemandad tulid. Mul hakkas häbi, et ma tütarlapse eest punuma olin pistnud, ma pidin vähemalt hetkeks seisatama ja tagasi vaatama, kas see ikka tõesti oli väike tüdruk. Niipea, kui ma seisma jäin, hakkas tüdruk minu poole jooksma, ise naerdes ja käsi plaksutades. Päris minu lähedal ta peatus ja nüüd sõandasin ma talle otsa vaadata. Tüdrukul olid suured tumehallid, peaaegu mustad silmad, väikesel ninal mõned tedretähed, ta lõtv paksuheeline suu oli naerul, nii et paistsid laiad hambad imelikult suure vahega kahe esihamba vahel. Seljas oli tal kuldne pihik, eest lahti, ja selle alt paistis valge pitsidega särk, punane seelik, kuldne võrk juustel ja kee kaelas — kõik oli nagu täiskasvanud aadlinaisel. Ta seisis otse mu ees, käed puusas, pea kuklas, kogu ta olekust hoovas jõudu ja tarmu, mida ma meie tüdrukute juures kunagi märganud polnud. Ta sirutas käe, puudutas mu viletsat rüüd ning sõnas: «Oled sina aga kaltsukubul!» Aga ta ütles

seda lõbusamalt, möödamannes, nagu polekski selles midagi halba, nagu oleks see just tore ja huvitav, et ma selline kaltsakas olen. Nüüd ajas see mindki naerma, et ma nõnda koomiliselt riides olin, samal ajal kui teine nii ilus ja sätitud on, ning ma muigasin tahtmatult. Tüdruk haaras nõõri otsast, mis mul vööks oli, tõmbas selle osava liigutusega sõlmest lahti ja kiskus mu ümbert ära. Siis pahvatas ta uuesti naerma ja pistis nõõriga vehkides jooksu. Ilmselt pidi see olema mingi mäng. Jooksu pealt viskas ta vöö nõõri maha ning kadus punase undruku välkudes puude vahele. Tõstsin oma viletsa vööpaela maast üles, istusin rohule ja püüdsin siluda pilti, mis mu peos päris kortsu oli läinud. Mis tüdruk see oli? Meie lossis ei olnud lapsi. Meie proual ja tema mehel neid polnud. Väikest, saksa moodi riides tütarlast ei olnud ma kunagi varem näinud. See oli olnud paha tüdruk, jah, paha, sest ta oli teotanud mu koera, mu välimust, mu vöö nõõri. Ta pidi olema saks, sest ta oli saksa moodi riides. Aga ta rääkis vabalt meie keelt ja hulkus üksinda metsa vahel ringi. Oli see ehk haldjas? Jah, see võiski olla haldjas. Kuri haldjas. Miks ta tuli? Mille eest mind karistada tahtis? Muidugi pildi eest. See oli halb pilt, paha pilt, ma ei tundnud seda täpselt, ainult aimasin.

Ma käisin palju kirikus, kuigi kirik oli meist kaugel. Aga alatasa korraldati seal missasid, vespreid, palverongkäike ja mis nad kõik olid, kuhu siis sunniviisil ka talupoegi aeti. Kiriku seintel olid samuti pildid, aga need olid küll hoopis teistsugused. Seal olid ka suured, värvitud puukujud. Nende vaatamine oli huvitav ja neid võis silmitseda rahulikult, kõigi vahele, selle eest pigem kiideti kui laideti. Seda pilti siin pidi aga vargsi vaatama ning teiste eest varjama. Haldjas ilmselt ei tahtnud, et ma seda pilti vaatan. Ma pean pildi ära põletama, muidu tuleb haldjas uuesti mind kiusama. Ta võib haarata mul käest ja mu endaga kaasa viia, või ma muutun kiviks, või värisevaks haavapuuks. Hirmust jooksid mul juba praegu värinad üle selja. Tundsin, et pean pildi hävitama, ent ma ei raatsinud seda teha. Veel palju rohkem kui alasti naine, meeldis mulle pildi teine külg, mida kaunistasid rohelised ja punased vöödid ja sõõrid ning kuldsed täpid. «Matan pildi maha,» tuli mulle hea mõte. Eks siis näe, mis saab, kas haldjas tuleb mind veel kiusama või mitte. Valisin koha kahe kõrvuti kasvava puu alla, arvasin, et siit leian pildi hiljem kergesti üles. Kraapisin küüntega parajalt sügava augu, vooderdasin selle kividega, et pilt ei kannataks. Kiskusin oma särgi küljest räbala ja mässisin pildi veel selle sisse, panin ta auku, katsin augu mulla ja murumättaga ja jäin ootama. Kui haldjas nüüd kohe tagasi tuleb, pean ma pildi ikkagi ära hävitama. Et saksa riides tüdruk oli kuri haldjas, selles ei kahelnud ma enam üldse. Ootasin siis mõnda aega, aga haldjat polnud kusagil näha. Vilistasin koerale ja hakkasin kodu poole minema, jalad läbielatud seiklusest nõrgad.

Kui ma kolmel järgmisel päeval haldjat enam ei näinud, lugesin sellest välja, et paha tegu on mulle andeks antud ja et ma võin pildi endale jätta. Ausalt öeldes oli mul isegi pisut kahju, et kõik nii libeadeks ja ma haldjat enam ei näinud. Võib-olla lootsin salamahti, et ta kohe välja ilmub, kui ma pildi uuesti üles kaevan. Ta oli olnud küll hoopis teistsugune kui meie tüdrukud. Meie tüdrukud on alandlikud ja tasased, kunagi ei vaata nad poisi otsa pärani silmadega, suu naerust kõrvuni, vaid viisakalt altkulmu või ripsmete vahelt või siis hetkeks, vilksti! Ma mõtlesin, et oleks hirmus, kui mu õed või muud külatüdrukud seisaksid jalad harkis, käed puusas ja lagistaksid naerda, ise silmadega otseti poissi sihtides. Siis ei oleks poistel enam üldse rahu ja asu ja kõik tööd jääksid tegemata ning nälj ja ikaldus tuleksid maa peale ega aitaks siis mingid palvekäigud ega Tõnnivaka ohvrid. Ja lõpuks ei olekski enam, mida Tõnnile meelepäraseks ohvriks tuua. See on ju küll päris huvitav näha, kuidas üks tüdruk täie suuga naerab ja jalaga koera lükkab, aga see ei sobi korralikule tüdrukule ning haldjaga ei või õige mees mingites sidemetes olla.

Ma otsustasin pildi kohe ära tuua ja oma kodus sellele mõne kindlama peidukoha vaadata. Aga kui me kõik parajasti hommikust söömist olime lõpetamas, ratsutas meie õuele vana kiriku Jõru ja pistis täiest kõrist kisendama, et täna on kirikus keskpäeval suur missa kõrgesti-

austatud ja armulise proua Anna von Tödweni vennatütre Barbara von Tisenhuseni saabumise auks ja iga talupoeg koos perega, lapsed kaasa arvatud, peab sellest osa võtma. Oli küll viimane aeg teatama tulla, sest kirik oli meilt õige kaugel ja et keskpäevaks kõigi lastega kohale jõuda, tuli kohe minema hakata. Isa vihastas hirmsasti, hakkas söimama ja vanduma, ema jälle kokkus ja püüdis teda vaigistada, aga isa käratas emale peale ja ruttas õue, kust kiriku Jõru parajasti hobusega välja keeras. Isa tahtis Jõru käest uurida, mis missa see jälle oli, aga Jõru karjus (mõistlikul häälel rääkida ta oma käskjalaametis enam ei osanudki), et ei ole temal aega seletada, peab kõigile tähtsa sõnumi edasi viima.

«Sõida põrgu oma sõnumiga!» hüüdis isa talle järele, õue rutanud ema aga katsus isa tagasi tuppa meelitada. Isa muudkui vandus ja söimas ja hakkas, nagu tal alati missale või vesprile ajamisel kombeks oli, tänitama, et linnas olla juba uus usk, kus enam pilte ja kujusid ei kummardata, vaid räägitakse talupojale tema oma keeles ja õigeid asju. Õed hakkasid isa kurjustamist nähes nutta tihkuma ja ema seisis keset õue alandlikus meeles, käed külgedel rippu. Läbi ema valge särgi paistsid ta rinnad, need olid madalale vajunud ja suured, sugugi mitte väikesed täppidega kaarekesed nagu pildi-naisel. Mul hakkas emast kole hale, kui ta seal niiviisi seisis nagu puukuju. Mis oleks isa öelnud, kui ema oleks käed puusa lõõnud, pea kuklasse ajanud ja heliseva häälega naerma pahnatanud. See mõte oli võõristav ja naljakas. Ma polnud oma ema kunagi naermas kuulnud, ta ainult naeratas mõnikord. Õed itsitasid küll üsna tihti, aga tegid seda vargsi ja peaaegu hääletult. Suure häälega naeru lagistasid ainult purjus talupojad, halvad naised, saksad vakupidudel, kurjad haldjad metsades või näkid järve kaldal.

Pikkamisi kogunes kirikusse rahvast. Oli küll kibe tööaeg ja inimestel kiire, ent tähtsalt missalt ei julgenud keegi puududa. Meie preester Mattias armastas alatasa mingeid liturgiaid, missasid, vespreid ja palvusi korraldada. Rahvale rääkida polnud tal midagi, ta ei mõistnud õieti maarahva keeltki. Käske ja keelde, mida tal inimestele jagada tuli, luges ta maha, see oli saksa keeles kirja pandud maakeel ja Mattias luges seda nii kangelt, et inimesed enamasti midagi ei mõistnud. Sellest sündis alati palju pahandust ning rahvale jagati sageli ihunuhtlust korralduste täitmatajätmise eest, ehk küll inimesed milleski süüdi polnud. Rääkimise asemel korraldaski siis preester igasugu tseremooniad, mis pidid rahva usku kinnitama ja mis talle endale väga meele järele olid. Väsinud, hallide nägudega talupojad komberdasid ümber kiriku, tassides õlgadel puukujusid, mis olid niisama tuimade ja sarnakate nägudega ning lohmakad kui nad isegi. Ja kui puukujude punaseks, roheliseks, siniseks ja kuldseks maalitud rõivad pleekisid päikese käes ja vettisid vihmas, roosad näod kaotasid jume ja mustad silmad kustusid, nägid need lõpuks välja täpselt nagu talupojad, kes neid kandisid. Preester kordas võõraid sõnu, mida isegi saksad ei mõista, nagu isa rääkida teadis, ja rahvas kordas neid järele, nii hästi-halvasti kui oskas. Nii oli see rahvas täna jälle siia kirikusse kogunenud, valmis puukujusid kandma, võõraid sõnu pomisema või lihtsalt kirikupinkidel konutama. Kui siis kirik lõpuks rahvast puupüsti täis oli, astus uksest sisse Rõngu lossihärra Johann von Tödwen ise ja temaga koos tema sõltlased ja kannupoisid ning mõned uhke olekuga rüütlid ja junkrud, kelle hulgas oli ka Rannu härra Jürgen von Tisenhusen. Aga Johann v. Tödweni naine Anna ei tulnud seekord koos oma abikaasaga, vaid naiste ja näitsikute hulgaga, kelle seas ka Jürgen v. Tisenhuseni naine Catharina kõndis. Kui nad kõik sakste pinkidel istet olid võtnud, võis näha, et nende keskel üks üsna tilluke naisterahvas istus. See väike naisterahvas või tütarlaps tõstis pärast esimest palvet pea ning ma tundsin, kuidas hirm mu kõri nõõris ja mu süda kiiresti taguma hakkas. Seal istus Anna v. Tödweni ja Catharina v. Tisenhuseni vahel ei keegi muu kui mu kuri haldjas. Seekord oli tal tõsine inglinägu peas ja punakuldsete rõivaste asemel tagasihoidlik tumeroheline kleit seljas, ilma ühegi ehteta. Aga juustel oli ikka seesama kuldne võrk ja küllap olid tal jalaski needsamad kuldsed kingakesed, millega ta mu koera oli lükanud. Ma püüdsin ennast meeste

selgade taha ära peita, sest et haldjas või kes ta oli, kogu aeg nagu otsivate silmadega kirikulisi vahtis. Lõpuks märkas ta mind ikkagi ja tundis kohe ära. Ta pehme suu venis naerule ja ma nägin jälle ta laiu valgeid hambaid suure vahega kahe esihamba vahel. Langetasin kiiresti pilgu ja tundsin, kuidas veri mulle näkku tõusis. Õudusega sain ma aru, et mitmed kirikulised mind jahmunult silmitsevad, ning kui ma lõpuks usaldasin isa poole vaadata, kohtasin ma tema karmi pilku, millest siiski tilluke uudishimu läbi kumas. Nüüd hakkas preester midagi rääkima, ikka oma kanges maakeeles, aga Johann v. Tödwen, kes maakeelt hästi mõistis, peatas ta jutu ja kõneles kõigile arusaadavalt, et nüüd on Rõngu lossi tulnud elama tema kõrgesti austatud proua abikaasa Anna von Tödweni kadunud venna Reinholdi tütar ja Rannu kõrgestisündinud härra Jürgen v. Tisenhuseni lihane õde Barbara von Tisenhusen, orvuke, kelle käske ja soove peab igaüks täitma ja arvestama, nagu tuleksid need lossiisanda või -emanda enda suust. Vastuhakkajaid, tõrkujaid ja muidu nurisejaid ootab karm karistus. Seda kuuldes jooksid mul külmavärinad üle selja. Kõrge preili Barbara v. Tisenhusen tundus mulle palju hirmuäratavam kui kuri haldjas. Sest kuri haldjas võib halastada, ta võib palvetamise ja ristimärgi ees tagasi kohkuda. Kui aga saks sind on märganud, siis ei ole sul midagi head loota, ehk saks sulle küll paha ei pruugi soovidaagi.

Häda ei andnud ennast kaua oodata. Pärast missat kutsus preester Mattias mu isa enda jutule. Barbara oli kindlasti minu peale kaevanud, sest kui isa tüki aja pärast tagasi tuli, vaatas ta mulle tõsiselt, peaaegu kurjalt otsa ja käratas: «Tule!»

Preestri ruumis seisis peale preestri veel Johann von Tödwen. Hirmust kadus mul aru peast, nii et isa pidi mind edasi lükkama. Preester ja v. Tödwen kõnelesid midagi omavahel, siis viipas viimane mu endale lähemale ja isa pidi mind jälle tõukama, et ma taipaksin käsku täita. «See ongi siis see poiss?» küsis von Tödwen, mispeale isa kummardas ja preester noogutas. «Ära kardada,» ütles meie lossiisand ja patsutas mind ootamatult põsele. Keerasin pea kiiresti kõrvale. Isa Mattias ütles veel midagi saksa keeles, mispeale v. Tödwen noogutas. Ilmselt olid suured jutud juba enne minu tulekut räägitud, sest v. Tödwen andis meile isaga märku lahkumiseks. Kiirustasime õue, kus ema ja õed hirmunult ootasid.

Nõnda sai minust preestri õpilane, minust pidi saama kaplan, kes maakeelt mõistab, talupoega tunneb ja talle paavsti usku kuulutada saab. Niisugust meest oli hädasti tarvis, sest linnades möllasid ketserid ja paganluse kummardajad, kes pühapilte ja -kujusid lõhkusid ning rahvast maakeeles üles ässitasid. Mõistagi ei saanud ma kõigest sellest tol ajal veel päris täpselt aru. Taipasin vaid seda, et mul tuleb kodunt ära minna, kõik vanad harjumused maha jätta ja täiesti uut ning tundmatut elu alustada. Ja kuigi ma olin kurb ja mu süda oli raske, oli selles kõiges minu jaoks ka midagi põnevat, ärevat ja seikluslikku.

IV

Nägin selge unenäo. Kirikuesine oli rahvast täis. Siia olid suured hõveldamata laudadest pingid toodud ja neil lebasid inimesed hallides rüüdes. Pinkide vahel askeldasid naised kannude, pangede ja lõuendiribadega. Tormasin naisi eest ära tõugates otse kirikusse. Kõigepealt märkasid seal isa Mattiase missarüüs selga altari ees, siis aga hoomasin äkki, et kirikupinkidel lebavad lahtised puusärgid ja nendes on punastes ja rohelistes rõivastes surnud. Mul hakkas jube ja ma jooksin õudusega altari poole, isa Mattiase kõrvale. Preester ei pööranud peadki. Mina aga tahtsin, et preester midagi ütleks, kuidagi mõista annaks, et ta on mind märganud. Mul oli ju hirm. Puudutasin ettevaatlikult isa Mattiase rüü volte. Väärika aeglusega pööras preester minu poole oma näo. See oli kolp. Tühjade silmakoobastega surma nägu. Tahtsin karjuda, aga häält ei tulnud. Läksin tagasi kirikuõuele ja haarasin ühel pinkide vahel askeldaval naisel käsivarrest. Aga ta käsi libises kuidagi iseenesest mu

haardest välja. Naine jäi mulle otsa vaatama, ta suurte tumehallide silmade pilk jälgis mind ainiti, läks üha teravamaks ja tungivamaks, õudsemaks. «Kes need inimesed on?» sosistasin ma pinkidele osutades. «Surijad,» vastas naine, pööramata minult oma jubedat pilku. Nüüd alles kuulsin ma, et pinkidel lebajad korisesid ja oigasid. Ma tahtsin vaadata, kas nende hulgas on ka mu omakseid, ent naine sundis oma hirmsa pilguga mind taganema ja ma ärkasin.

Hommikuti oli mul tavaks isa Mattiasele pihtida. Omateada polnud mul talle midagi rääkida, kuid isa Mattias muudkui päris ja uuris, ta näis tähtsaks pidavat iga mu kõige tühisematki mõttekest. Ent mu pea oli kõigest, mida ma siin õppinud olin, nii tulvil, et oma mõtete jaoks polnud seal minu arust üldse enam ruumi.

Kui ma nüüd hommikul oma imelikust unenäost rääkisin, küsis isa Mattias, kas ma surma pea kohal või vähemalt kuskil läheduses risti polnud näinud. Ma ei mäletanud, et seal risti oleks olnud. «See on halb. See on väga halb,» ütles isa Mattias veendunult. — «Aga miks see siis halb on? Mida see võiks tähendada?» ei suutnud ma küsimata jätta. Preester kehitas pahaselt õlgu, ilmselt minu tormakast uudishimust häiritud, aga seletas siiski: «Võib-olla tähendab su unenägu, et on tulemas sõjad, taudid, rasked katsumused.» Ja lisas ootamatult: «Sa võiksid minna koju käima. Jah, mine, aga ole tingimata lõunaks tagasi!»

Koju! Kordagi selle aja sees, mis ma isa Mattias juures elasin, polnud mind veel koju lubatud. Ma pidin siin unustama, kes ma kunagi olin olnud ja kelle seast pärit. Mu ainukene voores isa Mattias ja meie maaisanda v. Tödweni silmis oli mu maakeele oskus. Ent ma ei tohtinud enam meenutada, kust see oskus pärit on. Mõistsin juba päris hästi sakste keelt ja ka ladina keelt olin ma preestri käe all usinasti õppinud. Kuid ma ei tohtinud end pidada saksaks. Ei saksaks ega talupojaks. Ja ka õige vaimulik polnud ma. Mõnikord ei teadnud ma isegi enam seda, kas olen elus või surnud. Vahel uskusin küll ennast surnud olevat. Kas olen ma sel juhul taevas või põrgus? Kas isa Mattias, kui ta mind mu tui-muse ja rumaluse eest peksab ja söimab, on kurat? Või on isa Mattias, kui ta mu usinust ja kiiret edu õppimises kiidab, Issanda ingel?

Mul oli keelatud kiriku ümbrusest kaugemale minna ja enamasti istusin ma missade ja muude jumalateenistuste ajal luku taga. Kui ma aga vahel isa Mattias missa ajal abistasingi, ei tohtinud ma kunagi kirikuliste pilku tõsta. Ma teadsin, et teiste hulgas on mu ema, isa, õed, teadsin ka, et sakste toolil istub preili Barbara v. Tisenhusen, ent ma ei julgenud nende poole vaadatagi. Paar korda otsisin areldi oma ema nägu, pärast sain aga isa Mattiaselt selle eest peksa. Kord klobis ta mu armetult läbi, sest mu vaene ema polnud vastu pidanud, vaid oli kirikuaias äkitselt minu juurde tormanud, mind kaelustanud ja mulle tüki kodusküpsetatud leiba pihku pistnud. Võib-olla peksid nad ka teda selle eest? Teinekord pekesti mind jälle, sest et ma vaatasin preili Barbara poole, kes jumalateenistuse ajal järsku heleda häälega kiljatas. Ma vaatasin teda selle kiljatuse peale ja nägin, et ta silmitseb mind, mulle tundus, et ta selleks kiljataski, et ma teda vaataksin. Otsekohe sain isa Mattiaselt tugeva rusikahoobi abaluude vahele ja tõmbasin enda tahtmatult küüru. Pärast tuli vana Jõru ja peksis mind vitstega. Isa Mattias seisis kogu aeg kõrval. Jõru käskis mul röökida. Kuigi ta väga valusasti ei löönudki, röökis ma nagu kästud. Minu kisa sekka hakkas Jõru mulle karjuma, mis meil kodus vahepeal juhtunud oli. «Mida sa talle karjud?» käratas isa Mattias. «Ah ei midagi,» karjus Jõru, «ma loendan hoopes ja räägin iseendaga.» — «Vaata sa!» ähvardas isa Mattias. Talupoegadel oli keelatud minuga rääkida, isegi Jõruga ei jätnud isa Mattias meid kunagi kahekesi. Nüüd karjus Jõru, et mu noorem õde olla surnud ja metsa maetud, et mu alles poisikeseohtu lell olla mõisas vastuhakkamise eest peksa saanud. Ma püüdsin meenutada oma noorema õe nägu. Hoobid sadasid mulle selga, mul oli äkki hirmus valus, karjusin, nutsin ega kuulnudki enam, mida Jõru mulle veel hüüdis.

Ja nüüd äkki lubas isa Mattias mul koju minna! Mu süda tagus ärevusest. Oli kevad, ka siia, kirikuaeda tungis tema erutavaid mulla, sõnniku ja kulu põletamise lõhnu, ka siia kaikus kevade rõõmsaid hääli — lõo-

keselaulu, tüdrukute leelutamist ja kilkeid, karjase vilespilli. Neil hetkedel, kui ma oma vangistuses nii selgesti märku sain, et kevad on saabunud, olin ma jälle täiesti kindel, et olen surnud. Olen surnud, olen põrgus ja mind piinatakse sellega, et lastakse mul kaugelt tunda kevade tulekut, mind aga temaga kokku ei lubata. Ja nüüd äkki võisin ma ikkagi minna, võisin kevadesse tormata, kevadega koos kojugi, ema juurde. Sõnalausemata pistsin jooksu. Kui ma maanteele olin jõudnud, kiskusin jalast vastikud sandaalid ja keerasin vöönoori vahele oma musta kuue pikad hõlmad, et nad mind jooksmisel ei segaks. Nõnda jooksin terve selle pika tee, nii et suhu tuli vere maitse ja süda tahtis rinnus lõhkeda. Meie küla servas, kus vana Mullatse Madeleena, tundsin ta kohe ära, mulle vastu tuli ja suure häälega «Orjohh!» ütles, tuli mulle aru pähe tagasi. Ma lasksin kuuehõlmad alla, ajasin sandaalid jalga ja astusin lõõtsutades mööda külavaheteed kodu poole. Kui ma külakaevu juures peatusin, et suure jooksmise peale vett juua, läks mul süda äkitselt raskeks. Eks olnud ma ju märganud, kuidas külarahvas mind lammasaedade tagant piidles, eks olnud mulle juba selga lennanud paar kivanud hobusepabulat, rihitud osavast poisikäest, eks kuulnud ma juba sosinaid ja kõvemaidki hüüdeid: «Muuk! Muuk! Muuk!» Küllap tänitab varsti mõni küla vanaei vihasealt, et muuk on külakaevu vee ära solkinud, kes teab, kuidas selle nüüd jälle puhtaks saab.

Pikkamisi, pea maas, julgemata ringi vaadata, astusin ma kodu poole. Ema läks parajasti toobritega üle õue, mind nähes pani ta need maha ja jooksis käed laiali mulle vastu. Isa polnudki kodus, ta oli kündma läinud. Õed ruttasid ema rõõmsat häälitsemist kuuldes uksele ja piidlesid sealt, valmis end kohe tuppa peitma, kui mu pilk peaks neil liiga kauaks peatuma jääma. Koer tuli aida poolt, ise vihasealt haukudes. See polnud enam minu vana hea sõber, minu peni oli isa enne mu kiriku juurde minekut ära hukanud.

«Tule ometi tuppa! Tule söö midagi,» kutsus ema. Tuba oli madal, pime ja haisev. Kas see oligi kodulõhn, mida ma nii sageli meenutanud olin? Ei, see nagu polnudki enam seesama tuba, kus mu lapsepõlv oli möödunud, siin nagu ei seisnudki enam seesama laud, mille taga me hommikust sõime ka siis, kui kiriku Jõru meid missale tuli kamandama, vaid palju räpasem ja väiksem. Nagu oleks aastaid mööda läinud, nagu oleks see olnud keegi teine, kes siin kunagi ema, isa ja õdede vahel seisis ning leent või haput piima suhu kühveldas. Nooremat õde ei olnud enam, ei olnud ka enam mu koera, ei kuulunud ma isegi vist enam päriselt siia. Emagi näis mind võõrastavat ja pelgavat, valis ja otsis sõnu, püüdis rääkida aeglaselt, nagu kartes, et ma temast aru ei saa. Õed seisis vaikides, silmad maas, ja katsusid olla võimalikult tasa, nagu polekski neid siin, ainult vanem õde Anna julges aeg-ajalt pilku tõsta ning naeratas mulle paar korda. Ema aga muudkui kõneles, sõnu ükshaaval välja öeldes, aina rääkis, otsekui kartes vaikust, puhkes vahepeal pisaratesse ja kõneles edasi. Ta imestas, kui palju ma kasvanud olen, rääkis õe surmast, lelle peksemisest, hobuse haigusest, raskest külmast talvest, sellest, et leivavilja ei ole enam sugugi, seemneks vaevalt. Ikka halvast, ikka õnnetustest, nagu ei oleks head ollagi, nagu poleks maa peal enam ühtki rõõmu. Ema pelgas vait jääda, kartis küsida, kuidas mina elan, tal oli hirm kuulda, et mul on halb, et ma kannatan. Ta ehmunud-kurvast ilmest mõistsin ma, et olen kõhnaks ja võõraks jäänud, et mu silmades on näha mure ja pisarate jäljed, tema aga ei tahtnud midagi teada, ei tahtnud kuulda mu kurtmist. Lõpuks sain ma tema jutu vahele teada, et pean lõunaks kirikus tagasi olema. Siis hakkas ema jälle nutma, ta ulus häälekalt, nii nagu ma kunagi varem polnud teda nutmas kuulnud. Suur rõõm oli temast mööda läinud, aga suurt muret ja leina oli ta tundma saanud. Kõvasti naerda polnud ta kunagi usaldanud, aga näe, kõva häälega nutta ta ei häbenenudki. Järsku sai mulle selgeks, et need siin on mu maha matnud, et nende jaoks olen ma juba surnud nagu noorem õdegi ja mu nägemine kisub ainult lahti armistuma hakanud haava.

«Sa tahad muidugi ka isa näha?» küsis ema areldi. Ma noogutasin. Tegelikult polnudki ma nii kindel, kas ma oma isa näha igatsesin. Viimasel ajal olin ma tulnud mõttele, et võib-olla müüs isa mind kirikule

lihtsalt maha, võib-olla ei valitudki mind seal välja, võib-olla pakkus isa ise — võtke minu poeg! Ehk tahtis ta mulle head? Tahtis ta endale haritud poega? Vahest ta lootis, et mul on niimoodi kergem, et mu elu on tema omast parem? Ei, ma pole siiski kindel, kas ma juba tol ajal nii- viisi arutlesin. Aga kui palju olen ma sellele hiljem mõelnud! Kuid küsida pole enam kelleltki.

Emä ütles, et isa on lossi tee äärsel põllul, ja tahtis minuga kaasa tulla. Mina aga ei suutnud enam hetkegi temaga koos olla, jätsin üsna jahedalt hüvasti, kiskusin emä käed oma kaela ümbert lahti, ühmasin midagi õdedele, kes nüüd pisut julgemad olid ja päris mu lähedale usaldasid tulla, ning läksin kiiresti õuest välja. Korra vaatasin tagasi, emä seisis vära- val, ma lausa tundsin sel hetkel oma näol tema armastuse soojust. Rohkem ma enam ei vaadanud, ka siis mitte, kui nurga taha pöörasin.

Juba kaugelt tundsin ma teeäärsel põllul ära isa, tema karmi sammu, järsu liigutuse, millega ta aeg-ajalt oma pikki juuksesalke silmilt kõr- vale lükkas. Mu süda tagus ärevalt. Lähen isa juurde ja küsin, kuidas ma öieti sattusin preestri õpilaseks, karjun talle näkku, et ma ei taht- nud seda, ei tahtnud niisugust muudatust oma ellu. Isa ei oleks tohtinud mind maha müüa, sest saksa keel ja paavsti usk ei olnud mind õnneliku- maks teinud. Ent ma jäin paigale. Vaatasin eemalt oma isa, valju meest, kelle suurim rõõm siin ilmas oli töö, oma kätega tehtud töö, ega suutnud uskuda, et see mees vabatahtlikult jättis oma poja sellest rõõmusest ilma. Seisin kaua põlluäärses metsaservas puude varjus. Tundsin, et kõigest hoolimata armastasin ma oma isa sel hetkel väga. Nii väga, et kogu eel- neva elu jooksul kokku polnud ma teda nii armastanud nagu tollel het- kel. Ja just selle armastuse pärast jätsin ma isa juurde minemata. Lon- kisin jõe äärde, istusin kaldale ja ammutasin peoga vett, et jahutada oma nägu, mis kuumas tagasihoidud haledusest. Jah, muidugi, ma ela- sin. Aga hoopis teistsugust elu, kui veel poisikesena olin kujutlenud. Ma olin kaotanud ühe maailma, mis mulle alles äsja kõik oli olnud, ja paotanud ukse teise, tundmatusse ilma, kuhu ma võib-olla kunagi päri- selt sisse ei pääse. Olin õppinud keeli, olin õppinud lugema ja kirjutama, olin teada saanud, et maailm on suurem kui Rannu, Rõngu või Puhja kihelkond, suuremgi kui terve Ordu maa ja et seal elab muidki rahvaid peale maarahva ja sakslaste. Aga just Liivimaast, Ordust ja maarah- vast ei tahtnud isa Mattias mulle nii palju kõnelda, kui see mind huvi- tanud oleks. Teadsin küll nii mõndagi võõrastest rahvastest ja nende aja- loost, maarahva minevikust aga ei tahtnud või ei teadnud isa Mattias suurt rääkida. Hiljem ma mõistsin, et tema sooviks oli lahutada mind mu rahvast nõnda, et ma, ehk küll oma rahva keelt ja kombeid hästi tundes, oma rahvale üldse kaasa ei tunne ega südames tema poole ei hoi- a. Aga isa Mattias kasvatus ei pidanud mind ka ühegi teise rahva külge siduma. Minust pidi saama inimene ilma juurteta, omasteta, minevi- kuta. Mu ainsaks rahvuseks, lähedaseks, mu minevikuks, olevikuks ja tulevikuks pidi saama paavsti usk. Ja kui ka surijate käed mu poole abi paludes sirutuksid, kui peksust ja raskest tööst kurnatud minu kaudu lohutust ja kergendust otsiks, ei tohiks ega oskakski ma neile muud lohutust ja tuge pakkuda kui katoliku usku.

See, kes kõikide poisikeste seast just minu välja valis, oli ta siis kes tahes, pidi mind hästi tundma. Mu pehmust ja argust, mu vastuvõtlik- kust ja ülmat kohanemisvõimet, mu müstikasse ja melanhooliasse kal- duvat iseloomu.

Tol kaugel kevadpäeval jõekaldal päikesesoojas istudes ei osanud ma seda kõike veel päriselt mõista, kuid mu südamesse tuli ärev aimus, et ma võiksin teha midagi hoopis muud, kui minult oodatakse. Et ma võik- sin haritud meheks saada ja oma kaheldamatute vaimuannete tõttu suu- rekski meheks tõusta ja nõnda just oma maarahva heaks palju rohkem ära teha kui mässajad Harjus ja Virus pea kümme aastat enne mu sündi- mist. Et terav mõistus võib sageli rohkem korda saata kui tugev käsi- vars. Ma mõtlesin ketserile Martin Lutherile ja mulle tundus, et minust võiks kunagi niisama suur ja kardetud mees saada. Ent minu mõistust ei toetanud vapper süda. Ja nõnda ei saanud minust midagi muud kui alaline põgenik, jooksik küll teiste, küll iseenda eest.

Isa Mattias oli tark. Pärast mu koduskäimist oli talle selge, et ma kirikust ei põgene, ja mulle anti pisut rohkem vabadust. Ma ei tohtinud küll veel talurahvaga kõnelda ega küladesse minna, kuid ma võisin vabalt hulkuda ümberkaudses metsas ja käia jõe ääres, kui selleks mahti sain. Mul lubati isegi kala püüda, sest isa Mattias pidas õngitsemist väga kasulikuks vaimutöö seisukohalt. Õngitsemine laseb inimesel mõtteid mõlgutada, samal ajal siiski ka tegevust pakkudes. Aga ühelgi jumalateenistusel ma enam osaleda ei saanud. Uudset laadi vangipõlv, kus mul ka metsas ja jõe ääres luusida lubati, oli senisest meeldivam. Inimeste seltsi ma ei ihaldanudki, ma ei teadnud, kelle juurde ma üldse kuulusin. Ainuke, keda taga kahetsesin, oli mu kunagine hea tark peni, kes mulle nüüd mõnus kaaslane oleks olnud. Koera ei lubanud aga isa Mattias mul soetada. Olin oma eluga üldiselt rahul, kuigi päevad kippusid väga üksluiseks. Muret tegi raamatute nappus ja see, et isa Mattias, kes küll korralikult ladina keelt oskas, oli kreeka ja vanaheebrea keeles üpris nõrk, mina aga oleksin neid keeli rohkem õppida tahtnud. Minu õpimise ja edusammud valmistasid preestrile ilmset heameelt ja mulle tundus koguni, et kuigi ma juba igapidi olin küps täitma ülesannet, milleks mind koolitati, ei raatsinud isa Mattias mind veel mu uue töö kallale lasta. Praegu kuulusin ma ainult temale, vahest aimas ta ehk sedagi, et mu suhe jumalaga oli leigem kui temaga. Minus ei olnud fanatismi, mida läheb vaja kirglikuks usuks, küll aga vastuvõtlikkust teise inimese lähedusele ja soojusele. Jah, kui ma nüüd, aastakümneid hiljem, seda kõike kirja panen, oskan ma ennast hoopis selgemalt määratleda kui tol ajal, ja ometi märkan ma iseenda iseloomustamisel vastuolu. Sest sama hästi kui pidada enda valimist isa Mattiase õpilaseks valijate arukaks teoks, sama hästi võiksin ma öelda, et see oli õige rumal valik. Mul puudus ju peamine, mis tuliseks usuks vajalik — fanatism. Ja ma olin liiga arukas, et olla lihtsalt maakeelt oskav tööriist katoliku usu käes. Ning oma maa ja rahvaga polnud ma seotud mitte ainult vanemate, ödede, omaste, külarahva kaudu, vaid sajandite, võib-olla koguni aastatuhandete läbi.

Minus oli kenakest auahnust ja kes teab, mis kõik oleks võinud juhtuda, ehk oleks minust saanud Liivimaa Luthér, ehk oleksin ma hävitanud Ordu või hukkunud tuleriidal, ehk oleks minust tulnud talupoegade kuningas. Preestriks ei pühitseta mind kunagi. Sakste soovi mööda tuleb mul lihtsa jutlustajana kõndida kirikust kirikusse, et maarahvast paavsti usuga meelitada ja hirmutada. Sest usk on lõtv olnud nii isandate kui orjade seas. Mina, maarahva talupoegadest sündinu, kelle isa alles paganlikku nime kannab, pidin nüüd tegema seda, mida polnud suutnud peapiiskop Jasper Linde, Lääne-Saare Johannes III, ega isegi mitte neljas Johannes, piiskop Kyvel ise — päästma katoliku usu Liivimaal. Ja kaugele pidi levima selle mehe kuulsus, kellele tänu minutaoline üldse võimalikuks saanud — lausa pühakuks pidi kuulutatama paavsti usu päästja Liivimaal, meie lossisand Johann von Tödwen.

Aivo Lõhmus

*

PÖIDLAD PÖIDLAKRUVIDE VAHEL

küünte all
pikad teravad nõelad
üksteise järel
lõpmatult kukub
veetilk mu pähe
sulatina mu silmadesse
käevarrad söestuvad leegis
jalad põlevad
hispaania saabastes
läbi raudse maski ja toru
pean sissegi hingama selget tuld
ja helkiv tera
kiikuva pendli küljes
küünib puudutama
juba mu rinda

piinatud
väljavenitatud ihu
rebeneb puruneb rattal
käriseb pikkamööda neljaks
timuka kirves tõuseb
ja langeb
järjest kolksatavad
otsast raiutud käed
ja jalad
musta riidega kaetud tribüünile

järjest veereb
ja veereb mu pea
väljaku tolmustel kividel
su jalgade ette
veri mu veri
niisutab igavesti
su kleidiäärt
sina kes sa ainsana
oled vaatama tulnud
kuidas päike välgatab
kirkveteral
armastan sind

*
PÄIKE KUSTUB

Merkuur Veenus Maa

Marss Jupiter

Saturn Uraan

Neptun Pluuto

tarduvad oma orbiitidel

igiöösse ja igijäasse

läbi pimeduse

peegeldub neilt vaid

ürgkaugete tähtede

viimast vilkumist

tuikamist

tuksumist

iga mu keha rakk

molekul aatom

igat su kehä rakku

molekuli aatomit

armastab

ka pärast maailmade

maailmade

lõppu

Reet Sool

... ÖÖ TULEB, ÖÖ TULEB
JAHEDAIL JALGEIL ...

*

Kui päevaks keeldub saamast hommik,
ja verisena viibib koit,
jäab süda seisma üheks tunniks
ja kaameks kahvatab see loit.

Nii murtud sõrmi vastu taevast
on sirutamas raagus oks,
öö suremise vaiksest vaevast
kui hommikule pajataks.

Kuid keel on puitund, kõrvad lukus,
ja armidesse tardund vaik,
ses hommikute suures hukus
on öödel kindel varjupaik.

*

Veebruar
ja täiskuu julm
ära pilla oma valgust
vastu ahastavat algust
nõnda külm on sinu ulm
täiskuu, täiskuu täna julm

Veebruar
ja täiskuu surm
nõnda kahvatu su kuma
igavesti hämar jumal
oled vangistatud hurm
täiskuu, täiskuu täna surm.

*
Neid kuid olen oodanud enam
kui muid
mil kõla on kenam
ja tämber on mahe
November
on jahe
ja vahel te kahe
on nimbus
nii mahe
ja jahe on tämber —
Detsember.

*
Üksinda lõhnad veel
olematuse külmades kodades
asfodel
sinu ümber on lõõtsunud
valguse kõledad tuuled
ja kaja ehk mäletab veel
kuuled:

üht viisi sajavad soojad vihmad
üht viisi langevad jahedad lumed
su jume on kahvatu
tume su meel
ja võõras, nii võõras on mulle su keel
mu väike vaikiv asfodel.

*
«Sa oled suurem kõiki tuuli»
ja väikseid veritsevaid huuli
mis iial valminud ei viljaks
ma olen näinud täna
hilja

ja olen vahel möödunud su majast
ja öödel unistanud ajast
kuid iial maitsenud ei seda vilja
ma olen täna näinud
hilja

võib olla homme lähen seda rada
kus moone puna lubab unustada
mis iial küpsenud ei viljaks
mis täna olen näinud
hilja

*

Uni, surma malbe õde,
tule sosista mul tõde
kus on teie kahe piir
sääl, kus lāngu langeb kiir

sääl, kus tume läigib vesi
kõnnitakse kahekesi
kus on põhi ja kus pind
tasa pinnal laugleb lind

need, kes teda kordki näevad
silmituna elus läevad
nende õhtu, nende pääs
hurmekarva värvub lääts.

*

Uni — mu haldjas
ja vardja
sa laskud mu peale kui öö
mille vöö on veel lõhnamas tuulest
kas kuuled
ta sahinat kahinat riivamas maad
kes tuleb neist tuulistest kodadest
valguse odadest
rebitud rüüs
sina katad ja matad
kõik lunad ja süüd
sinu varjajaks kuu
mõni puu
mille vari veel hõbedas ujub
ja kujud, mis eksinud teelt
tood ehk tagasi veel
nõnda küsides ikka
ja vastates
kui kaua pimenevad päevad
nii kaua valgenevad ööd

REET SOOL

AJALOOLINE TÕDE

Igal lool on algus ja ots, aga kes ütleks, kus on selle ots või algus? Ma ei tea sedagi, mis ajas see lugu mängib. Kas praegu või kakssada aastat tagasi? Kes lükkas sündmused liikuma? Kas härjad, Kergatsiküla Juhan või koguni Jaan Kross? Minulegi näib olevat varutud selles loos mingi osatäitja roll.

Räägin tõestisündinud asjadest, nagu tõest rääkimine seda tingib. Täpsemini — püüan seda teha, sest tõsijuhtunu ning väljamõeldise vahekind jääb teooriast ja minu üritusest hoolimata ehk natuke kahemõtteliseks.

Pean hoiatama, et loo kummaline aine ei ole ajaloo ees isegi mitte mainimise, seda vähem jutu väärt. Kindral Michelsoni pärisori Kergatsiküla Juhan laseb härjad Vastseliina rukkisse. Ei midagi rohkemat kui — härjad rukkis: «et meie peame oma Kergatsiküla Juhani läbi piitsutada laskma, sest see oli meie härjad Vastseliina rukkisse lasknud, aga ise sealt-omade käest plagama pääsenud), kui meie, jah, siis...» ja nõnda edasi. Seda tühistki sündmust pole ma välja mõtelnud. Jaan Kross mainib seda tsiteeritud viisil «Michelsoni immatrikuleerimise» («Loomingu» Raamatukogu» nr. 4, 1971) 18. leheküljel ning «Klio silma all» (Tallinn, 1972) 59. leheküljel, mitmed tõlked võõrkeeltesse muidugi lisaks. Kui ortograafiline pisierinevus maha arvata (*sealt-omad pro sealtomad*), on eestikeelsed tekstivariandid identsed.

Lugeja — ma mõtlen Krossi lugejat — taipab kohe, et härjad rukkis on kõrvaline pisiepisood. Kross kasutab härgi ajendiks, et lasta härrastel vastastikku mõõtu võtta. Kindral käib rittmeistrist muidugimõista kõrgelt üle. Praeguses loos ei ole aga härraste tegemistel vähimatki tähtsust, või kui tähtsust otsida, siis võiks seda ehk leida nende tegematajätmisses. Jutust paistab, et hooletu Juhan, kelle süü läbi härjad rukkisse pääsevad, jääb sedapuhku terve nahaga. Vastseliina Liphardi pealekaebamise kiuste. Turjanaha kihelusega juba ette ära tuntud rookimine jääb härraste auasjade kõrval unarusse. Seda imetegu andis rääkida ja mäletada lastelastelgi. Ning sellel kõrvalepisoodi juurdeaimataval pisi-seigal võib olla käesoleva loo arenemises määrav tähtsus.

Lugeja — ma pean seekord silmas praeguse loo lugejat — võib aine valikus põhjendatult kahelda. Härjad rukkis? Pole nagu Krossi talenti väärt. Miks mitte midagi tõsisuurejoonelist nagu köietantsijad või Ingliise kuningas Tallinnas?

Puhtloogiliselt kombineeritud stseen see loomulikult ongi. Kasutan siin autori enese seletust. — Kergatsiküla intrigeeriv nimi on kaardilt vaadatud, küla kuulus Michelsoni Saaluse mõisa alla. Juhan oli tol ajal üldine talupojanimi. Ja mis võiks härraste vahel parasjagu mõõduka konflikti põhjustada? Ajas ning ümbruses tüüpiline tüliasi — loomad naabri viljas. Iga detail loogiliselt fundeeritud nagu malekäik, samal ajal lapselikult lihtne.

Kergatsiküla loo järgmine stseen leiab aset Tartu kohvikus. Jaan Kross astub koos Elleniga Wernerisse. Esimene saal on daamide päralt. Nad astuvad edasi piklikku ruumi, mis oma kuju ning latritega on pigem vagun, suitsu muidugi täis nagu üliõpilaspõlves, nagu alati. Siin istub püsivam publik, igapäevased tuttavad näod. Tulijatele tehakse kohad, — lahkuja on vist loengukiires, nad tellivad oma kohvid. Ja samas märkavad vastasistuja ilmes isesugust rahutust. Ja tõesti, nende latrinaaber teisel pool lauda vabandab, tutvustab end ning palub luba kasutada ooteaega. Ta on juba ammu kavatsenud kirjutada, juhused annab nüüd võimaluse suusõnal küsida: kust Kross on võtnud Kergatsiküla Juhani episoodi? Kust ta on teada saanud sellest, mis üksnes sealt-omade perekonnapärimustes on alles püsinud? Tema — Kross nime ei maininud — on Kergatsiküla Juhani järglane!

Ma kujutlen Krossi kulmu ja silmanurga liikumisi, milles on ühtaegu valvelolekut, tähelepanu, elevust nagu tembu õnnestumise üle ja üllatust muidugi ka. Vastasistuja jälgib liikumisi ja püüab neist midagi vastuse eelset välja lugeda. Vastus viibib ehk hetke ülemäära. Vastaja peab meelde tuletama — Michelsoni ja Kergatsiküla loost on möödunud ka kümme aastat. Ning ta vastab otsekui paberilehti sirvides:

Ma olen kasutanud Kirjandusmuuseumi pärimusteateid. Ilmselt olen Kergatsiküla Juhani loo sealt võtnud.

Ta annab sõnale ilmselt erilise tooni. Ta jätab ukse lahti ka teistsugustele võimalustele. Sest ta ei ole mingi väljamõtletaja ning lugude puhuja. Ta on aus ning viisakas inimene. Kuid:

Ma ei võinud ometi öelda, et ma seltsimehe esivanema välja mõtlesin.

Poiss kukub kooliteel porilompi ja käib kodus pükse vahetamas, hili-nemist põhjendab aga apteegis käimisega: emale oli rohtu tarvis. Õpetaja poleks kukkumist uskunud. Tõde olnuks vale näoline. — Pedagoogikast tuntud häda- ehk sundvale. Krossi olukord on veelgi delikaatsem: tõesest väitest, et m i n a olen väljamõtletaja, järgneb paraku, et T e i e olete väljamõtletaja. Ilma esivanemata ei saaks inimest olemas olla. Ühesõnaga — leidis ka ettekäände kõnetamiseks. Sealjuures ei ühestki alatoonist lugenud ma välja ironiat Juhani järeltulija vastu. Kõrgema haridusega, kuidagipidi raadioga seotud, nõnda siis fakti väärtuses kogenud inimene. Minu kujutluspilti liitus ta asjaliku ning intelligentse mehena. Kui räägin kujutlusest, siis ei tähenda see väljamõeldist, vaid olukorra pildistust refereeringu järgi. Repliigid olen edasi andnud loodetavasti sõnasõnaliselt.

Juhused olevat pime. Kross teeb talle silmad pähe. Juhused näeb väga hästi, kuidas talle tõenäosuse teel vastu tullakse. Ajalugu kui kõige tõenäosem: «hulk olukordi on kus argielu / paarsada tuhat korda süütab piibu,» nagu Juhan Viiding ütleb. Ning Jaan kui Harju- ja Järvamaa Juhani järeltulija tunneb talupoegliku, argise elutõe vastu vaistlikku poolehoidu. Tuhat Juhani astub adra taga, tuhat korda lähevad loomad naabrimehe vilja. Kas see minek kõnealusel korral johtus Juhani lohakusest, pikameelsusest või unenäljast — ükskõik. Kross jätabki siin lugejale oletusvabaduse, kerge lünkharjutuse ajaloo täiendamiseks. Harjutuse reeglid on ta eelnevaga kätte andnud. Ajaloo poolikust lõpetab väljamõeldise täiuslikkus.

Võtkem väljamõeldist kui ajaloo võimalust. Teooria jaoks ei ole probleem tundmatu. Viitan siinkohal kättesaadavale ning kontrollitavale teosele, et lugeja ei kahtlustaks mind müstifikatsioonis: «Hinnata mingi

sündmuse tõenäosust tähendab mõõta tema toimumise võimalusi. Kui sellega nõustuda, kas on siis õige kõnelda minevikufakti võimalusest? Absoluutses mõttes *i l m s e l t* mitte. Ainult tulevik on juhuslik. Minevik on andmed, mis ei jäta ruumi võimalikule.» (Marc Bloch, Ajaloo apoloogia. Tallinn, 1983, lk. 75.)

Õiendan otsemaid, et *i l m s e l t* on minu sõrendatud. Kui teoreetik sellega kaust ei jäta, siis vähemalt prao küll. Kui *i l m s e l t*, siis mitte absoluutselt ja resoluutselt, kuigi tekst jätkub resoluutsuse suunas: ei jäta ruumi võimalikule. Ei jäta? Kas Kergatsiküla juhtum ei näita vastupidist? Kas pole kirjanik siin julge mõttehüppega just nimelt ajaloo ruumitühemikku tunginud?

Õigupoolest on meil kaks teksti — Juhani järglase ning Jaan Krossi oma. Kummalgi on erinev suhe tegelikkusega. Krossi tekst on tänu väljamõeldisele ajalooliselt tõepärasem. Väljamõtlemise meetodika annab sellele ajaloolise tõe tähenduse ning väe. Teine tekst seevastu põhineb erilisel, üksikjuhtumil, juhusel. Sest igapäevast asja poleks ju mõtet läbi paljude põlvede edasi jutustada.

Kui Juhani järglase lugu käsitada Krossi omaga samasisulisena, oleks selle säilimine juhus juba ime astmes. Tõenäosuse miljon-miljondik: ajaloolise tähenduseta argisündmus püsib suulises pärimuses läbi kahe sajandi — läbi aja, kirjasõna, raadio ning televisiooni kustutava müra! Sisu pidi olema teine kui Krossil: mitte sedavõrd härjad rukkis kui nahk terve. Ühtelangevus on näiline. Ja enesestmõista on Krossi tekst informatiivsem, nagu oleks informatiivsem tänapäevane «Don Quijote», mis punktipealt oma eelkäijaga ühte langeks.

Ma näen juhuse erilist vihjet selles, et Marc Bloch viidatud teose viidatud leheküljel, hoopis teises, tekstikriitika ühenduses mainib kogetud tõsiasi, et «kokkulangemine on üks neist eriskummalisustest, mida ei saa ajaloost elimineerida».

Juhus juhib inimesi kokku, viib kokku Krossi ja seltsimehe Werner Kohvikus, Kergatsiküla Juhanid ja härjad, viib kokku kaks okultselt kokkulangevate elulugudega Martensit. Juhuste trall läheb juba üle piiri. Paralleelsuste ja kahesuste keerus oleme maast lahti tõusnud ja naeratame ülalt lapsemeelse juhuslikkusteahela üle, mida Tuglas nimetab ühe elu mõistatuseks.

Rahvas paneb asju tähele: kui õnnetusi tulema hakkab, tuleb neid uksest ja aknast. Juhuslikkuste omadus näibki olevat, et kui korra juhtuma hakkab, jääbki juhtuma. Juhuste ahel sõlmub suurema tõenäosusega kui üksikute lülide tekkeks tarvis. Iga uus juhus lohistaks nagu taga konksu, millesse takerduvad uued juhused ja nõnda ikka edasi. Üks Eestimaa püss saab legendaarseks sellega, et tapab viis inimest; vähe sellest — esimese tahtmatu tapja üle mõistab kohut mees, kellest endast saab hiljem tapja ning enesetapja; viimase ohvri nõuab läbipuuritud, ise juba tapetud püss. Teisal mõõdakäija, kes on aknast kukkuva lapse kinni püüdnud, päästab aja jooksul väidetavasti teise ja kolmandagi samal viisil.

Siin see on: kas süütu juhus, saatanlik ahvatlus või jumalik imetegu? Elu ja inimene olevat sündinud pelga juhuste kokkumängu läbi, mis tõenäosuse astmelt oleks sama tulemus, kui plahvatus trükikojas paiskaks laialilendavatest tähtedest kokku mitmekõitelise entsüklopeedia. Juhusele, mis juhuse kohus, aga peaks siingi olema looduse, see tähendab tõenäosuse poolt pandud mõõt ja määr.

Siin see on: kes on Kross, kellele juhused sülle heidetakse, ilma et ta tarvitseks püüdma joostagi?

Ta laenutab Wuolijoe mälestuste köite, et veenduda, kas too raamat ehk ei keela Martensi ja Wuolijoe kohtumist. Ta laseb raamatu lehekülgedepakil pöidla alt läbi tiriseda, ja esimene nimi, mille silm lehejooksus kinni püüab, on *Martens*. Nagu hiljem selgub, *tema* Martensi vennapoeg, arstina viibinud Viabori mässuliste mahalaskmise juures, surma konstateerimas. Väljamõtlemise tarve, Martensi isiku ümber ajalooruumi loomise tarve, tarve vastamisi mängida ealt ja soolt ja saatusel erinevad, kuid ühevõrra eredad isiksused — sellest tarbest tuuakse Wuolijoki romaani sisse. Soome lugeja intrigeerimiseks muidugi ka.

Asja konks on nüüd selles, et Wuolijoki tuuakse sisse mälestuste vea kiuste. Sest kuigi Kross läheb mälestustelt kohtumisvõimaluseks luba hankima ja arvab selle saanud olevat, eksib ta kriitiliste lugejate kahjurõõmuks ikkagi. Wuolijoki ütleb päevikus sõnaselgelt, et 1914. aastast arvates pole ta kuuel aastal kodumaile naasnud; järelikult on kohtumise võimalus 1. juulil 1909 ajalisel väljastatud.

Aga siin see on: Kross tabab tõde isegi eksides. Tõde hakkab ikkagi õige hõlma! Nimelt kirjutab Hella Wuolijoki nelikümmend aastat varem, 20. aprillil 1914 Eduard Virgole: «Nüüd on neli aastat mööda, kui viimane kord kodumaal olin.» Nagu öelnuks vaist, et see, mis romaani jaoks tarblikku väljamõeldist takistab, ei saagi ajalooliselt õige olla. Seesugustele olukordadele näibki vihjavat Puškin Michelsoniga ühenduses (tsiteerin Krossi tõlkes): «Geenius tabab ühe pilguga tõe ära, aga tõe on tugevam kui keiser, öeldakse pühakirjas.»

Vaistu ja oletuste suhtes on Kross oma hoiakut ilmutanud märkusena, et hüpoteesid pole kohusetruu ajaloolase asi. Tänapäeva pühakiri on matemaatika. Aastaarvu võime Wuolijoe andmete najal välja arvutada. Ühe teate järgi käis ta viimati kodumaal 1908., teise järgi 1910. aastal. Tõsiteaduslik lahendus on matemaatiline keskmine, järelikult 1909. Ning kui vaist ja arvutus ühte peavad, peaks tulemus kahekordselt usutav olema.

Tõesti, tõesti, tõde ei küsi rõõmust ega kahjurõõmust, ei kurbusest, keisrist ega kirjatähest.

Mis väega veab Kross kõrvalisedki juhuste keerdu?

Raamatuühing lähetab mind Tartusse, räägin rajooni raamatukogutöötajatele vanas Katariina-aegses majas ning novembriõhtu pimedas sõidutatakse mind veel linnast välja, vist Varale. Ühe ettevõtte kirjandusinimesed on mind kutsunud. Enamik on juba saunas käinud, ning söömalauas hakkab mus tunne maad võtma, et saunaõhtuks asi jääbki. Aga ei, võõrustajad käivad tõsiasjalike inimeste tõe järgi — igale asjale oma aeg. Kesköö eeli vakatab väike seltskond kuulama vestlust Krossi poetikast, uurimiskaustadest, kirjavahetusest «*Ursus Finlandicuse*» asjus. Muu hulgas mainin ka Kergatsiküla ning Wernerini kohtumist. Et selles episoodis on Kross väidetavasti tabanud ajaloolise tõe.

Siinkohal juhtub midagi. Akna juures, lauast veidi eemal, pöördub keegi sosinal oma naabri poole, mida ma ei oska tõlgitseda teisiti kui et: jama! Väljamõeldise ning tõe vahe ei kao kuskile.

Ma olen lõpetanud ja küsimusi ootama jäänud.

Akna juurest tulnud avaldus on mulle ootamatu küll:

Ma tunnen seltsimeest, keda Kross kohtas. Ta rääkis minule ka. Tema nimi on ... Ja nimetatakse nimi.

Ta ei olnud suutnud oma teadmist naabriga jagamata jätta.

Kirjaniku ootamatud teadmised Kergatsiküla asjus olid Juhani järglast vaevanud enam kui järelepärimise jagu. Oma imestust oli ta jaganud Krossi ja veel kellegi teise-kolmandaga. Jääb tühine võimalus, et Krossile ning kirjandushuvilisele rääkis lugu eri isik. Nagu hiljem selgus, langes nimi ühte, kuid tegemist võis olla sama sugukännu eri võsudega. Nii või teisiti, kohvikujutt polnud juhuslik uid, vaid korduv kõneaine.

Mis mees tema ikkagi on? Kirjandusajaloolastest mööda minnes paneb ta raske Tammsaare kergelt ja elegantselt Fausti jälgedele. Keisri hullu kannul astub ta Tartus Moierite majja, ning küsib eneselt, kus võis see maja seista. Ning mis selgub? Tema enese kunagine tudengituba — nelgilöhnalised visiidid sellesse veel juurde arvatud — osutub (jätkan Krossi enese sõnadega) «selleks Moierite aia- ning jõepoolt suitsetamistoaks, mille madal uksepiit veel minu ajal säilitas Timotheus von Bocki põdrakarva juuste puudutust». Mis kunst siis veel — kirjeldada omaenese tuba? Ta mõtleb ühte Eestimaa kolkasse möödavalksatava talumehe, et kaksada aastat hiljem tema järglasega Werneri kohvikus kohtuda! Nõndaviisi pole ta aastate jooksul mõtelnud õieti muust kui ta ümber kividelle pudenenud tõeseemnete kokkukraapimise lustist.

Mis imelikud ajast ülehüpped! Vaadatagu köietantsijaid Oleviste tornist esile astumas. Kross räägib asju köielkäijate ülikonnamustrite, näoilmete, varbahoiu ning tasakaalukepi vahetuseni, vihiseva lauslennuni vihmaeelse pääsukese kombel. Russow selle vastu teab mainida, et seesugused käimised ja sündmused aset leidsid ning üksjagu tähelepanemist äratasid. Ühel pool silmavärsket pilt, lähedalt nägemise õhinaga üles kirjutatud. Teisel pool paariks kroonikalauseks kahvatanud sündmus, et ajas edasi mälestuseks, pärimuseks, pelgaks Kõie tänava, Katkupõllu või Kalmuküla nime taoliseks aimuks kokku kuivada. Kas on siin kahtlust, kumb seisab ajaloo valgemaal poolel?

Ajaloolise köietriki teeb ta meistri osavusega. Ilma köieta oleks kõik olnud lihtsalt miraakel või nõiatemp. Aga nüüd tuli uskuda, et see on osavus.

Kes tema on? On tema väljamõtletaja, äratundja, tõeaimaja, selgelt-nägija? Trikitegija, balanssöör väljamõeldise ja tõe väljapingutatud köiel? Või Ajalooline Tõde ise? Kas jumalik vaim või üks... üks Mannteuffel, kes hulluste ja lennumasinatase asemel mõtleb välja üksjagu kaelamurdvamaid härgi, Juhaneid ja suitsetamistube. Kõige hullum, tahaks öelda kõige krossim asja juures on see, et väljamõeldis mängib end tõeks, nagu ulatuks väljamõtletaja võim sünnitama sündmusi ajas tagasi. Et kui kellelegi on antud ettenägemise võime, võime nõnda ütelda sündmusi projekteerida, nii et selle plaani järgi nad toimuma hakkavadki, siis kas ei võiks teisel olla sama võime vastassuunas? Võime, mis (Krossi sõnu laenates) toimib nõnda, et «kaevatakse unustuse kaevust üles asjad, mida eluilmas ei pea juhtunud olema, ja asjad, mida võibolla eluilmas juhtunud ei olegi, ja pannakse seesinane mees, kelle jalajälgi meie seirama oleme asunud, hämmelduses omaenese eilse ja homse päeva rajale seisma ja sunnitakse tema tegema lootusetuna paistvat katset (millega tema imemoel ometigi toime tuleb)». Vaadake, vaadake, tema räägib Russowist, kuid eriskummalise kokkulangemise tõttu iseenesest: sunnialusena kaevab tema unustuse kaevust — ajaloost muidugi — eluilmas juhtumata ning võibolla juhtunud asju esile, tuleb sellega toime ja peab toimetulemist ise ka imeteoks ja satub hämmeldusse.

Võibolla on niisuguse nähtuse eelduseks ajalooline ja dokumentaalne hõredus (ajalugu ei salli tühja ruumi), mis võimaldab uute elementide lülitamist sündmuste käiku, nii et need edasi toimivad juba loomulikus põhjuste-tagajärgede ahelas? Juhani järeltulija peaks selles mõttes olema ilmekas näide küllalt: elav inimene oma nime, kirjandushuvi ja tuttavatega ei saa ometi pelk fiktsioon olla! Härgade toimetamine ajalukku *bos ex machina* põhimõttel pole selle kõrval üldse nimetamise väärt. Jupiterile igatahes lubatud.

Ilmselt on seda looduse võrastavat andi nõiduse, maagia ning muu saatanavärgiga seltsis püütud välja juurida. Või mille kohta see peaks käima: kes vana asja meelde tuletab, sellel silm peast välja?

Minevikku toimumise võime on seda väärt, et pöörduda veel kord teooria poole. Teooria väitel — ikka sama Blochi järgi — on ajaloolasel *resp.* ajalookirjanikul julge mõttehüppega võimalik kanduda sündmuse eelsesse aega ning hinnata sealt tema teostumise šansse. (Ühesõnaga, aega enne härgade viljaminekut: kas lähevad või ei lähe?) «Tõenäosus jääb siis küll tulevikku. Aga kuna olevikujoon on mingil moel ettekujutuslikult nihutatud tagasi, siis see on mineviku tulevik, kokku traageldatud tükikesega sellest, mis meie jaoks tegelikult on minevik.» Suurepärane! See ongi ju ajaloo väljamõtlemise ehk — kujundamise metoodika! Ma ei suutnud äratundmise hüüatust maha suruda, kuigi tsitaat jäi olulise mõtte võrra lõpetamata: «Kui fakt on vaieldamatult aset leidnud, siis neil spekulatsioonidel pole õieti rohkem väärtust kui metafüüsilise mänguna.»

Kas Juhani ja härgade väljamõtlemise fakt on vaieldamatult aset leidnud? Kas Juhani olemasolu tema järglase sõna ning olemasolu fakti läbi on aset leidnud? Tõepoolest, jätkem metafüüsiline mäng, võtkem asju, nagu nad on.

Hakkab pigem muret tegema, kuidas veerema läinud looga kuskile välja jõuda, kuigi väljajõudmine oleks suhteline ja ajutine. Kuidas lõpetada lugu, mis loomu poolest jääb lahtiseks nii algusest kui otsast? Nagu ajalugu ise — algus hämar, ots teadmata.

Eelnevate sündmuste loogikat silmas pidades oleks üks võimalik lõpp järgmine. Novelliteooria terminiga oleks see lõpp avatud ehk lahtine.

Nimelt tuuakse Harku kandist — tooja on kuuldavasti kuidagipidi Üübu Madise hõimlasi (nagu Ellen Niit on Mahtra mässumehe Jüri Torgi hõimlasi), mispuhul selle pere ajalooline liikumine aegade pöörus on piirdunud vana kihelkonna piiridega, mis iseenesest on imeväärne asi — jah, tuuakse Kirjandusmuuseumi üks kaotsiläinud pabereist, mille olemasolu Krossi kaudu teada on olnud. Ootuspäraselt osutub see paber Kreutzwaldi kirjaks praost Holtzile. Kuigi paberipoogen on seisnud raamatu, arvata et pühakirja vahel, püsib võimukas kortsutusjälg lehe keskel äratuntavalt nähtaval. Härra Holtzi väike sõrm on olnud jäigalt kookus, sest vastu valget vaadates paistab selgesti serva lähedale rebenenud poolkuukujuline pilu. Kõvera sõrme küünest teadagi. Teine kirjanduslik avastus, mis kirja põhjal teha võib, on ehk veelgi olulisem: kirja kirjutas ja pidi kohmetusest hoolimata ilmne seda väge, mis piigalikku poolehoidu sedavõrd ergutab, nii et tol korral mitte kogu paberikorvi sisu ei rännanud pastoraadi külalistesaali kaminasse.

Ma märkan, et tulevase Lauluisa kiri loo pääteks ometigi ei sünni. Nimelt muudab verbivorm *tuuakse* selle tähenduse lootusetult ebamääraseks. Vist oleks targem kogu sündmus kõrvale jätta. Ei saa selgust,

kas tuuakse tulevikus, toimub see praegu või on tegemist olevikulise minevikuga — (juba) toodi. Tulevik juhusele avatud ajana ei paku piisavat huvi, tulevikus on põhimõtteliselt kõik võimalik, aga kes kontrollib? Jäägu sellega, toodagu, olgu toodud või jäetagu toomata, pealegi ei ole Kergatsiküla Juhani seiklused veel lõppenud.

Kross on juba rääkimas pedagoogilise instituudi raamatukogus. Martensid on veel romaaniks kirjutamata. Ta visandab kahe nimekaimu salapäraselt korduvad elusaatused. Võimalik, et just tol hetkel turgatab mulle pähe, et minu «Äratundmistes» on toosama Martensite okultse loo põhimõtteline variant. Et Martensid ongi juhusteahela äratundmise asi. Vist olen ma kohtumise vedaja. Ma meenutan juhtumit Martensitega. Nimelt kuidas ma ühel teisel kohtumisel istun Krossi kõrval ja kuulan Martensitest, aga eelmisel korral olen ma Martensitest samale seltskonnale juba rääkinud, ja lõpus ma ütlen, et ma olen juba rääkinud, ja Kross ütleb, miks sa ei öelnud, ja mina ütlen, et kuidas ma oleksin öelnud su jutu vahele, ja me naerame koos ülerääkimise üle. Ma panen nüüd ette rääkida ajaloolise romaani ettevalmistustest ning ajalookirjaniku meetodikast, ja ma nimetan selles ühenduses ka Juhani ja järglase juhtumit. Kuulajatele ma ütlen, et Juhani lugu on puändiga lugu, ja Krossile toonitan, et lõpupuändi jätan ma endale.

Kross räägib arhiividest, ja omal ajal järgneb ka küsitud lugu järjega Werneris.

Selle seltsimehe nimi oli...? Ma nimetan nime.

Ma näen Krossi kulmu ja silmanurga liikumist, mis on ehk kriipsu võrra tavapärasest tormakam. Ma mõistan muidugi, et teda ei üllata mitte sedavõrd minu teadmine, kuivõrd juhus, et tema enda lahtiraputatud juhus teeb sedapuhku ootamatu haagi, tahaks öelda — mängib mäkra ega lange tema enese sülle. Ent ta on viisakas inimene. Ta toonitab nimelt e s i m e s t üllatust:

Oli! Aga nime ma sulle ju ei öelnud!

Mulle saab ütlemata selgeks, et ütlematajätmisses on uute üllatuste võimalus.

BENJAMIN VASSERMAN. Viiuliklassi õpilane

(Ofort, akvatinta) 1984

Uno Uri

AIMUSI ELUMÕTTEST

Ühiskondliku olemise dünaamilisus võimaldab seletada nii teatud maailmavaatelise küsimuse aktualiseerumist kui ka selle päevatähtsuse hääbumist. Kiiresti ja emotsionaalselt reageerib kirjandus, mõnevõrra hiljem ja ratsionaalsemalt filosoofia.

Viimasel aastakümnel kirjanduses ja viimasel aastaviisikul filosoofias on elumõttest kirjutatud üsna tihti. Kas on põhjuseks tuumakatastroofi võimalikkus või tsivilisatsiooni olemasolu aluseid ähvardavad muud globaalhädad? Või peegelduvad elumõtte otsingutes need ebasoodsad tendentsid ja negatiivsed protsessid, mis ilmned meie ühiskonna arengus seitsmekümnendatel aastatel ja kaheksakümnendate aastate algul ning mille ületamiseks puudus selge programm ja vajalik resoluutsus praktikas? Küllap nii seda kui teist ja veel kolmandatki. Et osa ühiskonnast oli järelemõtlemise ja ootuse seisundis, sellele viitab kiirendusstrateegia ulatuslik heakskiitmine. Edasi sõltub entusiasmilaine kasv või hääbumine paratamatul moel «...eesrindlike ideede ja uue ühiskonna ehitamise praktika vastastikusest seosest» (7, lk. 98), õppetunnist, mille järgi «tuleb tegutseda järjekindlalt ja energiliselt, kokkumata tagasi ka kõige julgematest sammudest» (7, lk. 28). Ja ehkki globaalohud pole kuhugi kadunud ega isegi nõrgenenud, on meie riigi juhtkond asunud koondama jõude nende vastuseismiseks.

Elumõte on maailmavaate oluline osa. Seda küsimust on käsitlenud kõik maailmakirjanduse klassikud — kes otsesemalt, kes kaudsemalt. Eesti nüüdiskirjanikest pole sellest vist ükski mööda pääsenud. Mikski ei peeta hoiatust: «Meie elame ja meil pole mahti mõelda, mismoodi me elame, me elame niivõrd ägedasti. Ükskord ilmus üks meie sekka, kes hakkas targutama, elumõtet välja selgitama — me uputasime ta ära.» Ära uputatud saada muidugi ei tahaks. Kuid aasimine aasimiseks — ajalugu näitab, et elumõtte üle filosoferijaid on mürgitatud, poodud ja põletatud; küllap johtub see vaimu ja võimu vahekordadest.

Missugune on elumõtte koht filosoofias? Traditsiooniliselt on eeldatud, et filosoferimine algab selle küsimuse esitamise ja lõpeb vastuse leidmisega. Essees «Sisyphose müüt» väidab A. Camus: «Otsustada, kas elu väärrib elamise vaeva, tähendab vastata filosoofia põhiküsimusele. Kõik muu — see, kas maailmal on kolm mõõdet, kas vaimul on üheksa või kaksteist kategooriat, tuleb teises järjekorras. See on lihtsalt mäng, enne tuleb vastata» (5, lk. 13).

Dialektilises materialismis antud filosoofia määratlusest — «teoreetilisel põhjendatud ja süstematiseeritud vaated maailmakõiksuse ning inimese ülesannete ja eesmärkide kohta» (6. lk. 320) — järeldub, et filosoferides otsime elule selgust ja seletust. Samas teame, et F. Engels luges filosoofia põhiküsimuseks materia (looduse) ja teadvuse (vaimu) vahekorda, kuivõrd just selle lahendamise sõltub vastus teistele maailmavaatelistele probleemidele. Ka elumõtte üle filosoferijad jagunevad kahte suurde rühma. Nendeks, kes otsivad elumõtet väljastpoolt tegelikku elu ja materiaalselt maailma, ning nendeks, kellele see on maise elu küsimus.

Kas elumõte on väljendatav ainsa üldprintsibiina?

A. Schweitzer kirjutab: «Mida õpetab eetika ajalugu? Päril üldiselt tuleneb temast, et eetilise otsing peab taotlema kõlbelisuse üldise põhiprintsiibi avastamist. Kõlbelisuse põhiprintsiip peab tulenema mõtle-

misparatamatult ...» (9, lk. 246). A. Schweitzer räägib küll eetika põhiprintsibiist ja mitte elumõttest, kuid need on sünonüümid. «Eetika sõnastik» defineerib: «Elumõte on regulatoorne mõiste, mis on omane igale arenenud maailmavaatelisele süsteemile, mis õigustab (põhjendab) ja tõlgendab sellele süsteemile omaseid moraalnorme, näitab, milleks on vaja nende poolt ettekirjutatud tegevust» (14, lk. 311).

Kuid arvatakse ka teisiti: «Me püüame tõestada, et sellel «igavesel küsimusel» pole määratud kujuneda *philosophia pereni*'ks — üldtunnustatud kõigutamatuks tõeks» (16, lk. 42). «Kuid asjatu on lootus, et peatselt ilmub kauaoodatud formuleering, mis kõik arvamused lepitas ja nad ühele taandab» (16, lk. 47).

Näib, et psühholoogilisest ja pedagoogilisest aspektist on elumõtte sõnastus ühe üldpõhimõttena hädavajalik, kusjuures «vastus ei pea olema ainult tark ja selge, vaid ka tõene, s. o. niisugune, et ma usuksin temasse kogu hingest...» (L. Tolstoi). Elumõtet ei otsi mitte ainult professionaalsed filosoofid, vaid kõik inimesed. Nooruki jaoks on elumõtte valik elulaeva kursileseadmise küsimus. Ta otsib ahnelt vormelit, mis võimaldaks ühekorraga lahti mõtestada nii omaenda olemasolu kui ka ühiskonna arenguperspektiive. Keskeas peaks selgelt sõnastatud ja omaks võetud kõlbelisuse põhiprintsiip aitama kurssi hoida, vanuritel aga vastata, kas elatud elu ikka oli tõeline elu.

F. Engelsi järgi «... mõtlemine võib, kui ta märgist mööda ei lase, teadvuse elemente ühtsuseks ühendada ainult siis, kui neis või nende reaalseis algkujudes on juba enne olemas säärane ühtsus» (1, lk. 38). Elumõtte «ühtsuseks ühendamise» «reaalseks algkujuks» peaks olema elu objektiivne tähendus, inimese elu olulisus individuaalse olemise jaoks välise suhtes. Niisiis, otsides vastust iseenele elumõttele, tuleb vastata küsimusele, kas mind ennast on teistele vaja.

Mainitud küsimuse seadmine tähendab ühtlasi, et võetakse omaks teatud lähtealus, mis eitab teisi. Nii väidetakse (ateistlikku kontseptsiooni religioossele vastandades), et elumõte on elus eneses. See laias laastus õige seisukoht nõuab olulist täpsustamist, sest individuaalsele olemisele rakendatuna ei välista ta egoistlik-hedonistlikku tõlgendust (elatakse vaid kord, sellepärast võta, mis võtta annab) ja viib järeldusele, et kõik eluvaated-eluteed on eetilisel võrdväärsetel. On kontseptsioone, mis ideaalina rõhutavad isiksuse absoluutset vabadust. Niisugune isiklikku vabadust hüpertrofeeriv seisukoht on lahti kistud teisest olulisest küsimusest — milleks ja kuidas vabadust kasutada. On ju vabadus suutelisuse ja võimu sünonüüm.

Mina-elu objektiivse tähenduse mõistmise metodoloogiline alus peaks olema osa ja terviku vahekorra dialektilis-materialistlik käsitlus. Inimene on nii liigi (*homo sapiens*) isend kui ka ühiskonna liige-isiksus. Siin tuleb abi otsida teoreetilise bioloogiast ja ajaloolisest materialismist ning ühendada järelduv kaks a i n u k s.

Niisiis, miks vajab liik isendit? Bioloogia näeb isendi elu (ja surma) mõtet evolutsiooni tagamises. Isenditest jäävad ellu ja annavad järglasi vaid need, kes on keskkonnaga paremini kohanenud. Et keskkond aja jooksul muutub, siis peavad liigi huvides ka «võitjad» surelikud olema. Isendi elu suhteline lühiajasus on liigi elu pikaealisuse ja vanadest liikidest uute tekkimise vajalik tingimus.

Mis kasu on ühiskonnal isiksusest? Sotsiaalse progressi sisuks on materiaalse ja vaimse kultuuri arenemine. See johtub indiviidide loometegevusest, mille edukuseks tuleb nad «tõsta» kultuuri juba saavutatud tasemele. Nii pole inimindiviid oma soelu (ühiskonna) suhtes ainult arenemise vahend, nagu isend on liigi suhtes, vaid ka arendamise eesmärk. Isendi kasulikkus liigile ammendub reproduktiivse ea möödumisega, indiviidi kasulikkus ühiskonnale füüsilise ja vaimse töövõime hääbumisega. Seejuures pole indiviidi tegevuse ühiskonnakasulikkus jäikproportsionaalses sõltuvuses tema elueast. Juba antiikajal rõhutati: pole tähtis, kui kaua elatakse, vaid see, kuidas elatakse (Seneca).

Vastuse elumõtte küsimusele esitame L. Tolstoi sõnadega: «Vaid see elu on tõeline, mis jätkab eelnenud ning aitab paremaks muuta käesolevat ja tulevast elu.» Formuleering on valitud paljude hulgast, sest

sisuliselt on vastus igipõline, olles sõnastatud juba india usundites ahinsa eetilise põhimõttena: püüd mitte tappa ega vigastada elusolendeid «ei meelega, keelega ega kehaga».

Ainevahetus on elu olemusjoon ja toitumisahelad vältimatu reaalsus. Inimene peab elu enese loomuse tõttu kogu elu «tarbima», võidelda tuleb vaid elu mõtlematu ja sadistliku kahjustamise vastu. Sajandi algul ennustati: «Tuleb aga aeg, mil pannakse imeks, et inimkonnal kehtis nii kaua, enne kui ta hakkas elu mõtlematu kahjustamist eetikaga kokkuviidamatuks pidama» (9, lk. 267). See aeg saabus «maa ja mere peal» juba sajandi teisel poolel, kuid mitte selle tõttu, et eetika probleemid olid selgemaks diskuteeritud. Tehnika progress lõi objektiivse olukorra, milles inimese elu kaitse pole võimalik üldise elukaitseta ja rohkemgi veel — anorgaanilist keskkonda säästmata.

Inimelu kuulutamine kõrgeimaks väärtuseks on eetikas vaid üks aegade jooksul deklareeritud põhiprintsiipidest (vt. 13). Autor võtab selle omaks. Kummatigi on tegelik ajalugu sellesse suhtunud ükskõikselt ja üleolevalt. Mineviku tapatööd tehti käsitsi ja tema «tootlikkus» oli meie sajandi teaduslikult korraldatud masinhävitamisega võrreldes üsna madal. Tuumasõda tähendaks inimsoo hukku. Nii on kõnesolev printsiip — endiselt kaitstes üksikisiku elu ja väärikust — tõusnud inimsoo päästmise printsiibiks. «Mitte kunagi varem inimkonna ajaloos pole niisugust probleemi tekkinud. Ja nüüd on see kerkinud julmalt ja nähtavalt, toore kalkusega, kõige praktilisemal tasandil, mis võib üldse olla» (8).

Elumõtte teine tähendusvariant (nimetame seda subjektiivseks elumõtteks) avaneb vastusena küsimusele: milleks kõik minu ettevõtmised-tegemised-toimetamised-rabelemised? Milleks see kõik? Subjektiivne elumõte on eelkõige seletus, kuid motiveeringu komponendina osaleb ta eesmärkide püstitamises ja objektiveerub nende elluviimise jadas. Samuti on ta printsiip, mille alusel me hindame juba toimepandud tegusid. Ei jää ju ükski inimene n.-ö. üheselt iseendaks, vaid on sageli endast kas parem või halvem.

Subjektiivne elumõte eksisteerib valdavalt argiteadvuslikul ja harva teoreetilisel tasemel. Objektiivselt toimub elu jätkamine laste sünnitamise ja kasvatamisena, olemasoleva ja tulevase elu parandamine tööalase ja ühiskondlik-poliitilise tegevusena, suhtumisena teise inimesesse ja elukeskkonda. Ühele üldisele eesmärgile viivad paljud teed, mis peegelduvad teadvuses erinevate elumõtteliste suundumustena. Üks peab elumõtteks laste kasvatamist, teine tööalast kutsumust jne. Ometigi juhtub ikka, et Põrgupõhja Vanapagan kohtab Kaval-Antsu, Othello elutee ristub Jago omaga. Kui elumõtet mõista ainult teadvuse osana (selliseid kontseptsioone on), siis pole alust ühte jaatada ja teist eitada, objektiivse elumõtte tunnustamine aga võimaldab väita: indiviidi subjektiivne elumõte peab olema adekvaatne elu objektiivse tähendusega, muidu osutub ta vääraks.

Elumõte (seekord P. Kuusbergi sõnastuses: «... aidata kõigel elaval olla ja kesta...») on eetika kõrgetasemelisim abstraktsioon. Ta võimaldab usulis-teoloogilist, idealistlikku, eklektilist ja materialistlikku tõlgendamist. Talle sobib F. Engelsi iseloomustus: «Ta on mõeldud kõigile aegadele, kõigile rahvastele ja kõigile olukordadele ja just sellepärast ei ole ta kunagi ega kuskil rakendatav ja on tegeliku maailma suhtes niisama võimetu nagu Kanti kategooriline imperatiiv» (3, lk. 29).

Ühiskondliku olemise arenedes elumõtegi areneb. Eespool sai käsitletud printsiibi, mille järgi elu, iseäranis inimelu on kõrgeim väärtus, muutumist teaduslik-tehnilise revolutsiooni objektiivsel alusel. Nagu ülemineku perioodidel ikka, kulgeb see ägedas vaimupusklemises ja praktiliste ettevõtmiste kokkupõrgetes.

Elumõtte tuumaks on sotsiaalpoliitiline ideaal, s. o. kujutlus täiuslikust ühiskonnast ja täiuslikest inimestevahelistest suhetest. Siin leiab inimene oma tegevusele mõtestatuse, tunnetab ühendatust teiste inimestega. Sotsiaalset ideaali iseloomustab objektiivne tingitus, ajalooline konkreetsus, objektiivsed klassihuvud peegelduvad erinevate aru-

saamadena headusest ja kurjusest. F. Engels rõhutab: «Eri rahvail ja eri ajajärkudel on kujutlused heast ja kurjast niivõrd muutunud, et nad räägivad üksteisele sageli lausa vastu» (1, lk. 82). «... inimesed kas teadlikult või ebateadlikult ammutavad oma kõlbelsed vaated lõpude lõpuks praktilistest suhetest, millel põhineb nende klassiseisund...» (1, lk. 83). Kas kõlbluse põhiprintsiip (A. Schweitzer: «Hea on elu säilitada ja edendada, halb on elu hävitada ja takistada») on kokkusobiv moraali ajaloolisuse ja klassilisuse teesiga? Autor näeb siin üldise ja erilise vahekorda. Ühiskonna arenemine on seaduspärane, astmeliselt kulgev protsess. Progressi kannavad järgemööda erinevad sotsiaalsed ühtekuuluvused. Vastavalt sellele, kuidas teatud klass oma ajaloolise missiooni ammendab, muutub tema «heategu nuhtluseks», «elu edendamine» jääb uue klassi kanda. Nii lahendub liikumise eesmärgi moraalsuse (ebamoraalsuse) küsimus. Mis puutub kasutatavatesse võtetesse ja vahenditesse, siis astuvad need nii moraali üldinimlike põhimõtete kui ka eesmärgi realiseeriva klassi objektiivsete huvide kohtu ette. K. Marx kirjutas: «Kuid eesmärk, mis vajab ebaõiglasi vahendeid, ei ole õiglane eesmärk...» (11, lk. 65). Selle võiks ka ümber sõnastada: õiglane eesmärk pole saavutatav ebaõiglaste (-moraalsete) vahenditega. Olgu lisatud, et üldinimlikke, globaalseid probleeme ühe riigi või riikideühma jõuga lahendada ei saa. Sellepärast kasvab inimkonna üldisi huvisid kaitsvate kõlblusprintsiipide maht. Klassiegoism tuleb selles osas paratamatult ületada, sest alternatiiviks on inimsoo hukkimine.

Isiksuse ühiskondlik ideaal kujuneb sotsialiseerumises, saab tema omaks n.-ö. väljast antuna ja tema sisse panduna. Indiviidi jaoks on ühiskondlik teadvus objektiivselt olev. Selles Platoni ideedeilmas ei jäeta teda üksi: leidub nii heatahtlikke teejuhte kui tähelepanelikke konvoeerijaid. Samas mõjustab individuaalne olemine, isiksuse eluvaatlused ja -kogemused, missuguse ideoloogia ta omaks võtab, mis suunas ta seda korrigeerib või temast lahti ütleb ja uut otsima hakkab. Indiviid võib petetud saada ja on seda korduvalt olnud. Arvestada tuleb, et «... tõenäoliselt ei ole inimkond oma olemasolu ühelgi teisel ajajärgul tunda saanud niisugust valskuse ja pettuse survet kui praegu» (7, lk. 23).

1862. aastal räägib Victor Hugo romaani «Hüljatud» eessõnas 19. sajandi kolmest sotsiaalsest probleemist: mehe alandamisest tema proletaarse päritolu tõttu, naise langemisest nälja tõttu, lapse närbumisest vaimses pimeduses. Lisaksime loetelule inimese alandamise rassilise ja rahvusliku kuuluvuse tõttu. V. Hugoga samaaegselt elasid K. Marx ja F. Engels, kes iseloomustasid loetletud probleeme kapitalismi hädadena. Ja pole vaja esitada arve tõestamiseks, et juhindudes materialistlik-leninlikust ideaalist, on vaid sotsialismimaades nendest inimese sotsiaalse lämbumise (lämmatamise) vormidest kas jagu saanud või ollakse jagu saamas. Tõsi, marksismi on kasutatud ka formaalse ideoloogiana (näit. nn. kultuurirevolutsioon Hiinas) ja sellepärast korrakem F. Engelsit: «Edasi palun Teid uurida seda teooriat algallikate, mitte aga kaudsete allikate järgi...» (2, lk. 426). Muidugi ei saanud marksismi klassikud vastata küsimustele, mida objektiivne elu polnud veel tõstatanud. Marksistliku humanismi vaimus peame need ise lahendama.

Lõhestunud ja dünaamilises nüüdismaailmas pörkab ka sotsialism järjest raskesti lahendatavatele ülesannetele. Nende lahendamine on mõnikord ebaõnnestunud, sageli subjektiivset laadi põhjustel. Reageeritakse mitmeti: optimistliku tegususega, aga ka muganemise ja ükskõiksusega («elu on juba kord niisugune»), pessimistliku soigumisega. A. Valton kirjutas: «Mõtted minevikku on tunduvalt pikaajalisemad kui mõtted tulevikku. Vahel võivad need — kulgegu kummas suunas tahes — esile kutsuda nukrust ja nõutust, ent teotahteline inimene peaks olema häälestatud nii, et neist tunnetest saaks tahtmine oleviku ainsas tege- likkuses midagi ära teha.»

Elumõte on inimesele vajalik, isiksus peab tunnetama mina tarvilik- kust teistele. A. H. Tammsaare romaanis «Ma armastasin sakslast» küsib parunihärra tema tütre tütre kätt paluma tulnud Oskarilt: «Tun- nete teie oma südames midagi igavest ja ilmatasuurt, kelle ette te tahak-

site kord päevas, nädalas, kuus, aastaski kord kõiges oma olemuses põrmu langeda, oma eksitusi kõiges tõsiduses kahetseda, püüdes saada tulevikus paremaks inimeseks?» Enne küsimust on vanahärra täpsustanud, et see «ilmatusuur» ei tarvitse tingimata olla jumal.

Elumõtte puudumine põhjustab ängi ja küllap on alati neidki, kes selle all kannatavad. Teame ka, et esineb terveid üldise mäsenduse epohhe. Nii on see ühiskondlike formatsioonide allakäigu faasides, mingi inimühenduse destruktiivses seisundis.

Illustratsiooniks mõned väljavõtted kirjutisest, mis iseloomustavad olukorda Venemaal 19. sajandi keskpaiku. M. Lermontovi «Meie aja kangelane» ilmus 1840. aastal. Petšorini päevikust loeme: «Ja mis ongi mul asja inimeste rõõmudega ja hädadega, minul, rändaval ja pealegi veel kroonu ülesandel küüdi-passiga varustatud ohvitseril! ... Kui surra, siis surra! Maailm kaotab väga vähe, ja mul endalgi on kaunistest igav. Olen nagu ballil haigutav inimene, kes ainult sellepärast ei sõida magama, et tema töld pole kohal.» V. I. Lenin kirjutab: «Umbes poole sajandi kestel, ligikaudu möödunud sajandi 40. aastaist 90. aastateni, otsis Venemaa eesrindlik mõte ennenägematult metsiku ja reaktsioonilise tsarismi surve all kirglikult õiget revolutsioonilist teooriat, jälgides imestusväärse agaruse ja hoolega iga «viimast sõna», mis sel alal ilmus Euroopas ja Ameerikas» (4, lk. 9). 1848. aastal ilmus Londonis «Kommunistliku partei manifest», selle esimene venekeelne väljaanne trükiti 1869. aastal.

Eksistentsiaalsest vaakumist — inimesel puudub nii «ilmatusuur» kui ka konkreetne elumõtteline suundumus — tingitud neuroosid (mis mõnigi kord viivad enesetapuni) üha sagedamad ja pälvivad psühhiaatriate suurenevat tähelepanu. Elumõtte puudumisest tingitud piinade peamiseks psüühiliseks kaitsemehhanismiks näib olevat tegevusenergia egotsentristlik ümberlülitamine, hedonistliku ellusuhtumise väljakujunemine koos vaimsuse vähenemise ja headuse defitsiidiga. Ka on teada, et mõtestatud elu korral kannatused ületatakse. See, kellel on, milleks elada, võib paljugi taluda. Soovitaksime austria psühholoogi ja psühhiaatri V. Frankli artiklit «Elumõtte otsingud ja logoteraapia» (18).

Elu mõtestatus on täiusliku elu vajalik, kuid mitte piisav eeltingimus. Elumõtte võib tühja joosta ja hingevalud on vältimatud. Kersti Merilaas on seda kirjeldanud: «Kuid veel hirmsam on, kui otsa / lõpeb lootus ja su tõde / vananeb ja vales muutub, / enne kui sa ise kaod.» «Vale ja valskuse surve» on eriti ohtlik nooruses. Küllap uskus enamik hungveipinge tõemeeli maailma kiirparandaja pühasse rolli. Tagajärjeks olid aga miljonite kannatused, rahvamajanduse ja kultuuri allakäik. Mõne aasta möödudes hakati kunagisi «punavalvureid» nimetama petetud põlvkonnaks, praegu kaotatud põlvkonnaks.

Kumb kahest (kas triumf või traagika) kellelegi osaks saab, sõltub sellest, missuguses vahekorras on elumõtte ja selle taotlemine objektiivse tegelikkusega. Sotsiaalsete revolutsioonidega kaasnevad alati ühtede rõõmud ja teiste hädad. Illustreerime väidetut väljavõttega teoste «Vaikne Don» ja «Kannatuste rada» lõpulehekülgedelt. M. Šolohov: «Ta [Grigori] seisis kodutare lävel, hoidis kätel poega... See oli kõik, mis talle elus oli jäänud, mis esialgu veel ühendas teda maaga ja kogu selle tohutu, külma päikese all särava maailmaga.» A. Tolstói: «Roštšin — sosinal Katjale kõrva: «Saad aru, missuguse mõtte omandavad kõik meie pingutused, valatud veri, kõik teadmatud ja vaivivad piinad... Meie asume maailma hea jaoks ümber ehitama...»

Religioonivastase võitluse tuhinas kõrvaleheidetud mõiste tõeline elu näib uuesti käibele tulevat. Ilma selleta on raske anda inimese elutee (või selle etapi) eetilist üldiseloomustust. Esitame ühe selle mõiste määratlemise katse: «Milles on elu tõeline mõtte? Vastus küsimusele on lihtne — on vaja elada tõelist elu, tuleb olla inimene kõikides tingimustes ja nende kiuste» (16, lk. 47). Määratlus on tautoloogiline ega selgita õieti midagi. L. Tolstói määratlus — vaid see elu on tõeline, mis jätkab eelnenud ning aitab paremaks muuta käesolevat ja tulevast elu — on arusaadav ja «töötav» hästi ka dialektilis-materialistlikus maailmavaates. Ta annab

eetilisele süsteemile kesktelje. Inimest abistab ta moraalsel valikul. Valiku tõesus on oluline nii ühiskonnale kui inimesele endale: kord tehtut ei saa tegematuks muuta.

Isiklikul algel on moraal is tähtis koht, ta võimaldab ise motiveerida ja kontrollida oma tegevust. Seda aspekti rõhutades kirjutas K. Marx, et «...m o r a a l p õ h i n e b i n i m h i n g e a u t o n o o m i a l . . . » (11, lk. 13). Just selle pärast on võimalik inimeseks jääda kõikides tingimustes. Kuidas ka elumõtte tema ajalooliselt konkreetsetes rüüs poleks «väljast antud», teeb minu suhteline tahtevabadus — inimhinge a u t o n o o m i a — mind ennast vastutavaks tehtud tegude ja tegematajätmistest eest. Minu elu on teiste inimeste elu osa. Eetika põhiprintsiip esineb nii käitumise teejuhina kui kõrgeima kohtunikuna. Seda reaalseerides tuleb jääda reaalse humanismi pinnale, mis rõhutab teo vajalikkust ja peab headuse aktiivsuse oluliseks osaks võitlust kurjaga. Selles on mõnikord vägivalda rakendamine paratamatu.

KIRJANDUS

1. F. Engels, Anti-Dühring. Tallinn, 1954.
2. F. Engels, Joseph Blochile. K. Marx ja F. Engels. Valitud kirjad. Tallinn, 1977.
3. F. Engels, Ludwig Feuerbach ja klassikalise saksa filosoofia lõpp. Tallinn, 1981.
4. V. I. Lenin, «Pahempoolsuse» lastehaigus kommunismis. Teosed, 31. k. Tallinn, 1955.
5. A. Camus, Sisyphose müüt. Tallinn, 1972.
6. «Eesti nõukogude entsüklopeedia», 2 k. Tallinn, 1970.
7. M. S. Gorbatšov, NLKP Keskkomitee poliitiline ettekanne Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei XXVII kongressile. Tallinn, 1986.
8. M. S. Gorbatšov, Vastus «Rahvusvahelise eluinstituudi» juhi M. Mauroy kirjale. «Rahva Hääle» 15. III 1986.
9. A. Schweitzer, Kultuur ja eetika. Tallinn, 1984.
10. К. Маркс. Дебаты о свободе печати. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, I к. Москва, 1955.
11. К. Маркс, Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции. К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, I к. Москва, 1955.
12. О. Л. Д ж и о е в, О некоторых типических постановках проблемы о смысле жизни. — «Вопросы философии» 1981, nr. 6.
13. М. А. Курьяева, Проблема всеобщих принципов нравственности в домарксистской этике. — «Философские науки» 1986, nr. 4.
14. Словарь по этике. Москва, 1981.
15. И. П. Фролов, О жизни, смерти и бессмертии. — «Вопросы философии» 1983, nr. 1—2.
16. В. Н. Шердаков, Смысл жизни как философско-этическая проблема. — «Философские науки» 1985, nr. 2.
17. В. Н. Шилов, К проблеме смысла жизни. — «Философские науки» 1985, nr. 2.
18. В. Франкл, Поиск смысла жизни и логотерапия. — Психология личности. Тексты. Издательство Московского университета, 1982.

RUUMILISED KUNSTID — KULTUUR —
AEG

Kunstiliikide klassifitseerimise ehk süsteemse korrastamise probleemi ehk kunstimorfoloogiat tundsid vanad kreeklased juba kaks tuhat aastat enne kaunite kunstide mõiste väljakujunemist. Kunstimorfoloogia on antiikajast alates olnud filosoofia ja kunstiteooria lahutamatu koostisosa.

Mis tahes ajalooline ülevaade näitab, et kõigil katsetel kunstimaailma korrastada on aluseks võetud mingi suhe, kas kunstiväline reaalsus (jälgendavad ja mittejälgendavad kunstid), kunstiteose teostamismoodus (tehnilised ja «muusade» kunstid), vaimsus (sümboolsed, klassikalised ja romantilised), kunstitaju laad (nähtavad, kuuldavad, kombitavad jms.) või kunstiteose eksisteerimisviisi (ruumiline, ajaline) jne.¹

Kõik need aspektid on otse või kaude seotud kultuuriga, viitavad nii või teisiti suhetele kultuuris. Seetõttu on kunstiliikide kultuuripositsioonide eksplitsiitne ja üheskoos vaatlemine seniste kogemuste loomulik tulemus ja morfoloogiateooria vältimatu nõue.

Siin puutume kohe kokku paljude raskustega, millest mainigem kahte. Vaatleme kunstiliikide gruppi, millesse kuuluvad arhitektuur, tarbekunst, skulptuur, maal, graafika jms. Viimasel ajal on hakatud kahtlema neid ühendava mõiste «ruumilised» õigsuses.² Kuidas me neid kunste aga ka ei nimetaks, on intuiitiivselt ilmne kõigi nende ühtsus, nii et me saame neid klassina eristada. Teiseks, soovist leida ruumilistele kunstidele eriline ja püsiv koht, me lähtume paratamatult oletusest, et see koht on olemas, sest pole ju mõtet otsida seda, mida eeldatavasti polegi. Ometi piisab põgusast tagasivaatest ajalukku, et kõhkleva hakata. Kõigi kunstide koht ajas ja ruumis on olnud väga muutuv. Maalikunsti positsioon on ühel ja samal ajal eri maades olnud küllaltki erinev. Võtame üheks selliseks sünkroonlõike momendiks meie ajaarvamise esimese ja teise aastatuhande vahetuse. Bütsantsis oli maalikunstil täpselt määratletud koht suhete süsteemis «inimene — meeleline maailm — ülemeeleline maailm — jumal», hiljem ka templi kosmoloogiliste kujundite süsteemis. Seevastu muhamediusulistes maades «araabia renessansi» perioodil maalikunsti peaaegu ei olnudki. Hiinas oli maal Songide dünastia algul kultuuriväärtuste hierarhias kõrgeimal astmel, India puhul aga pole põhjust maalist üldse kõnelda. Tuhanda aasta möödumisega on maali osa neis regioonides oluliselt teisenenud. Niisama muutlikud on olnud arhitektuuri, skulptuuri ja keraamika ajaloolis-kultuurilised kaardid. Ruumiliste kunstide osa kultuuris kirjeldatakse ikka eelkõige ajaloo kaudu.

See kõik muidugi ei välista veel probleemi teoreetilist arutelu. Üks võimalusi on võrrelda ja liita üksteisega kõik teadaolevad situatsioonid, leida kokkulangevused, n.-ö. ühine laik, kõikidele juhtumitele invariantne kultuuri ja ruumiliste kunstide seoste skeem. On siiski juba ette teada,

¹ Vt.: P. O. Kristeller, *The Modern System of the Arts. A Study in History of Aesthetics.* — «Journal of the History of Ideas» 1951, 1952; W. Tatarkiewicz, *A History of Six Ideas.* Varssavi, 1980, lk. 11—116; M. C. Каган, *Морфология искусства.* Leningrad, 1972, lk. 11—158.

² Vt.: M. A. Сапаров, *Об организации пространственно-временного континуума художественного произведения.* — *Ритм, пространство и время в литературе и искусстве.* Leningrad, 1974, lk. 85—103.

et saame vaesestatud tulemuse, sest koondskeemist jäävad välja kõige olulisemad piasjad — piisab näiteks ühest ikonoklastide liikumisest, et otsitavas invariandis kustutada maali ja skulptuuri suured õitseajad. Seetõttu on otstarbekam minna teist teed: lähtuda ruumiliste kunstide spetsiifilistest tunnustest ja piiritleda nende võimalike kultuuriopositsioonide ühised kontuurid, kontrollides neid ajaloolise kogemusega.

Kõnealuse kunstiliikide grupi lähtetunnuseks võiks võtta nende ruumilisuse, mis vastab ka traditsioonile. Ruumilisus ei välista protsessuaalsust (näiteks filmikunstis); seetõttu tuleks suurema täpsuse huvides ruumilisuse mõistele lisada veel staatilisuus ehk mitteprotsessuaalsus. Mõlemad määratlused liituvad edukalt mõistes «esemelisuus» või «asjalisuus». Siin on fikseeritud tõsiasi, et ruumilised kunstid nähtuvad asjadena — «ukselingist kuni lõuendile maalitud ristilööduni»³, kuna ülejäänud nähtuvad sündmustena. Ruumilisus muutub sel viisil tinglikust nimetusest omaduslikuks määratluseks; pikaajalised vaidlused aga nõuavad, et me oma terminit põhjendaksime. Tavaliselt ollakse sõna «ruumilised» kasutamise vastu, sest ajaline aspekt jääb sel puhul tähistamata. Mis tahes terminit ei tohi siiski mõista täht-tähelelt. Opositsiooni «ruumilised kunstid — ajalised kunstid» põhimõtteline vastane Étienne Souriau on pakkunud välja mõiste «plastilised kunstid»⁴ — ehkki see pole põrmugi täpsem, kuivõrd plastiliste kunstide hulka võib arvata ka tantsu ja pantomiimi. Siinkohal pole aega analüüsida kõiki «ruumiliste kunstide» vastuargumente, mille puhul sageli aetakse segamini kunstitaju psühholoogiline aeg, kunstilise teksti aeg ning tänapäeva füüsikalised kujutlused ajast ja ruumist.

Arhitektuuri või maali kui kunstiteose ruumilise struktuuri tõelust ei saa keegi eitada. Küsimus on üksnes selles, kas see struktuur iseenesest on juba kunstiteos. Teoreetiliselt on vajalik ja mõttekas eristada kunstiteose meelelis-materiaalset substraati (artefakti) ja kujundit, mis tekib kunstitaju tagajärjel tänu tajusubjekti aktiivsusele. Loomulikult ei ole artefakt veel kunstiteos, see asjaolu ei tohiks aga varjutada ruumilis-plastiliste ja sündmuslike kunstiliste struktuuride erinevust. Sageli kujutatakse ette, nagu oleks meelelis-materiaalne substraat ainult kunstilise informatsiooni passiivne kandja, mis ise esteetilis tähendust ei oma. «Füüsiline struktuur (*frame*), mis kätkeb endas järjepidevuse momenti, püsib materiaalselt muutumatuna. Sellel pole aga tähtsust. Plaat, millele on salvestatud muusikaline kompositsioon, jääb ju samuti materiaalselt muutumatuks.»⁵ Peaaegu sama kordab Étienne Souriau nõukogude ideejärglane: «Oma ajalise struktuuriga avaneb maal nägemistaju käigus analoogiliselt sellele, kuidas avaneb lugemisel kirjanduslik tekst, mille materiaalne fikseeritus on muide sama staatiline ja ruumiline kui lõuend või skulptuur.»⁶ Märkigem siinkohal kahte olulist seika. Rembrandti lõuend erineb raamatust nii nagu Chartres'i katedraal heliplaadist — nimelt selle poolest, et ta kujutab endast kunstilist teksti, seevastu kui raamat ja heliplaat on kunstilise teksti salvestused, mis on võimalikud ka teisel kujul (trükis, helilindistus, noodikiri), pilt on aga asendamatu. Kui visuaalne või akustiline meelelis-materiaalne substraat oleks tähenduse suhtes ükskõikne, peaks Chartres'i katedraalis viibimine ja selle interjööri kirjelduse lugemine olema täiesti võrdväärsed, maali aga saanuks piltide sõnalise kirjeldusega asendada juba Philostratoste aegadel.

Kunstilise teksti ja tema salvestuse samastamise aluseks on esteetika neohegeliaanlik kontseptsioon. Selle järgi on kunstiteos ideaalne moodustis, «kujuteldav objekt», mis on oma materiaalse kandja suhtes võrdlemisi ükskõikne. R. G. Collingwood on võrrelnud inimest, kes tuleb kontserdile saamaks meelelist naudingut helidest, inimesega, kes tuleb teadus-

³ Д. Нельсон, Проблемы дизайна. Москва, 1971, lk. 124.

⁴ E. Souriau, Time in the Plastic Arts. — "Reflection on Arts". New York, 1961.

⁵ Sealsamas, lk. 124.

⁶ М. Сапаров, eespool nim. teos, lk. 93.

likule loengule, et nautida lektori häälekõla. «Kunstiteos ei ole iseenesest nähtav või kuuldav, vaid midagi kujuteldavat.»⁷

Lähtume oletusest, et kunstiteos on oma olemuselt kahene. Teda ei saa vaadelda üksnes meelelis-materiaalse nähtusena, ehkki ka see on tema paradoksaalse struktuuri vältimatu koostisosa.

Millises mõistete süsteemis ka ei kirjeldataks kunstilist teksti kui kujundite, sümbolite või märkide süsteemi, ei saa selle esteetilist olemust samastada semantikaga. Erinevalt mis tahes teisest keelest, mis püüdleb «täheenduse läbipaistvuse» poole (selle poole püüdlevad ka lektori keel ja hää, kui Collingwoodi näidet kasutada), materia m ä r k a m a t u s e, taju automatiseerumise poole, on kunstikeel nii läbipaistev kui ka läbipaistmatu, materia m ä r g a t a v, taju aga pidevalt desautomatiseeruv. Kunstilised väljendid koosnevad «märkidest—mittemärkidest», «kujundeist—mittekujundeist», mis esindavad ühtaegu midagi muud (mille märkideks või kujundeiks nad on) ja samas viitavad oma materiaale ning selle organiseeritusele; teisisõnu, nad on samaaegselt nii märgid kui ka esemed (sünnimused). See, mis on «semantiline absurd» mis tahes märksüsteemi jaoks — märgitseda iseennast⁸ —, lakkab seda olemast täheenduse ja mittetäheenduse spetsiifilise ühtsuse puhul kunstis.

Ka meie taju on orienteeritud nii semantikale kui korrapärastatud materiaale, kusjuures esteetiline tähendus on nii korrapärastavatel omadustel kui korrapärastamise moodusel.

Küsimuse tuum on — kui kasutada traditsioonilisi termineid — materia ja vaimu dialektiline ühtsus kunstis. Ruumilistel kunstidel pole kunstide maailmas mitte ainult eriline, vaid lausa erakordne koht. On tähelepanuväärne, et Hegel, kelle kunstiliikide süsteemi aluseks on vaimse ja materiaalse alge muutuv vahekord, suutis selle üles ehitada ainult ruumilistest kunstidest: arhitektuur kuulub sümbolsete, skulptuur klassikaliste, maal romantiliste kunstide hulka. Alles romantiliste kunstide klassis lisanduvad Hegelil plastilistele kunstidele ka muusika ja poeesia ning sedagi selleks, et viia kunst kriitilise piirini, kus vaim peab vabanema materia kütkest, s. o. lõpetama oma esinemise kunstilises vormis.⁹

Teistest kunstiliikidest sellist suhete skaalat ei oleks luua saanud — ainult ruumilised kunstid tänu oma esemelisusele, oma igialgsele seosele materiaalse maailmaga võivad täielikult olla areeniks materia ja vaimu draamale.

Ruumilised kunstid, väljendades kunsti kaksikolemust kõige vahetumalt ja kõige erinevamates variantides, seostuvad kultuuriga kaheti. Olles oma juurtega kinni materiaalses kultuuris, on nad seotud esemelis-ruumilist keskkonda kujundava praktilise tegevusega, osalevad otseselt «teise looduse» loomises. Nendes saab teoks kultuuri vaimse kogemuse visualiseerimine, nad loovad ja interpreteerivad nähtavat, teevad nähtamatu nähtavaks.

See ruumiliste kunstide kaksikolemus on kultuuri eneseteadvusele palju peavalu valmistanud. Vanadel kreeklastel oli määrav teostamise moment — põlgus füüsilise töö vastu tõrjus «tehnilised kunstid» teisejärguliste hulka. Neid ei soositud ka Parnassil. Keskaegne linn, käsitöö keskus, nägi maailma hiigeltöökojana ja kui ta tõstiski kunstniku tegevuste hierarhias kõrgele, siis nimelt käsitöölise, *homo faber*'i.¹⁰ Seevastu renessanss pidas «joonistamise kunstides», nagu neid nimetas Vasari, kõige olulisemaks vaimset loomingulist alget. Sellest sai alguse «kõrge kunsti» ja kunstikäsitöö vastandamine. XIX sajandil hakati esemelis-

⁷ R. G. Collingwood, *The Work of Art as an Imaginary Object*. — "Art and Philosophy". New York, 1964, lk. 101.

⁸ Vt.: L. Gavrín, *The Paradox of Aesthetic Meaning*. — "Reflection on Art". New York, 1961, lk. 63.

⁹ Гегель, Сочинения. XIV к. Москва, 1958, lk. 12—13.

¹⁰ Vt.: J. Le Goff, *Les intellectuels ou Moyen Age*. Pariis, 1962. Autaini Honoriusse järgi kulgeb hinge tee «teadmiste isamaale» läbi seitsme vaba kunsti, «füüsika» ja «mehaanika», mille alla kuuluvad metalli, puidu ja marmori töötlemine, maal, skulptuur ja igasugu käsitööd. Teosest: J. Le Goff, *Inteligencja w wiekach srednich*. Varssavi, 1966, lk. 80—81.

loovat momenti rehabiliteerima ning tunnistama kõikide ruumiliste kunstide ühtsust, kaasa arvatud tarbekunstid, nüüd aga juba «kõrge», vaimselt esteetilise raames.

Meelelis-materiaalse ja vaimse alge tihe põimumine teineteisesse loob eelduse utilitaarse ja esteetilise esinemiseks ruumilistes kunstides kõikvõimalike vastastikuste suhete gammas — alates utilitaarsest esemest (mis võib oma funktsionaalsest kontekstist väljarebituna ja teise lülitatuna omandada esteetilise tähenduse) kuni objektini, millel on üksnes puhtesteetiline funktsioon. Ruumiliste kunstide liikide ja alaliikide paigutus skaalal «utilitaarne — esteetiline» ei lange kokku paigutusega skaaladel «meelelis-materiaalne — vaimne» või «esemeline — märgiline» või «esemeline — semantiline»; keraamilisse anumasse või koonlalauda on mõnigi kord pandud tunduvalt enam vaimset kogemust kui tühja, lamedasse maali. Ruumiliste kunstide kultuuri lülitamise moodused — esemelis-ruumilise keskkonna kujundamine ja vaimse kogemuse visuaalne kristalliseerumine — on lahutatavad üksnes teoreetilisest analüüsis.

Mõningad märkused sellise kaksikühtsuse vaimse külje kohta. «Maal käsitleb maailma visuaalselt,» on kunagi kirjutanud H. Read.¹¹ Käsitamine allub iga kord kindlale programmile, mis ühtaegu tingib, organiseerib ja korrastab vastused. See programm on üldjoontes tingitud antud kultuuris omaksvõetud maailmamudelist. Teisisõnu — kunst muudab maailma kultuurimudeli maailmakujundiks. Tuleb üksnes välja selgitada ruumiliste kunstide poolt taasloodud maailmakujundi eripära.

Esemelisusega avanevad teatud võimalused haarata mitte üksnes maailmamudeli ruumilisi, vaid ka ajalisi koordinaate. «Mitteprotsessuaalsus» ei ole lihtsalt ajaliste tunnuste eitamine, vaid viide nende eripärale ruumilistes kunstides, mis muidugi eksisteerivad oma kindlal kujul ajas ning kehastavad olemise ajalisi aspekte oma moodi. Seejuures esineb aeg oma mõlemas mõõtmes — kui lineaarne ja järgnevus (kestus, diakroonia) ja kui maht (samaaegsus, sünkroonia). Et kallale tungides ruumiliste kunstide eripärale spekulereeritakse aja teemal, peatugem sellel probleemil detailsemalt.

Visuaalse kujundi muutmatlus on korruga nii ta nõrkus kui ka tugev külge. Erinevalt sündmuskujundeist, mis muutuvad ajas ja kaovad ajavoolus, sammas, skulptuuri või pilt säilivad ning nende püsivus ajas on piiratud üksnes materjali kestvusega.

Kunstiline või protokunstiline ese kui kultuurimälu kandja on osutunud esimeseks ajalooliseks võiduks aja üle. Kultuuriinformatsiooni hakati esmakordselt talletama väljaspool selle sureliku kandja keha. Märkimisväärne on, mil määral vanad tsivilisatsioonid usaldasid kivile ja värvidele inimelu pikendamise lõpmatusse: hauakamber, memoriaalplastika ja -maal olid valdavad žanrid.¹² Nii andis vanaegiptuse skulptuurportree ebapüsivale inimkehale maagilisel teel igavese elu. Ruumilised kunstid säilitavad informatsiooni plastilises vormis neile ainuomalselt — katkematu olemasoluna.

Sellel muutumatust eeldaval olemisel on oma teoreetiliselt võimalik piir — ümberehitamine, ülemaalimine, osaline või täielik lammutamine, kuid see piir on ebamäärane ja seda tajutakse kui asjade loomuliku käigu rikkumist, kui sündmust, mis on eesmärgiga vastuolus. Ent algus on fikseeritud. Teos siseneb siin aega ja aeg ladestub temas. Teose sisenedes lineaarsesse aega tungib aeg teosesse ennekõike sünkroonselt.

Ruumiliste kunstide ajalistest mõõtetest on uuritud peaaesjalikult dünaamilist, mis omakorda on mõjutanud ka uurimisaparatuuri. Eespool tsiteeritud elegantse artikli on É. Souriau mõneti vägivaldselt üritanud leida maalisi kõiki muusikateose ajalise organiseerimise elemente — rütmi, tempot, agoogikat.¹³ Plastiliste kujundite peaomadus — «raken-dada samaaegsust» — on jäetud tagaplaanile. Olemise sünkroonlõike

¹¹ H. Read, A Concise History of Modern Painting. London, 1965, lk. 12.

¹² «Kunstiteoste nautimine oli paljude surnute ja vaid väheste elavate privileeg.» M. Prodan, Sztuka chinska. Varssavi, 1975, lk. 19.

¹³ É. Souriau, tsit. teos, lk. 131.

loomine ja taasloomine on ruumiliste kunstide pärusala, nende suguvõsa domeen ja ükski teine kunst ei suuda neid siin asendada. Sageli viidatakse sellele, et pildi, skulptuuri, arhitektuurse mahu või interjööri taju on ajas arenev. See on õige, kuid samas ei tohi unustada, et kunstilise terviku komponendid on antud ja avatud üheaegselt. Teiseks, pole midagi ekslikumat kui taandada pildi tajuprotsessi meelelise kontakti hetkele. Chartres'i katedraali või «Kadunud poja» tervikujund mõjub sünkroonsena. Põlvitava poja keha on kaetud räbalatega, üks kottadest on jalast ära tulnud ja vedeleb maas, pea on kärnas, silmad suletud, isa käsi kobab poja õlga. Kõik see eksisteerib vaataja jaoks ühel ja samal ajal. Õige on ka see, et Chartres'i katedraali nelitise poole liikudes ei lakka kesklõõvi võlve kandvad toed selja taga olemast, nad osalevad pühakoja sünkroonses kujundi loomisel. Erinevalt misantseenist või filmikaadrist on see k e s t e v s ü n k r o o n s u s. Nimelt see omadus ongi võimaldanud ruumilistel kunstidel kehastada maailma terviklikke kultuurimudeleid, haarata ja demonstreerida «kogu maailma». Maailma mudel, antud kultuuri integraalne iseloomustus, on maailmavaateline kompleks, kuhu kuuluvad teatud ontoloogiline hüpotees («kuidas maailm on korraldatud»), kontseptsioon inimese suhtumisest universumisse — looduslikku ja sotsiaalsesse maailma —, suhtlemise skeemid («inimene — teine inimene») ja isendasse suhtumise viis.¹⁴

«Figuratiivne ruum ja aeg ei viita mitte füüsilise maailma struktuuridele, vaid kujutlusele,» kinnitab P. Francastel.¹⁵ Nad viitavad tegelikult maailmavaatelisele struktuurile, mis iga kord on peegelduse ja kujutluse uus ühistulemus. Ajalooliste kultuuritüüpide pikas reas on sel maailmamudelil (või mõnel ta tähtsamaist aspektidest) ajakoordinaat kas nõrgalt väljendunud või hoopis väljendamata, ent ka sel juhul on maailmapildi adekvaatne kujutamine ruumilistes kunstides võimalik. Ilmapuu ei kasva, maailmakilpkonn ei rooma — oma elementide igaveses sünkroonsuses on nad sarnased nende poolt sümboliseeritava maailma struktuuridega. Keerulisemates maailmavaatelistes struktuurides ei saa universaalset sünkroonsust haarata enam kujundi tasandil, vaid selleks tuleb tõusta kompleksi tasandile.

Illustreerime seda näitega keskaegsest kunstist. Püha Augustinus on oma põhjanevas teoses «Jumalariigist» («De civitate Dei») olemasolevale ajaliste sündmuste korrale vastu seadnud jumala igavese ja ajavälise olemuse.¹⁶ Bütsantsi (või vanavene) pühakoja seinamaalide ansambel on sünteesinud selle temporaalse kahesuse: freskodel on esitatud rida eriaegseid sündmusi, arhitektuuri ja dekoori süsteem tervikuna aga kehastab kristlikku maailmamudelit oma kõiksuses nii, nagu see jumalikus ettenägelikkuses antud.¹⁷

Gooti katedraali on võrreldud skolastilise «summaga».¹⁸ Budistlik templikompleks modelleeris kosmost omamoodi jne.¹⁹ Tõsi küll, väga keerulisi struktuure oli võimalik anda ka ühes teoses. Hiina maal žanrist «mäed ja veed» (*shang-shui*) ühendas oma sünkroonsuses kõikesunnitava tühjuse ja vastastikusse seoses olevad maailmaalged *yang*'i ja *yin*'i.²⁰ Hieronymus Boschi kuulsates triptühhonides tundub maailm olevat liikumises, kuigi esitatud on liikumatu ja sünkroonne kolmeosaline struktuur

¹⁴ Vrd. maailmamudeli kirjeldust. — Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Киев, 1981, lk. 15.

¹⁵ P. Francastel, *Études de Sociologie de l'art. Creation pictural et société*. Pariis, 1970. Teostest: P. Francastel, *Tworczość malarska a społeczeństwo*. Skice. Varssavi, 1973, lk. 107.

¹⁶ Vt.: В. В. Бычков, *Эстетика Аврелия Августина*. Москва, 1984, lk. 28—29. St. Toumin, J. Goodfield, *The Discovery of Time*. London, 1965, lk. 61.

¹⁷ Vt.: В. Лихачева, *Искусство Византии IV—XV вв.* Leningrad, 1981, lk. 142; O. Demus, *The Methods of the Byzantine Artists*. — "Art History. An Anthology of Modern Criticism". New York, 1963.

¹⁸ E. Panofsky, *Gothic Architecture and Scholasticism*. New York, 1957.

¹⁹ Vt.: И. Ф. Муриан, *Канон в художественной системе Боробудура. Проблема канона в древнем и средневековом искусстве Азии и Африки*. Москва, 1975.

²⁰ Vt.: Е. В. Завадская, *Эстетические проблемы живописи старого Китая*. Москва, 1975.

kirjeldamaks inimese igavest seisundit maailmas vooruse ja patu, headuse ja kurjuse, paradiisi ja põrgu vahel.²¹

Ruumilised kunstid mitte üksnes ei väljenda, vaid ka vormivad kultuurilis-maailmavaatelise mudeli ruumilist aspekti. Sünkroonsed ruumilised struktuurid ei pruugi looja teadvuse alati lõpuni valmis olla — nad omandavad lõpliku kuju kunstilise objektiveerumise protsessis. Kord juba ruumilis-plastilisse vormi valatud, saavad nad taju üldmaatriksiks. Joonperspektiiv ja üldse ruumi, mahtude ning tasapindade korrastamise loogika, mis oli iseloomulik renessansikunstile, nagu ka baroki ruumi ja plastika dünaamika, kontinuaalsus, dramatism ja irratsionaalsus olid kaasaegsete maailmamudelite esemeline, nähtav kehasus ja samal ajal maailmanägemise moodust organiseeriv tegur.

Kui maailmapilt komplitseerub ja killustub ning omandab selgesti väljenduva ajalise mõõtme, ei suuda ruumilised kunstid teda enam tervikuna esitada. Saabub üleminekuperiood. Ülimalt huvitav oli ajajärk XVI sajandi lõpust XVIII sajandini. Nimelt reorganiseeris siis ajafaktor radikaalselt maailmapildi. Algul omandas aeg inimliku väärtuse «kaupmeeste ajana», mille humanistid hiljem sublimeerisid pöördumatuks ja hindamatuks ülla inimtegevuse ajaks.²² Seejärel kujuneb välja loodusteaduslik historism ning Kanti-Laplace'i kosmogooniaateoorias on aja pöördumatusel ikka universaalne tähendus. Maailmanägemise uute vormide kõige adekvaatsemaks kunstiliseks väljenduseks said draama ja eepika. XVII sajand on võistluse sajand; oma olemuselt vastas toonase maailma kultuurimudeli suurenenud dramaatilisele kõige enam draamakunst, kuid sellele vaatamata ei andnud ruumilised kunstid positsioone täielikult käest. Dominantne kunstiliik puudus — see on ühtaegu Shakespeare'i, Lope de Vega, Calderoni, Corneille', Racine'i, Molière'i, ent samuti Caravaggio, Rembrandti, Rubensi, Poussini, Vermeeri, Georges de La Touri, Bernini, Borromini, Mansart'i, Perrault' ajastu. Maailmapilt avardub. Suutmata uut tegelikkust tervikuna haarata, hakkab ruumiline kunst esitama killustatud, mosaiigitaolist pilti, võttes vahendiks dünaamika. Just sel ajastul on maalis kasutusel ajatüüp, mida E. Souriau nimetas «stellaarseks»²³, ja nagu osutab B. Vipper, sünkroonsus ise püüab tabada muutumise hetke, täita aja «paksust» polüfoonilise liikumisega.²⁴

Selle kõrval säilitavad plastilised kunstid ka maailmapildi ruumilise kehastamise võime, seda aga juba kõige abstraktsemal struktuursel tasandil, mis väljendub stiili paradigmatdes. Kuni saab veel rääkida kultuuri või ajastu stiilist, ilmneb see kõige selgemini ruumilistes kunstides, ennekõike arhitektuuri, ornamendi ja tarbeeseme nonfiguratiivsetes vormides. Stiili kui kunstilise materia korrastamisviisi taga seisab teatud ajalooliselt determineeritud maailma nägemise ja korrastamise viis.

XIX sajandi stilistilise pluralismi ja sel ajal kinnitust leidnud teadvuse historismi (ja ka isiksuslike hoiakute) vahel on kindel sõltuvus. Stiili kahepalgelisus, üheaegne pöördumine nii universumit tähistava kultuurikujundi kui ka loomingu «väikese universumi» poole välistab sümmeetria; stiilist saab üha enam kunstisene probleem ja ta killustub kunstisuundade võitluses ning arhitektuurses eklektikas. Sajandi ühtsust tuleb otsida kunsti metatasandelt.

See küllaltki pikaleveninud ajajärk, mil ruumiline kunst kaotab sünkroonsuse eelised, võinuks seada küsimärgi alla n.-ö. *raison d'être*'i, plastiliste kunstide õiguse täita kultuurilis-maailmavaatelist rolli. Eriti kui arvesse võtta, et aeg (astronoomiline, psühholoogiline, kultuuriline

²¹ Vt.: Г. Ф о м и н, Иеронимус Босх. Moskva, 1974.

²² Vt.: Л. Б а т к и н, Итальянские гуманисты: стиль жизни и стиль мышления. Moskva, 1978, lk. 80.

²³ E. Souriau peab silmas seda, et pildil (või skulptuuris) vahetult kujutatud hetk moodustab mingi ebamäärase ajalõigu «tähetsentrumi». See ajalõik sisaldab tegevust ja seisundeid «enne» ja «pärast», mida peab toimuva mõistmiseks oskama endale ette kujutada. E. S o u r i a u, tsit. teos, lk. 132—133.

²⁴ Б. Р. В и п п е р, Введение в историческое изучение искусства. — Статьи об искусстве. Moskva, 1970, lk. 313 jj.

jms.) pole otsustava tähtsusega üksnes kultuurimudeli ontoloogilisel, vaid kõikidel tasanditel. Kunstikultuuris jaotuvad seesmised jõud omavahel ümber. Ruumilised kunstid ei etenda enam domineerivat osa üldkultuurilises mastaabis, kuigi võivad seda täita mingi kindla suuna raames (näiteks impressionism). Kuid just sellises kriitilises situatsioonis tõestavad ruumilised kunstid siiski veenvalt oma ainuomast kultuuripositsiooni.

Olukorras, mil aeg-ajalt saab küsitavaks vajadus üldse midagi esindada, kannavad ruumilised kunstid raskuskeskme üle loovusele. Kus on vaja, asendub esemete kujutamine uute asjade tegemisega.

Võistluses kirjanduse, teatri, muusika ja filmikunstiga on kujutavad kunstid näidanud oma asendamatumust. Seda võib nimetada ka tõlkimatuks, mille esmaseks eelduseks on kunstiaine esemeline olemisviis.

«Keele suhe maali on lõpmatu suhe,» on kirjutanud M. Foucault.²⁵ See on aga täiendussuhe. Visuaalne kujund ja sõna hõlmavad reaalsust erinevalt; erinevalt piiritlevad nad mõtet ja erinevalt jätavad nad ta ka mõistmisele, oletustele ja tõlgendamisele avatuks. Kujund on lõpetatud seal, kus sõna on avatud, ja vastupidi. Liikuva audiovisuaalse kujundi ja liikumatu visuaalse kujundi, «vaikuse häälte» ja liikuva helimaterjali vahel on teist laadi täiendussuhted.

Visuaalne kujund — kordumatu oma osade sünkroonses polüfoonias, peatatud ja seega avatud ükskõik kui kestva kontakti ja süvenemise jaoks, avalalt alasti oma esemelisuses, konstruktiivses loogikas ja meelilises võlus, lahti paisatud hingesügavusse — säilitab muutumatuna oma kujundava ja väljendava funktsiooni kultuuris, ehk küll ta koht seal pidevalt muutub.

²⁵ М. Фуко, Слова и вещи. Москва, 1977, lk. 52.

Claude Lévi-Strauss

MÜÜT JA MÖTLEMINE

SISSEJUHATUS

Juttu tuleb asjust, millest olen juba raamatutes, teaduslikes töodes ja mujalgi kirjutanud. Tunnistan kahetsusega, et üldiselt unustan kirjutatu niipea, kui kirjutamise lõpetan. See on asjaolu, millest võib tõusta eba-meeldivusi. Ometi pean küllaltki määravaks, et mul ei teki teadliku kirjutamise tunnet. Raamatud tulevad läbi minu ning kui nad on juba ise-seisvad, tunnen, et olen tühi ja eemalseisev.

Mäletatavasti olen kirjutanud, et inimene mõtestab müüti ebateadlikult. Selle seisukoha üle on ohtrasti vaieldud ning inglise keelt kõnelevad kolleegid on mind tõsimeeli kritiseerinud: kogemuslikkusel rajaneva hinnangu alusel olevat sedasorti väide täiesti mõttevaba. Ometi pean ütleva, et minul on selle väite puhul kogemuslik põhi: just nii tajun suhet oma kirjatöödesse, s. t. minu tööd mõtestuvad minus minu teadmata.

Ma ei ole kunagi tajunud ega taju ka praegu oma identiteeti. Olen enese jaoks koht, kus miski toimub, ent sealjuures ei ole võimalik kasutada sõnu «mina», «mind», «minule». Mingis mõttes oleme kõik ristteed, kus miski toimub. Risttee ise on juhtuva suhtes täiesti passiivne taust. Kusagil mujal leiab aset midagi muud, ent samaväärset. Valikut ei ole, kõik jääb juhuse hooleks.

Ma ei püüa sugugi väita, et kuna mina nii mõtlen, siis peaks ka kogu maailm nii mõtlema. Usun, et see, kuidas iga õpetlane või kirjanik mõtleb ja kirjutab, avab uue maailmanägemise võimaluse. Minu eripära annab mulle ehk õiguse viidata millelegi paikapidavale, samal ajal kui mõne mu kolleegi mõtteviis annab erineva, ent samaväärse maailmanägemise võimaluse.

MÜÜDI JA TEADUSE LÄHENEMINE

Kõigepealt tahaksin üles tunnistada, et loen regulaarselt üht kuukirja: loen selle kaanest kaaneni läbi isegi siis, kui kõigest aru ei saa — tegu on ajakirjaga «Scientific American». Põlen huvist kõige vastu, mis toimub tänapäeva teaduses. Niisiis pole minu suhtumine teadusesse eitav.

Teiseks arvan, et oleme asjade ja aegade käigus kaotanud midagi, mida peaksime ehk tagasi tahtma: pole sugugi kindel, et maailm, milles me elame, ning teaduslik mõtteviis, mida järgime, aitavad kaotatud endisel kujul tagasi saada; aga võib ju proovida, ehk saame teadlikuks puuduva olemasolust ja tähtsusest.

Kolmandaks on mul tunne, et kaasaegne teadus ei liigu kõigest kaotatud kaugeemale, vaid püüab seda ikka ja jälle teadusliku seletusega (taas)liita. Tõeline lõhe ja eraldatus teaduse ja selle vahel, mida võiks mugavuse pärast nimetada müütiliseks mõtlemiseks (kuigi nii väljenduda on ebatäpne), iseloomustas seitsmeteistkümnendat ja kaheksateistkümnendat sajandit. Bacon, Descartes, Newton jt. — teaduse huvides oli nende ajal tähtis pöörata selg vana kooli müüdile ja müstikale toetuvale mõtlemisviisile; arvati, et teaduse päästab meeltemaailma eiramine, nähtav, lõhnav, maitstav ja tajutav kui aistingumaailma petlikud avaldused ei tulnud arvesse, seevastu tõeliseks peeti mõistusega vastuvõetavat matemaatikamaailma, mis oli täielikus vastuolus meelte valetunnis-

tustega. Tõenäoliselt oli niisugune periood vajalik, on ju kogemus näidanud, et tänu sellelaadsele eraldumisele — skismale, kui soovite — jõudis teaduslik mõte enesemääratluseni.

Mul on tunne (muidugi ei räägi ma kui teadlane* — ma pole ei füüsik, bioloog ega keemik), et tänapäeva teadus hakkab sellest lõhest üle saama, üha enam reintegreeritakse meeltele toetuvaid andmeid teaduslikes seletustes: neis andmetes on tähendus ja tõde, nad on lahtimõtestatavad.

Mõelgem näiteks lõhnade maailmale. Olime harjunud mõttega, et tegu on millegi puhtsubjektiivsega, mis seisab väljaspool teaduse piire. Ent on saabunud aeg, mil keemikud väidavad, et igal lõhnal või maittsel on teatud keemiline koostis, nad oskavad öelda, miks erinevad inimesed mõnd lõhna või maitset sarnastena tunnevad, mõnd aga väga erinevalt.

Või teine näide. Filosoofias kestis kreeklastest kuni kaheksateistkümnenda, isegi üheksateistkümnenda sajandini (teataval määral tänapäevani) elav mõttevahetus matemaatika elementide — sirgjoone, ringjoone, kolmnurga päritolu üle. Põhiliselt toetuti kahele klassikalisele teooriale, millest ühe kohaselt on mõistus *tabula rasa* ning ei sisalda esialgu mitte midagi: kõik tuleb kogemusega. Selleks et abstraherida ringjoon, oli vaja näha palju (mittetäiuslikke) ringikujulisi asju. Teine klassikaline teooria pärineb Platonilt ning selgitab, et kujutlused ringjoonest, kolmnurgast ja sirgjoonest on täiuslikud ning mõistusele igiomased ning et tänu selliste kujutluste olemasolule oleme suutelised neid n.-ö. tegelikkusse projitseerima, kuigi tegelikkus ise ei paku iialgi täiuslikku ringjoont ega kolmnurka.

Tänapäeva teadlased selgitavad nägemise neurofüsioloogiat nii. Närvrakud, mis on võrkkestas ja võrkkesta-taguses aparaadis, on kohandunud: ühed on tundlikud ainult vertikaalse sirgjoone suhtes, teised horisontaalse sirgjoone suhtes, kolmandad nurkjoone suhtes, neljandad on tundlikud tausta ja keskse kaju suhete suhtes jne. Niisiis (see on nüüd küll liigne lihtsustamine, aga mul on väga raske kõike inglise keeles selgitada) tundub, et probleemi «kas kogemus või mõistus?» lahendus peitub närvisüsteemi struktuuris: mitte mõtlemise struktuuris ega kogemuses, vaid kusagil vahepeal, sõltuvalt närvisüsteemi ehitusest ning sellest, kuidas vahendub mõtlemine ja kogemus.

Tõenäoliselt on minus alati varjul olnud see, mis praegu laseb minu kohta öelda 'strukturealist'. Ema meenutab, et kui ma olin umbes kahene ja lugeda loomulikult veel ei osanud, rääkinud ma ikka, et tegelikult loen. Kuidas? küsisid teised ning ma seletasin: vaadates ärisilte — näiteks *boulangier* (pagar) või *boucher* (lihunik) —, lugesin ma midagi välja, sest see, mis kirjapildis oli silmanähtavalt ühtmoodi, ei saanud olla muu kui «bou», sõnade *boulangier* ja *boucher* ühesugune esisilp. Tõenäoliselt seletubki strukturealistlik lähenemine nii: see on pindmiste erinevuste alt invariantelementide otsimine.

Sellised otsingud on mind ilmselt alati kõige rohkem huvitanud. Lapsena paelus mind mõnda aega geoloogia. Ka geoloogias on olulisim mõista maastike tohutu mitmekesisuse invariantisust, s. t. inimene peab olema võimeline seda mitmekesisust taandama geoloogiliste kihistute ning protsesside piiratud arvule. Hiljem noorukieas pühendasin palju vaba aega teatridekoratsioonide ja -kostüümide joonistamisele. Siin tuleb kokku puutuda sama probleemiga — teatud keeles (graafiliselt ja maalides) peab katsuma väljendada seda, mis on olemas nii muusikas kui ka libretos: vaatamata muusika, kirjanduse ja kujutava kunsti eripärale, peab jõudma komplekskeeleni. Tähtis on tabada üldine ja ühine. See on nii-öelda tõlkeprobleem: tuleb tõlkida ühest keelest (või transformeerida üks kood — kui just seda sõna eelistate, kuigi sõnast 'keel' piisab täiesti) teise keele väljendusvahenditesse.

Strukturealistliku või mis iganes selle nime taga ka ei oleks, kiputakse pidama millekski täiesti uueks ja revolutsiooniliseks. Arvan, et see on kahekordselt vale. Kõigepealt tunnistagem, et isegi humanitaarteadustes pole tegu üldsegi mitte uue suunaga: me võime jälgida seda renes-

* Ingl. *science* → *scientist* peaks tõlkima 'loodusteadlane', 'täppisteadlane' vms.

sansist üheksateistkümnenda sajandini ning edasi kuni tänapäevani. Väär on seda uueks pidada veel sellepärast, et see, mida lingvistikas, antropoloogias või mujal uudsena strukturalismiks nimetatakse, ei ole midagi muud kui selle kahvatu ja nõrk järeleaimamine, mida kogu aeg on tehtud mõningates reaalteadustes — *hard sciences*, nagu neid vist inglise keeles nimetatakse.

Teaduses on vaid kaks menetlust: reduktiivne ja strukturalistlik. Reduktiivsega on tegemist siis, kui osutub võimalikuks ühe tasandi nähtustekompleksi redutseerida teiste tasandite lihtsamatele nähtustele. Nii näiteks saab paljutki elusas looduses redutseerida füüsikaliskeemilistele protsessidele (kuigi see ei seleta kõike). Kui vaadeldavad nähtused osutuvad liiga keerukateks ja neid ei saa taandada madalama astme nähtustele, siis saame neile läheneda ainult suhtesüsteemi uurides, s. t. peame proovima aru saada algsüsteemist. Just seda ongi püütud teha lingvistikas, antropoloogias ja teistel aladel.

Tõepoolest (isikustagem loodus arutelu huvides), Looduse käsutuses on piiratud arv protsesse: kui ta neid juba ühel tasandil kasutab, on tõenäoline, et kohtame neid ka teistel tasanditel. Väga heaks näiteks on geneetika: on ju hästi teada, et kui bioloogid ja geneetikud jäid hätta avastuste kirjeldamisega, siis ei osanud nad paremat peale hakata kui laenata termineid lingvistikalt ning rääkida sõnadest, fraasidest, rõhust, kirjavahemärkidest ja muust taolisest. Muidugi ei ole kõik niisama lihtne. Ent ikkagi on siin tegu millegi samalaadsega tegelikkuse eri tasandil.

Mul ei tule mõttessegi redutseerida kultuuri loodusele (nagu antropoloogia žargoonis räägitakse): sellele vaatamata on nii, et kultuuritasandi nähtused on *formaalselt* (ma ei pea silmas olemuslikku külge) samalaadised. Vaimule on omased samad probleemid, mida võib leida looduse tasandil, kuigi kultuurisse puutuv on loomulikult keerukam ning seda ise loomustab suurem variaablus.

Ma ei püüa sõnastada ei uut filosoofiat ega ka teooriat. Lapsest saadik on mind häirinud see, mida võiks nimetada mittemõistuspäraseks: olen alati püüdnud tabada korda selles, mis näib ebakorrapärane. Tõttõelda ei teinud minust antropoloogi mitte huvi antropoloogia vastu, vaid püüd pääseda filosoofiast. Kuna Prantsusmaa akadeemiline elu oli tookord juhtumisi nii korraldatud, et antropoloogiat täieõigusliku distsipliinina ülikoolides ei õpetatud, oli tee selle juurde lahti vaid inimesel, kellele oli õpetatud filosoofiat ning kes õpetas filosoofiat. Kohe alguses kõitsid mind abieluga seonduvad probleemid: maailmas oli nii palju täiesti mõtetuina näivaid abieluseadusi. Kui nad näisid juba kord mõttetud, siis häiris mind asjaolu, et eri rahvastel ei olnud seaduste enam-vähem piiratud arvu juures omi, erinevaid seadusi. Samalaadsete ja teistsuguste absurdustega ikka ja jälle kokku puutudes selgus, et absurdne ei olnudki täiesti absurdne: vastasel juhul ei oleks olnud kordumisi.

Võtsin kohe omaks sellise suuna: ilmse korrapärase tagant tuleb otsida korrapära. Ning kui jätkasin hõimlus-süsteemide ja abieluseaduste uurimist, sattus mu huviorbiiti (täiesti juhuslikult — üldsegi mitte ette kavatsetult) mütoloogia oma samalaadsete probleemidega. Müütilised lood on või õigemini tunduvad olevat meelevaldsed ja absurdsed, kuid sellele vaatamata tuntakse nende variante vist kogu maailmas. Vaimu «luulelend» on kordumatu — igas kohas on isesugune looming. Minu ülesandeks oli vaid ilmse korrapärase varjust võimalikku korrapära otsida. Ning ma ei väida sugugi, et on aeg teha lõppjäreldusi.

Arvan, et täiesti võimatu on ilma korrapärase millelegi tähendust omistada. Semantikas on midagi väga kummalist, nimelt sõna «tähendus» on tõenäoliselt keeles selline sõna, mille tähendust on kõige raskem määratleda. Mida tähendab «tähendama»? Näib, et meie ainus vastus on: «tähendama» tähendab ükskõik milliste andmete mingisse teise keelde tõlkimise võimalikkust. Siinkohal ei pea ma silmas erinevaid keeli nagu näiteks prantsuse ja saksa keel, vaid erinevaid sõnu erinevail tasandil. See ongi see, mida oodatakse seletussõnaraamatult — sõna tähendust teiste sõnadega, mis veidi erineval tasandil on ikkagi isomorfsed sõna või väljendi suhtes, millest püütakse aru saada. Mis tuleks välja ilma reegliteta tõlkimisest? Keegi ei saaks millestki aru. Me ei saa asendada üht

sõna teisega või üht lauset teisega, kui puuduvad tõlkimisreeglid. Reeglid ja tähendus on siin üks ja sama: kui võimaluse piires heita pilk inimkonna möödunud intellektuaalsetele ettevõtmistele, siis võib ühisnimetajana alati leida korrapära tabamist või sissetoomist. Kui see annab tunnistust inimvaimu püüdlusest korrapära poole (ja inimvaim on vaid osa universumist), siis eksisteerib selline vajadus seetõttu, et kogu universumi iseloomustab teatud korrapära, tegemist ei ole kaosega.

Tahan öelda, et teadusliku mõtte ja selle, mida mina nimetan konkreetsest lähtuvaks loogikaks, kooselust ei tulnud pikka aega midagi välja. Pean siin silmas meelte abil tunnetatavatest andmetest lugupidamise ja kasutamise vastandamist kujundeile, sümbolile jms. Nüüd aga on saabunud aeg, mil lahutus võib-olla tühistatakse ning asjade kõik muutub pöördeliselt. Tundub, et tänapäeva teadus ei tee ainult traditsioonilisi edusamme, minnes üha edasi ja edasi, ent ikka sedasama kitsast teed pidi: tundub, et tee laieneb ning uuesti leiavad käsitlust paljud kõrvalejäänud probleemid.

Ses suhtes võib mind ju kritiseerida kui «teadusekummardajat», kui pimesi teadusse uskujat, kes arvab, et teadus on võimeline absoluutselt kõik probleemid lahendama. Tegelikult muidugi nii ei ole; ma ei kujuta ettegi, et saabub päev, mil teaduses on kõik lõplikult saavutatud. Sellist aega ei tulegi, ikka on midagi uut: täpselt samas tempos, kui teadus on suuteline lahendama probleeme, mida tosin aastat või sajand tagasi filosoofilisteks peeti, tekivad uued probleemid, mida seni sellistena lihtsalt ei tajutudki. Teaduselt saadud võimaliku vastuse ja sellest tekkiva uue küsimuse vahele jääb alati tühik. Niisiis ei ole ma «pimesi teadusse uskuja». Teaduselt ei saa kunagi vastust kõigele. Meie võimuses on pikkamööda suurendada vastuste arvu ja tõsta nende kvaliteeti ning arvan, et seda saab teha vaid teadusele toetudes.

«PRIMITIIVNE» MÖTLEMINE JA «TSIVILISEERITUD» MÕISTUS

Pahatihti väärtalt «primitiivseteks» nimetatud inimeste mõtlemisviisi on tõlgendatud kahel eri viisil, minu meelest mõlemal puhul valesti. Õigem oleks nende kohta öelda «kirja* mittetundvad» — arvan, et see ongi neid meist tegelikult eristav faktor. Ühe suuna pooldajad on pidanud nende mõtlemist jämedakoeliseks — kaasaegsest antropoloogiast meenuvad kohe Malinowski tööd. Pean küll samas nentima, et pean temast väga lugu, ta on suur antropoloog ning ma ei mõtlegi naeruvääristada tema panust teadusse. Ja siiski õhkub Malinowski töödest veendumust, et inimestel, keda ta uuris (ning üleüldse antropoloogia uurimisobjektiks olevatel kirja mittetundvatel rahvastel) oli või on mõtlemine orienteeritud vaid elu põhivajaduste rahuldamisele. Rahvaste põhiliste eluvajaduste — olemusvõitlus, sugutungihahuldamine jne. — põhjal seletatakse nende ühiskonnakorraldust, uskumusi, mütoloogiat ja muud. Seda antropoloogias laialt levinud kontseptsiooni tuntakse üldiselt funktsionalismi nime all.

Teise suuna puhul ei tegelda sedavõrd madalama-astmelise kui lihtsalt hoopis erinevat laadi mõtlemise uurimisega. Siinkohal on heaks näiteks Lévy-Bruhli tööd. Tema järgi on põhiline erinevus «primitiivse» (kasutan seda sõna alati jutumärkides) ja kaasaegse mõtlemise vahel selles, et esimese puhul on ainumääravad emotsionaalsed ja müstikaga seotud faktorid. Kui nimetame Malinowski kontseptsiooni utilitaarseks, siis teine oleks emotsionaal-afektiivne. Mina püüan aga näidata, et kirja mittetundvate rahvaste mõtlemine on või võib paljudel juhtudel olla elu põhivajaduste rahuldamise mittepuutuv (erinevalt Malinowskist) või siis intellektuaalne (erinevalt Lévy-Bruhlist).

«Totemismis tänapäeval» («Le Totémisme aujourd'hui») ja «Metsikus mõtlemises» («La Pensée sauvage») olen püüdnud näidata, et inimesed, kelle mõtlemise me seame orjalikku sõltuvusse näljahäda vältimisest

* Mõeldud on alfabeetilist kirja. — Tõlk. märkus.

ja karmist eluvõitlusest, on täiesti võimelised mõtlema ainelisi kaalutlusi eiravalt. Ka nemad ihkavad aru saada ümbritsevast maailmast — loodusest ja ühiskonnast. Selleni jõudmiseks kasutavad nad intellektuaalseid vahendeid nii, nagu oskavad ja teevad seda filosoofid või teadlasedki.

Selline on minu peamine hüpotees.

Arusaamatuste ärahoidmiseks olgu öeldud, et nimetades teatud mõtlemissviisi mittemateriaalseks ja intellektuaalseks, ei taha ma seda sugugi võrdsustada teadusliku mõtlemisega. Loomulikult on see ühest küljest midagi erinevat ja teisest küljest midagi alamaastmelist. Erinevus seisneb siin selles, et eesmärgiks on võimalikult lühikest teed pidi jõuda üldise arusaamiseni universumist — ja mitte ainult üldise, vaid *totaalse* arusaamiseni. Sellise mõtlemissviisi puhul tähendab kõigest viimseni mitte aru saada mitte midagi seletada. Nõnda ilmneb siin täielik vastulu, võrreldes teadusliku mõtlemissviisiga, mille liikumine on samm-sammuline ja mis seletab korraga vaid piiratud arvu nähtusi, millelt liigutakse edasi järgmisele nähtusteringile, jne. Ka Descartes on öelnud, et teaduslik mõtlemine jagab raskused nii paljudeks osadeks, kui on vaja nendest ülesaamiseks.

Niisiis on metsiku mõtlemise totalitaarsed ambitsioonid üpris erinevad teaduslikust mõtlemisest. Suurim erinevus seisneb muidugi esimese edutuses. Ei vaja ju selgitust ilmne tõik, et teaduslik mõtlemine teeb inimese looduse peremeheks, müüt seevastu ei tugevda inimese materiaalsel võimu ümbritseva üle. Tähtis on, et müüt annab inimesele illusiooni, et ta suudab mõista ja *mõistabki* universumit. Ent ärgem unustagem, et tegemist on ainult illusiooniga.

Lisagem kohe, et teaduslike mõtlejatena rakendame vaimseid varusid väga piiratud kujul. Kasutame vaid seda, mida nõuab elukutse, amet või momendisituatsioon. Kui keegi tegeleb kaksikümmend ja rohkemgi aastat müütide või hõimlussüsteemide uurimisega, siis kasutab ta just selleks vajaminevat vaimujõudu. Ei saa ju nõuda, et kõik ühtviisi kõigest huvitaksid: igaüks kasutab teatud osa oma vaimseist võimetest, nii nagu seda temalt oodatakse või nagu see teda huvitab.

Tänapäeval kasutame ühest küljest vähem, teisest küljest rohkem vaimujõudu kui vanasti: ka on muutunud selle iseloom. Nii näiteks kasutame tunduvalt vähem meeltetaju. Kui töötasin «Mütoloogiate» («Mythologiques») sissejuhatuse esimese variandi kallal, puutusin kokku minu jaoks väga salapärase asjaga. Tundus lausa uskumatu ja võimatu, et teatud hõimu liikmed olid võimelised päise päeva ajal nägema planeeti Veenus. Pöördusin küsimusega elukutseliste astronoomide poole ja nemad vastasid, et meie loomulikult seda ei näe, aga arvestades valguse hulka, mida Veenus keskpäeval kiirgab, ei ole võimatu, et mõned inimesed on selleks võimelised. Hiljem, kui uurisin tsivilisatsiooni ajalugu kajastavaid navigatsioonialaseid traktaate, selgus, et ka meremehed olid võimelised planeeti keskpäeval nägema. Küllap oleks treenitud silm selleks võimeline tänapäevalgi.

Sama võib öelda taime- ja loomariigi tundmise kohta. Inimestel, kel pole kirja(keelt), on hämmastavad teadmised keskkonnast ja loodusvaradest. Meie oleme sellised teadmised unustanud, ent midagi uut on ka asemele tulnud: oleme õppinud autot juhtima ilma iga hetk kokkupõrget kartmata, õhtuti keerame lahti televiisori või raadio. Siin on tegemist vaimsete võimete sellise treenitusega, mida «primitiivsetel» rahvaste vajaduse puudumise tõttu pole. Mulle tundub, et olemasolev potentsiaal võimaldaks neil vaimu kvaliteeti muuta, aga elulaad ja suhe loodusega lihtsalt ei nõua seda. Kunagi ei saa korraga välja arendada inimkonna kõiki vaimseid võimeid. Kasutatakse ainult väikest osa, mis on kultuuriti erinev. Nii see juba kord on ja nii jääb.

Üks paljudest järeldustest, milleni antropoloogias on jõutud, kõlab nõnda: vaatamata inimkonna eri osade kultuurilisele erinevusele, on inimvaim igal pool sama, selles on varjul võrdsed võimalused. Arvan, et selline seisukoht on kõlapinda leidnud kõikjal.

Kultuuride erinevust ei ole süstemaatiliselt ega meetoodiliselt taotletud. Et inimkond ei olnud sadu tuhandeid aastaid maakeral just eriti

arvukalt esindatud, elasid suhteliselt väikesearvulised inimgrupid eraldatuses ja nii arenes midagi vaid neile omast, mis eristas üht gruppi teisest. Ent see ei olnud omaette eesmärk. Selleni viisid pigem pikka aega püsinud ja määravaks saanud tingimused.

Ma ei tahaks, et seda kuidagi halvaks peetaks või et neist erinevustest ülesaamist eesmärgiks seataks. Tegelikuses osutuvad just erinevused viljakateks. Tänu neile sai progress üldse võimalikuks. Praegu ähvardab meid tõenäoliselt n.-ö. ülekommunikatsioon: tahame ühes maailma otsas täpselt teada, mis toimub teises maailma otsas. Et aga kultuur oleks elujõuline ja loov, peavad selle tegijad olema veendunud oma originaalsuses ja mõnel määral isegi üleolekus: ainult alakommunikatsiooni tingimustes võib oodata loomingut. Praegu ähvardab meid väljavaade muutuda vaid tarbijaiks, kes on võimelised tarbima kõike, mida maailma eri kohad ja kultuurid pakuvad, aga seejuures riskime omapära täieliku kaotamisega.

Polegi nii raske kujutleda aega, mil kogu maakeral valitseb üks kultuur ja üks tsivilisatsioon. Ma küll ei usu, et midagi taolist kunagi tuleb, sest alati oleme võinud jälgida vastukäivaid arengusuundi — ühest küljest ühtlustumisele, teisest küljest uutele erinevustele. Mida homogeensemaks üks tsivilisatsioon muutub, seda rohkem ilmneb sisemisi erinevusi: mida ühel tasandil saavutatakse, sellest jäädakse kohe ilma teisel tasandil. Selline on minu isiklik arvamus, mis paraku ei põhine dialektikale toetuval selgel tõestusel. Ma lihtsalt ei suuda kujutleda, kuidas inimkond ilma sisemiste erinevusteta elada saab.

Võtkem nüüd vaatluse alla Lääne-Kanadas levinud müüt raikalast, kellel õnnestus jagu saada Lõunatuulest. Jutt on ajast, mil inimkonda kui sellist veel ei eksisteerinud ja loomad inimolendeist ning inimolendid loomadest suurt ei erinenud. Kõik nad kannatasid, sest pidevalt puhusid tuuled — iseäranis halvad tuuled —, mis muutsid kalastamise ja rannast merivähkide korjamise võimatuks. Tuulte korralekutsumise huvides otsustati nendega võitlusse astuda. Sõjaretkest võtsid osa paljud inimloomad ja loominimesed, nende hulgas ka rai, kelle abiga õnnestuski Lõunatuul kinni nabida. Vabaks sai ta alles pärast seda, kui oli töotanud, et ei lõotsu enam kogu aeg, vaid puhub ainult aeg-ajalt, kindlate ajavahemike järel. Sellest ajast alates puhubki Lõunatuul ainult teatud aastaagadel või siis ülepäeviti; ülejäänud ajal ei sega ta inimeste toiminguid.

Muidugi ei ole siin tegemist tõestisündinud looga. Sellele vaatamata ei tohi me rahulduda seletusega, nagu oleks tegu lihtsalt meeltejoovastuses küpsenud vaimufantaasia absurdse loominguviljaga. Peame juttu tõsiselt võtma ning esitama enesele küsimusi: miks just raikala? miks just Lõunatuul?

Kui müüdisse tähelepanelikult süvenete, märkate, et rail on kahe-sugused tunnused. Esiteks on tal nagu kõigil lamedatel kaladel libe kõhualune ja kare selg. Lisaks on ta teiste loomariigi esindajatega võrreldes hea võitleja tänu oma soodsale kehakujule: ülevalt ja alt vaadatuna on ta väga suur, aga küljelt vaadatuna paistab üpris õhuke. Ohu puhul õnnestub tal ikka põgeneda. Vaenlane võib mõelda, et teda on väga lihtne noolega tabada ja tappa — ta on ju nii suur; juba sihikule võetud rai teeb aga välkkiire pöörde ja näitab põgenedes vaid külge, mida on võimatu tabada. Niisiis on rai loosse võetud sellepärast, et kõigi teistega võrreldes on ta küberneetika seisukohast lähtudes võimeline andma üksnes vastuseid «jah» ja «ei». Tema puhul on vahelduvalt võimalik vaid üks kahest seisundist — positiivne või negatiivne. Rai kasutamine müüdis seletub kaasaegsete arvutite näite varal (küllap nii mõnigi lugeja juba muigab): «jah» ja «ei» seeriavastuste abil lahendatakse väga keerukaid ülesandeid.

Empiiriale tuginedes on võimatu ja vale, et üks kala suudaks olla tuulele arvessevõetav vastane; loogikale toetudes saame aru, miks kasutatakse selliseid kogemuslikke kujutlusi. Siin peituvadki müütilise mõtlemise juured, mis on kontseptuaalse mõtlemise osa: ütleksin, et binaarne

loomariigi esindaja on (loogikast lähtuvalt) seotud binaarse ülesandega. Kui Lõunatuul puhub vahetpidamata iga päev, siis osutub inimestel elamine võimatuks. Kui ta puhub ainult ülepäeviti (üks päev «jah», teine päev «ei» jne.), siis tähendab see kompromissi inimkonna nõudmiste ja tegelikkuses valitsevate tingimuste vahel.

Loogika lubab öelda, et loomariigi esindaja rai on seotud teatud probleemiga, mida müüt püüab lahendada. Teaduslikult võttes ei vasta lugu tõe, ent alles küberneetika ja arvutite areng on meid niikaugele viinud, et märkame müüdis konkreetsete asjade ja olendite puhul kasutatavaid binaarseid operatsioone. Seega ei ole mütoloogia ja teaduse puhul tegemist lõpliku lahkuminekuga. Antud müüdist saame aru ainult tänu kaas-aegsele teadusele: olime pimedusega löödud niikaua, kuni binaarsed operatsioonid said meile tuttavaks.

Arge arvake, et asetan teadusliku ja müütilise seletuse ühele pulgale. Tahaksin näidata hoopis seda, et teaduse suurus ja üleolek ei väljendu üksnes tehnilistes ja intellektuaalsetes saavutustes, vaid üha enam just selles, et tänu oma üldkehtivusele muudab ta kehtivaks ka selle, mis peitub näiteks müüdis. Kvalitatiivne külg muutub üha olulisemaks: kui 16.—18. sajandi teadust iseloomustas huvi kvantitatiivse vastu, siis praegu tuntakse järjest rohkem huvi tegelikkuse kvalitatiivsete aspektide vastu. Kahtlemata võimaldab see meil aru saada paljustki sellisest müütilisest mõtteviisist, millest minevikus kippusime mööda vaatama kui tähendusetust ja absurdsest. Kunagi suudame täielikult mõista, et materiaalse ja vaimse vahel ei olegi seda lõhet, millest veendunudult rääkis seitsmeteistkümnenda sajandi dualistlik filosoofia. Kui jõuame arusaamale, et see, mis toimub vaimuvallas, ei ole põhilises ja olulises erinev sellest, mis on elule algselt omane; ning kui seejärel jõuame äratundmisele, et ühelt poolt inimeste ja teiselt poolt kõige elava (mitte ainult loomade, vaid ka taimede) vahel ei ole ületamatut kuristikku, siis oleme saanud võib-olla targemaks, kui arvatagi oskame.

JÄNESEMOKAD JA KAKSIKUD: LÖHKINE MÜÜT

Lähtugem hispaania päritolu Peruu misjonäri isa P. J. de Arriaga kuueteistkümnenda sajandi lõpul tehtud hämmingut põhjustanud tähelepanekust, millest ta hiljem teoses «*Ebausü väljajuurimine Peruu*» («*Extirpacion de la Idolatria del Peru*», Lima, 1621) kirjutab. Nimelt märkas autor, et kui Peruu teatud osas käre külm võimust võttis, ajas preester kokku kõik kaksikud, need, kellel oli jäneseomokk, ja need, kelle kohta oli teada, et nad olid sündinud jalad ees. Neid süüdistati selles, et nad olid soola ja pipart söönud ning külmas süüdi; neil kästi patud üles tunnustada ja kahetseda.

Atmosfäärinähtuste seostamine kaksikutega on kogu maailmas (ka Kanadas) üsna levinud. On ju hästi teada, et Briti Kolumbia rannikualade indiaanlased omistasid kaksikutele erilisi võimeid muuta ilm ilusaks, vaigistada torme jne. Kuid siinkohal ei hakka ma sellest pikemalt rääkima. Mind hämmastab hoopis asjaolu, et ükski müütide uurija (näiteks sir James Frazer, kes korduvalt Arriagat tsiteerib) ei püstita küsimust: mis teeb kaksikud ja jäneseomokaga inimesed sarnasteks? Mulle tundub, et põhiline on välja selgitada: miks just jäneseomokaga inimesed? miks just kaksikud? miks just nemad koos?

Neile küsimustele vastuste leidmiseks peame — nagu nii mõnigi kord — tegema hüppe Lõuna-Ameerikast Põhja-Ameerikasse, sest üks müüt annab võtme teise mõistmiseks. Paljud on mind noomivalt arvustanud ja väitnud, et müüti saab lahti mõtestada ja mõista ainult antud rahva kultuurikeskkonna raames. Ent mul on varuks vastuväiteid.

Kõigepealt ühinen nn. Berkeley koolkonna uurijate viimastel aastatel kinnitust leidnud väitega, et Kolumbuse-eelses Ameerikas elas tunduvalt rohkem rahvast, kui varem arvati. Sellest lähtuvalt olid ilmselt olemas teatud kokkupuuted suurte rahvastikugruppide vahel ning uskumused, tavad ja kombed imbusid — kui nii võib öelda — ühest grupist teise. Mingil määral teati alati, mida naabrid tegid. Tuleb arvesse võtta ka

asjaolu, et vaadeldavad müüdid ei esine ainult Peruu ja Kanadas, vaid kohtame neid jälle vahepealsetelgi aladel. Tegemist ei ole omaette müütidega kontinendi eri osades, vaid hoopis üldameerikalike müütidega.

Ameerika avastamise aegu oli nii vanade Brasiilia rannikualade indiaanlaste tupinambade kui ka Peruu indiaanlaste hulgas levinud müüt naisest, keda ühel nirul mehel riugaste abil õnnestus võrgutada. Kõige tuntuma (prantsuse munga André Thevet poolt kuuesteistkümnendal sajandil kirjapandud) variandi järgi sünnitas võrgutatud naine kaksikud: ühe isaks oli seaduslik mees, teise isaks võrgutajast Petis. Lugu kõlab nii. Naine oli teel oma Jumalast tulevase juurde, kui ilmus Petis ja pani ta uskuma, et tema ongi Jumal: naine jäi Petisest rasedaks. Pärastpoole leidis ta üles oma seadusliku tulevase ning jäi ka temast rasedaks. Mõne aja möödudes sündisid kaksikud. Et valekaksikutel olid erinevad isad, olid neil ka vastandlikud iseloomuomadused: üks oli julge, teine arg, üks kaitses indiaanlasi, teine valgeid mehi, üks jagas indiaanlastele varandust, teine aga oli süüdi paljudes õnnetustes.

Põhja-Ameerikas, eriti Kanada loodeosas ja sellega külgneval USA territooriumil tuntakse sama legendi. Võrreldes Lõuna-Ameerika variantidega, on Kanada legendidel siiski kaks olulist erinevust. Nii näiteks on Kaljumägedes elavatele kutenai indiaanlastele see lugu teada ühekordse viljastumisega, misjärel sünnivad kaksikud — ühest saab Päike ja teisest Kuu. Mõnede Briti Kolumbia sališi keeli kõnelevate indiaanlaste (näiteks Thompsoni jõe ja okanagoni indiaanlased) hulgas on levinud lugu sellisena, et kaks erinevat tegelast petavad ära kaks öde ja mõlemal sünnivad pojad. Tegelikult nad ju polegi kaksikud, vaid erinevate emade lapsed. Et aga mõlema süünd on seotud samade asjaoludega, siis vähemasti moraalist ja psühholoogiast lähtudes on nad võrdsed kui kaksikud.

Toodud näited ilmestavad väga hästi minu seisukohti. Sališi keeltes tuntud variandis on kaksikute iseloomud erinevad sellepärast, et nad ei ole kaksikvennad, vaid tädipojad — samasugused on vaid nende sünniga seotud asjaolud, mõlema emad võrgutati. Seega on kõik legendid põhikoelt sarnased: kangelased ei ole kaksikud selle sõna tavapärasest tähendusest. Nende isad on erinevad (isegi Lõuna-Ameerika variandis); neil on vastandlikud iseloomuomadused, mis peegelduvad nende ja nende järglaste käitumises.

Nõnda siis võime öelda, et kõigil juhtudel ootavad lapsi, keda kaksikuteks peetakse (nagu ka kutenai indiaanlaste variandis), erinevad seiklused, mille käigus neist saavad nii-öelda üksikud. Oluline erinevus kahe indiviidi vahel, keda alguses näidatakse kui kaksikuid (päris-kaksikuid või kaksikvõrdseid), on üks kõigi Lõuna- ja Põhja-Ameerika müütide põhijooni.

Sališi keeltes levinud variandid lisavad veel ühe põneva detaili. Mäletatavasti ei olnudki seal tegemist päris-kaksikutega, olid ju nende emad öed, kes rändasid mööda ilma, et leida õiget meest. Kaasas vanaema õpetussõnad, et selle, teise ja kolmanda järgi tunneb õige mehe ära, kohtuvad nad Petistega, kel õnnestub öed eksiteele viia, pannes nad uskuma, et tegu ongi nende õigetega, kelle naisteks öed peavad saama. Mõlemad veedavad öö Petisega: mõne aja möödudes toob kumbki naine ilmale poja.

Pärast Petise onnis veedetud õnnetut ööd jätab vanem öde noorema maha ja läheb vanaema otsima. Vanaema on mägikits ja veidi ka võlur: ta teab juba ette, et lapselaps on tema poole teel, ning saadab jänese tervitustega vastu. Jänes poeb peitu risti üle tee langenud palgi alla ja kui tüdruk tõstab jala, et üle palgi astuda, avaneb jänesel võimalus tema suguelundeid näha ning väga kohutatult nalja teha. Tüdruk raevub ja lööb jänest reisikepiga nii, et sel nina lõhki läheb. Sellest ajast peale ongi jäneseliste seltsi loomadel lõhkine nina ja ülahuul — selliseid inimesi nimetatakse jänsemokkadeks küülikute ja jäneste anatoomilise iseärasuse järgi.

Teiste sõnadega, vanem öde hakkas looma lõhki lööma: kui ta nina juures peatumata oleks kogu keha kuni sabani lõhestanud, oleks ühest saanud hoobilt kaksikud, s. t. kaks indiviidi, kes on sarnased ja samaväärsed, sest nad on terviku osad. Siinkohal on väga tähtis välja selgitada, kuidas indiaanlased üle kogu Ameerika kaksikute teket seletasid.

Selgub, et üldise uskumuse kohaselt saavad kaksikud alguse kehamahlade sisemisest kahelivalgumisest, hiljem need tahkestuvad ja muutuvad lasteks. Nii näiteks keelavad mõned Põhja-Ameerika indiaanlased rasedatel naistel magades liiga järsku külge keerata, selle peale võivad kehamahlad kahte valguda ja seejärel kaksikud sündida.

Räägiksin veel müüdist, mis on levinud kvakiutli indiaanlaste hulgas Vancouveri saarel. See pajatab väikesest tüdrukust, keda keegi ei sallinud, sest tal oli jäneseemokk. Ilmub kuri naiskoll — nõid ja inimsööja — ning varastab kokku kõik lapsed, ka jäneseemokaga väikese tüdruku. Ta paneb nad korvi, et siis kodus segamatult ära süüa. Esimene, kelle ta kinni võttis, oligi see väike tüdruk. Nüüd on ta korvi põhjas ning tal õnnestub rannalt leitud merikarbiga sellesse auk teha. Et korv on kolli turjal, libistab tüdruk end osavalt sellest välja ja jookseb esimesena minema. Ta kukub maha *jalad ees*.

Jäneseemokaga tüdruku asend on võrreldav jänese asendiga eespool kõne all olnud müüdis: teele langenud palgi taha varjudes kükitab jänese kangelanna all asendis, nagu oleks ta temast jalad ees sündinud. Nüüd jõuame äratundmisele, et mütoloogias on omavahel seotud ühelt poolt kaksikud ja teiselt poolt jalad ees sündimine (või asend, mis on ülekanatud tähenduses sellega võrdväärne). Selgeks saab see, millest alustasime, isa Arriaga poolt Peruus täheldatud seos suhtumise vahel kaksikutesse, jalad ees sündinutesse ja jäneseemokaga inimestesse.

Asjaolu, et jäneseemokka võetakse kui kaksikluse algstaadiumi, aitab meil lahendada ühe eriti Kanadat uurivate antropoloogide sagedase küsimuse: miks on odžibva keelt ja teisi algonkini keeli kõnelevad indiaanlased valinud jänese kõige suuremaks jumaluseks? Sellele on antud mitmesuguseid selgitusi: jänesele oli tähtis, kui mitte lausa vältimatu osa toidusest, jänese jookseb väga kiiresti ja oli seetõttu indiaanlastele võimete poolest eeskujuks, jne. Ent sellised selgitused ei ole eriti veenvad. Kui aga mu eelnevad tõlgendused õigeks osutuvad, kõlaks veenvamalt, et 1) teiste väikeste ja keskmise suurusega imetajate hulgas on jänese suurim, silmapaistvaim, tähtsaim — teda võib võtta kui nende esindajat; 2) kõiki temataolisi iseloomustab anatoomiline iseärasus — teatud lõhe —, mis asetab nad kaksikluse algstaadiumi.

Tavaliselt näitab müüt, et kui emaüsas on kaksikud või rohkemgi lapsi, läheb asi tõsiseks: isegi kahe puhul tekib võitlus ja võistlus esmasündija au pärast. Kahest halvem ei kõhkle valimast lühimat teed, et esimesena sündida. Selle asemel et loomulikku teed pidi tulla, lõhestab ta väljapääsemiseks ema keha.

Nii seletub minu arvates see, miks jalad ees sündimist võrreldakse kaksiklusega. Kaksikute puhul on ka nii, et ühe lapse võistlev kiirustamine paneb ta oma ema hävitama, et aga ise olla see, kes esimesena sünnib. Nii kaksikud kui ka jalad ees ilmaletulek teevad sünnituse ohtlikuks, isegi kangelaslikuks: haarab ju laps initsiatiivi ning muutub kangelaseks, teatud juhtudel küll mõrtsukaks, ent igal juhul saab ta hakkama vägiteoga. Seepärast tapeti paljudes suguharudes nii kaksikud kui ka jalad ees sündinud lapsed.

Ameerika ja kogu maailma müütides on olemas jumalused ja üleloomulike võimetega olevused, kes on vahetalitajad inimsoo ja kõige kõrgema vahel. Nad esinevad mitmel kujul: on olemas messia tüüpi tegelasi, ka jumalikke kaksikuid. Algonkini indiaanlaste müütides on jänese messia ja jumalike kaksikute ainulaadne vahepealne. Ta on kaksikluse algstaadiumis, ent siiski terviklik indiviid. Tal on jäneseemokk, mis näitab, et tegu on võimaliku kaksiklusega.

Nii seletuvad ka jänese jumala kahesugused iseloomuomadused, mis valmistavad peamurdmist müütide uurijatele ja antropoloogidele. Vahel on jänese tark jumal, tänu kellele valitseb ilmas kord, vahel on ta aga naeruväärne kloun, kellel üks asi teise järel äpardub. Kõike seda aitab paremini mõista algonkini indiaanlaste valiku analüüs: jänese täidab nende jaoks kahest äärmuslikust tingimusest vahepealse. Ta on (a) inimsõbralik üksikjumal ning (b) kaksikud, kellest üks on hea ja teine halb. Kuivõrd ta pole täiesti kahestunud ja tegemist ei ole kaksikutega, on vastandlikud iseloomuomadused segunenud ühes isikus.

Müütide uurija näeb siin kaht tähtsat probleemi. Üks neist on teoreetiline laadi: kui heidame pilgu Põhja- ja Lõuna-Ameerikas ning mujal ilmunud kirjandusele, näeme, et tegemist on kaht eri liiki materjaliga. Mõnikord on antropoloogid kogunud müüte, mis on n.-ö. nagu kaltsutekk — ilmse seoseta üksteisele järgnevad jutud. Mõnikord on aga lood jagatud peatükkideks ning esitatud loogilises järjestuses — näiteks Kolumbia Vaupés piirkonna tihedalt omavahel seotud müütilised lood.

Nüüd tekib küsimus: mis peitub sõna 'kogu' taga? Seda võib tõlgendada kahte moodi. Ühelt poolt võib müütide puhul tegemist olla kaotsiläänud korruga: seepärast näeme neid kui seoseta osi. Kuigi algselt olid lood omavahel saagalikult seotud, jõuavad nad meieni segipaisatult, reetmata, et tegemist on endise tähendusliku tervikuga. Teiselt poolt võime oletada, et algselt oli tegemist just seostamata lugudega ning et kohalikud targad ja õppinud mehed (keda pole sugugi igal pool, vaid ainult teatud tüüpi ühiskonnas) kogusid ja korrastasid müüdid. Sama küsimus tekib näiteks piibli puhul: tundub, et algmaterjaliks olid seoseta lood ja õppinud mõttetargad on need koondanud seostatud jutuks. Seega on väga tähtis välja selgitada, kuidas on lood rahvastega, kes kirja ei tunne ning keda antropoloogia uuribki: kas nende rahvaste müütidega on nii, nagu tundub olevat piibliga, või on asjade seis sootuks erinev.

Eelnenud arutelu teine pool tutvustab küll teoreetilist, ent tugevasti praktikat puudutavat probleemi. Endistel aegadel, nagu näiteks möödunud sajandi lõpus ja meie sajandi alguses, kogusid müüte peamiselt antropoloogid, see tähendab väljastpoolt tulnud inimesed. Loomulikult oli neil paljudel juhtudel (eriti Kanadas) pärismaalastest abilisi. Nii näiteks tegi Franz Boas koostööd kvakiutli George Huntiga (kelle isa oli küll šotlane ja ema tlingiti indiaanlanna, kuid kes ise kasvas kvakiutlikeelses keskkonnas, abiellus kvakiutlikeelse indiaanlannaga ning võttis selle kultuuri täiesti omaks). Boasi tsimšikeelne abiline oli kirjaoskajast Henry Tate; Marius Barbeau abiliseks oli William Benyon — ka tsimšikeelne kirjaoskaja. Algusest saadik oldi küll koostöös pärismaalastega, ent sellele vaatamata on tösi see, et kuna nii Hunti, Tate'i kui ka Benyoni juhendajaiks olid antropoloogid, said ka neist endist antropoloogid. Loomulikult tundsid nad põlvnemist arvestades hästi oma suguharu traditsioone ja parimaid legende, kuid nad olid samavõrra huvitatud teiste suguvõsade ja suguharude kohta käivate andmete kogumisest.

Kui võtta vaatluse alla indiaani mütoloogiale pühendatud tohutu suur kirjutiste hulk, näiteks Boasi ja Tate'i «Tsimši müüdid» («Tsimshian Mythology») või Hunti kogutud ja jällegi Boasi toimetatud, avaldatud ja tõlgitud kvakiutli tekstid, leiame, et materjal on — vastavalt antropoloogide soovitudele — enam-vähem ühtmoodi kokku seatud: alustatakse kosmoloogiliste ja kosmogooniliste müütidega, seejärel tulevad pärimuslikud legendid ja perekonnaloed.

Ajalugu on näidanud, et indiaanlased on üle võtnud esialgu antropoloogide poolt kättenäidatud töö, kuigi hoopis teistel eesmärkidel: nii näiteks nõuavad nad oma keele ja müütide õpetamist algkoolides. Minu arusaamist pidi on sellel praegu vägagi suur tähtsus. Veel kasutavad nad pärimuslikke legende valgele mehele esitatud territoriaalsete, poliitiliste jms. nõudmiste maksmapanemiseks.

Niisiis on äärmiselt tähtis jõuda selle jälile, kas materjal, mille on kogunud n.-ö. väljaspool seisja, erineb materjalist, mille on kogunud n.-ö. asja sees olija (kuigi väljaspoolt vaataja pilguga), ning kui tuleb ilmsiks erinevus, siis mis laadi erinevus. Ütleksin, et Kanada on õnnelik selle poolest, et indiaanlastest spetsialistid ise on korrastanud ja avaldanud oma müütide ja pärimuslike legendide kogusid. Asi sai alguse juba õige varakult: Pauline Johnsoni «Vancouveri legendid» («Legends of Vancouver») ilmus enne Esimest maailmasõda. Hiljem ilmusid Marius Barbeau raamatud; tema näol ei olnud küll tegemist indiaanlasega, aga ta kogus indiaanlastelt (pool)ajaloolist materjali ning lõi müütide põhjal n.-ö. oma versiooni.

Tunduvalt huvipakkumamad on sellised raamatud nagu «Medeek»

(«Men of Medeek», ilmus Kitimatis 1962). Arvatavasti on tegu Skeena jõe keskjooksul elavate tsimšikeelsete indiaanlaste pealiku Walter Wrighti jutustusega, mille sõna-sõnalt pani kirja keegi teine — hoopiski mitte professionaal, vaid valge põllumees. Veelgi suurem kaal on teise tsimši pealiku Kenneth Harrise 1974. aastal avaldatud raamatul.

Niisiis on meil võimalus võrdlevalt uurida antropoloogide esitatud ja vahetult indiaanlaste poolt avaldatud materjale. Siinkohal oleks vale kasutada terminit «kogutud» materjal: tegu ei ole mitmete perekondade, suguvõsade, hõimude põlvest põlve edasikandunud ja hiljem kokkuseatud ja kõrvutatud pärimustega, vaid tegelikult ikkagi ühe perekonna või suguvõsa ajaloo, mida valgustab üks järeltulijaist.

Nüüd tekib küsimus: kus lõpeb müüt ja algab ajalugu? Antud juhtumil teeb situatsiooni meie jaoks harjumatuks asjaolu, et pole olemas kirjalikke dokumente, teavet ajaloosündmustest anti põlvest põlve edasi suuliselt. Kui võrdleme kaht varianti ajaloost — ühe saame Skeena jõe keskjooksult pärinevalt pealik Wrightilt, teise pani kirja ja avaldas jõe ülemjooksult, naaberpiirkonnast Hazeltonist pärit pealik Harris — leiame nii kokkulangevat kui ka lahknevat. Pealik Wrighti esitatut nimetaksin lagunemise looks: tema eesmärk on selgitada, kuidas pärast kõige algust teatud suguvõsa või sugukond/sugukonnad tulid paljudest raskest katsumustest välja võitjaina, kogesid nii edu kui ka ebaõnnestumise aegu ning liikusid vääramatult hukatusliku lõpu poole. Tegemist on ülimalt pessimistliku languse looga. Pealik Harrist iseloomustab aga hoopis teistsugune maailmanägemine: tema raamatus selgitatakse peasjalikult ühiskonnakorra selle vormi teket, mis oli omane teatavale aja-järgule ning millest praeguseni pärinevad mitmed nimed, tiitlid ja privileegid, mis antakse traditsiooniliselt perekonna ning suguvõsa silmapaistvale inimesele. Ajaloolises järjestikkuses sündmused n.-ö. projitseeritakse samaaegselt olevikuekraanile, et siis tükkaaval kokku panna eksisteeriv sünkrooniline süsteem, mida illustreerivad nimede loetelu ja isikuprivileegide olemasolu.

Mõlemad lood, s. t. mõlemad raamatud on tõeliselt kõitvad ning kirjandusteostena tähelepanuväärsed, mis aga antropoloogidesse puutub, siis nende jaoks on põhiliselt huvitavad need esilekerkivad tunnusjooned, mis iseloomustavad meie omast tunduvalt erinevat ajaloovalgustamise viisi. Ajalugu, mida meie üles tähendame, põhineb peamiselt kirjalikel dokumentidel; nende kahe raamatu algmaterjaliks ei ole aga kirjalikud dokumendid — või kui, siis õige piiratud ulatuses. Võrdlemisel selgub tähelepanuväärne asjaolu, et mõlemad algavad müütiliste, võib-olla ka ajalooliste (arheoloogid ehk lahendavad selle mõistatuse) sündmuste kirjeldusega, mis oletatavasti leidsid aset Skeena jõe piirkonnas, praeguse Hazeltoni läheduses, kus oli suur linn, mille nimeks Barbeau kirjutab Tenlaham. Sisuliselt on mõlemas raamatus tegu sama looga: linn hävitatakse, ellujäänud inimesed alustavad jõe piirkonnas suurte raskustega seotud rändelu.

Antud sündmus võib muidugi olla ajalooline, ent kui teksti pingsamalt uurida, jõuame arusaamisele, et ainult sündmuse tüüp on sama — üksikasjad erinevad. Legend räägib tülist kahe küla või linna vahel — põhjuseks oli abielurikkumine; võimalike variantide järgi tappis mees naise armukese, või tapsid vennad õe armukese, või tappis mees naise sellepärast, et viimasel oli armuke. Niisiis jõuame teatud selgitava üksuseni, mille põhistruktuur on muutumatu, *sisu* aga mitte, see võib varieeruda. Tegemist on, kui nii võib öelda, minimüüdiga, mida iseloomustavad lühidus, kokkusurutus ning kõik müüdile üldomane, mis on vaatamata mitmesugustele transformatsioonidele selgesti jälgitav. Ühe elemendi muundumine toob kaasa ka teiste muutumise. See ongi aspekt, mis mind suguvõsa-lugude juures peamiselt huvitab.

Teine huvipakkuv aspekt on korduvus: erinevate juhtumite selgitamiseks kasutatakse sama tüüpi sündmust mitmeid kordi. Nii pealik Wrighti kui ka pealik Harrise esitatud pärimuslike lugude puhul äratub tähelepanu see, et ühtemoodi juhtumused leiavad aset eri kohtades ja eri inimestega ning vägagi tõenäoliselt toimuvad kirjeldatud sündmused ajaloo eri perioodidel.

Neid raamatuid lugedes avastame, et müütide ja ajaloo tavapäraselt kujutatud terav vastandlikkus polegi nii terav: selgub hoopis, et on olemas teatud vahepealne tasand. Müüte iseloomustab staatilisus. Ühede ja samade müüdielementide paljud kombinatsioonid moodustavad siiski kinnise süsteemi, vastandina ajaloole — muidugi mõista avatud süsteemile.

Müüdi algosade, selgitavate osiste loendamatud esinemisvõimalused kindlustavad ajaloole avatuse. Nii saab selgeks, et kuigi kasutatakse sama materjali — kõigi perekondade, suguvõsade, sugukondade ühist pärandit, patrimooniumi —, võib iga puhul eraldi kokku panna täiesti iselaadse pildi.

Varasemates antropoloogiatekstides valitseb erinevatele sotsiaalsetele gruppidele kuulunud pärimuste ja uskumuste ümber eksitav segadus. Seetõttu võib kaotsi minna peamine — iga erinevat tüüpi lugu kuulub siiski erinevale grupile, perekonnale, suguvõsale või sugukonnale, ning püüab selgitada just selle saatust, edukat või õnnetut; igas neist lahatakse tänapäevani eksisteerivaid õigusi ja privileege, katsutakse tagasi nõutada kadunud õigusi.

Kas juhul, kui katsume teaduslikku ajalugu teha, saab see tõepoolest teaduslik, või oleme tegelikult ikkagi kinni müütides, millest püüame ehtsat ajalugu teha? Nii Põhja- ja Lõuna-Ameerikas kui ka kogu muus maailmas on huvitav jälgida, kuidas reageerib inimene — kel on teatud grupitaust ja kes tunneb vastavate õiguste ja pärandiga kaasnevaid müüte ning pärimusi —, kui ta kuuleb erisuguseid variante kellegi esituses, kes kuulub mõnda teise perekonda, suguvõsasse, sugukonda, ning kui selgub, et mingil määral on esitatu sarnane tema omaga, aga samas on see ka oluliselt erinev. Nüüd võib jääda mulje, et kahest erinevustega jutust ei saa mõlemad tõesed olla. Ja sellele vaatamata võib neid mõnel juhul tõestena võtta, ühte vaid paremaks, täpsemaks pidades. On ka juhtumeid, mil mõlemat jutustust võib võrdset õigeaks lugeda: erinevusi kui selliseid lihtsalt ei tajuta.

Igapäevases elus ei tulda selle pealegi, et meie suhtumine erinevate ajaloolaste ülestähendustesse on samasugune. Pöörame ju tähelepanu ainult põhiliselt sarnasele, jättes erinevused kahe silma vahele, sest andmed on küll samad, ent ajaloolaste interpretatsioon erineb. Võtame näiteks kahe erineva intellektuaalse ja poliitilise taustaga ajaloolase kirjutised Ameerika revolutsiooni, Kanada Prantsuse-Inglise sõdade või Prantsuse revolutsiooni kohta. Selgub, et esitatu ei lange täpselt kokku, aga ega see meid ju eriti ei šokeerigi.

Arvan, et tähelepanelikult ajalugu (selle sõna üldisemas mõttes) uurida tähendab seda, et kaasaegsete indiaani päritolu autorite mineviku kohta pakutut ei tohi mingil juhul pidada väljamõeldiseks. Sellesse peab suhtuma ülimalt hoolekusega, korraldades päästvaid arheoloogilisi väljakaevamisi paigus, millest on lugedes räägitud kui külade asukohtadest. Et välja selgitada, mis tegelikult ikkagi kokku langeb ja mis mitte, selleks peaks otsima eri variantides võimalikult palju sarnast. Nii võime lõpuks jõuda paremale arusaamisele sellest, mida kujutab endast ajalooga seonduv teadus.

Kaldun arvama, et meie ühiskonnas on müüdid asendunud ajalooga, mis täidab samu funktsioone. Ühiskonnas, kus ei tunta kirja ning kus pole olemas dokumentide arhiive, on müütide eesmärk veenda inimesi (täiel määral pole see ilmselt võimalik), et tulevik on ustav olevikule ja minevikule. Meie jaoks peaks tulevik siiski olevikust ikka ja alati erinema — mõningane erinevus sõltub muidugi poliitilistest tõekspidamistest. Sellele vaatamata on lõhe, mis meie teadvuses müüte ajaloost eraldab, täiesti ületatav: teatavaid ajaloolisi ülestähendusi tuleb mõista kui müütide järke.

Raamatu «Toores ja keedetud» («Le Cru et le Cuit») sissejuhatavas osas selgitasin müüdi ja muusika vahelisi seoseid. Sama sai tehtud ka raamatu «Alasti inimene» («L'homme nu») lõpposas. Mu mõtteavaldused põhjustasid palju arusaamatusi, eriti inglise keelega maades, aga ka Prantsusmaal. Arvati, et selliste seoste leidmine on meelevaldne. Minu arvates polnud tegemist ainult üht tüüpi seostega, vaid kahe suguste erinevat tüüpi seostega — sarnasuse ja kokkupuutega. Sisuliselt langevad need ühte. Kõike seda ei mõistnud ma kohe ja korraga. Kõigepealt äratasid tähelepanu sarnasusseosed. Püüan neid alljärgnevalt selgitada.

Sarnasusele viidates pidasin silmas põhiliselt seda, et nii nagu muusikat, on ka müüti võimatu lahti mõtestada lihtsalt järjestikkusele tuginedes. Peame arvesse võtma, et kui müüti lugeda nii, nagu loetakse raamatut või ajaleheartiklit, ikka rida reallt ning vasakult paremale, siis jääb müüt meile arusaamatuks. Müüti peab nägema kui tervikut, peab aru saama, et põhitähendust ei anta edasi sündmuste järjestusega, vaid — kui nii võib öelda — sündmuste kimpudena, kusjuures üksikud sündmused võivad aset leida jutu eri kohtades. Järelikult peame müüti lugema enam-vähem nii nagu partituuri: mitte iga noodirida eraldi, vaid tervet lehekülge korraga haarates ning arusaamisega, et see, mis on kirjas esimesel noodireal lehekülje üläääres, saab tähenduse ainult seoses sellega, mis on kirjas allpool, teisel noodireal, või koguni kolmandal jne. Lugeda tuleb osata mitte ainult vasakult paremale, vaid samaaegselt ka vertikaalselt, ülalt alla. Iga lehekülg on tervik. Ning ainult siis, kui oskame müüti näha kui partituuri koos kõigi noodiridega, saame aru selle tervikkusest ning jõuame tähenduse mõistmiseni.

Kuidas seda kõike seletada? Tundub, et lahendust aitab leida teine aspekt, nimelt kokkupuutuvus. Ajal, mil müüt polnud just päriselt haihtunud ega kadunud, vaid oli läänemaailmas siiski tagaplaanile jäänud — juttu on renessansist ja seitsmeteistkümnendast sajandist —, hakati müüdi tüüpi juttude asemel romaane kirjutama. Samal ajajärgul vormusid ka tähtsad muusikastiilid, mis iseloomustavad põhiliselt kaheksateistkümnendat ja üheksateistkümnendat, ent mõneti ka juba seitsmeteistkümnendat sajandit.

Niisiis tundub, et täielik muutus traditsiooniliste muusikavormide vallas toimus üle võtmaks varem müüdi kuulunud intellektuaalseid ja emotsionaalseid funktsioone. Enam-vähem samal ajal hakkab müüt ise ju tagaplaanile jääma. Muusikast rääkides peaksin muidugi terminit täpsustama. Pean silmas mitte igasugust muusikat, vaid ainult sellist, millele kandusid üle müüdi traditsioonilised funktsioonid: seitsmeteistkümnenda sajandi algupoolel tutvus Lääne tsivilisatsioon Frescobaldi muusikaga, kaheksateistkümnenda sajandi alguses tuli Bach ning kaheksateistkümnenda sajandi lõpul, üheksateistkümnendal sajandil jõudis selline muusika Mozarti, Beethoveni ja Wagneriga õitsengule.

Konkreetse näitena eelmise väite selgitamiseks tooksin Wagneri tetraloogia «Nibelungide sõrmus». Üks tähtsamaid muusikalisi teemasid tetraloogias on prantsuse keeli 'le thème de la renunciation à l'amour', armastusest lahtiütlemine. Esimest korda kuuleme teemat operis «Reini kuld» momendil, kui Reini neiud Alberichile teatavad, et ta võib küll kulla omanikuks saada, ent tingimusel, et ütleb lahti igasugusest inimlikust armastusest. Võpatamapanev muusikaline motiiv ongi märguanne Alberichile, kes sel hetkel ütleb, et võtab kulla ja loobub igaveseks armastusest. Kõik on väga selge ja lihtne. Ka sõnades väljendatuna ütleb Alberich *tõepoolest* armastusest lahti.

Järgmine meeldejääv ning tähtis moment, mil teema jälle kõlab, on operis «Valküürid» — olukorras, mida on üpris keerukas lahti mõtestada. Siegmund on armunud Sieglindesse. Ta avastab, et Sieglinde on tema õde. Siegmund tõmbab puutüvest sinna peidetud mõõga; alguse saavad verepilastuslikud suhted. Samal hetkel kostab armastusest lahtiütlemise teema, jäädes veidi arusaamatuks, sest Siegmund ometi ei ütle armastusest lahti, vaid vastupidi, saab esmakordselt elus — tänu õele Sieglindele — tunda, mis on armastus.

Kolmandat korda kuuleme teemat jällegi ooperis «Valküürid». Viimases vaatuses määrab jumalate kuningas Wotan tütre Brunhildi pikale nõidusunele ning ümbritseb ta tulega. Võib ju arvata, et ka Wotan ütleb lahti armastusest, armastusest tütre vastu, aga see ei kõla veenvalt.

Niisiis on meil tegemist sellise probleemiga, mis tuleb esile ka müütide puhul. Teatud teema — antud juhul muusikaline — kordub pika loo vältel väga erinevates kohtades: kõigepealt alguses, siis keskpaigas ning seejärel lõpus. Arutelu huvides piirdugem kahe esimese ooperiga tetraloogiast «Nibelungide sõrmus». Tahaksin nüüd näidata, et ainus viis mõistatuslikust teemakordusest arusaamiseks on need sündmused näilisele suurele erinevusele vaatamata kokku võtta ja kohakuti asetada, et selgusele jõuda, kas neid ei saa mitte vaadelda ühe ja sama sündmuseksena.

Märkame, et kõigil kolmel juhul on tegemist varandusega, mille peab ära tooma sealt, kuhu see on mõistetud. Nii on lugu kullaga, mis lebab Reini jõe põhjas, ja mõõgaga, mis on puutüvesse torgatud — tegemist on sümboolse puuga, elu- ja universumipuuga. Ka naine, Brunhild, tuleb tuleringist välja tuua. Teema kordumine lubab oletada, et kuld, mõök ja Brunhild on sisuliselt samaväärsed vahendid. Kuld on võimu võitmise vahend. Mõök on armastuse võitmise vahend. Ning seda, et kulla, mõõga ja naise vahel valitseb kindel seos, kinnitab kõige paremini ooperi «Jumalatehämarus» finaali, mil Reini jõgi saab tänu Brunhildile kulla tagasi: kõigi kolme puhul on tegemist sisulise samasusega, lähtutud on vaid erinevaist vaatekohtadest.

Ka teised sisulised seosed on täiesti ilmsed. Kuigi Alberich ütleb lahti armastusest, avaneb tal hiljem tänu kullale võimalus võrgutada naine, kes sünnitab talle poja Hageni. Tänu äravõetud mõõgale saab ka Siegmund poja isaks: sünnib Siegfried. Teemakordus selgitab siin midagi sellist, mida luule põhjal kunagi ei saa teha: reeturist Hageni ja kangelasest Siegfriedi vahel valitsevad kaksiksuhted. Muutub arusaadavaks, miks nii Siegfried kui ka Hagen, küll loo eri etappidel, võidavad enesele Brunhildi: esmalt Siegfried iseenesena, seejärel Hagenina.

Samas laadis võiks pikalt jätkata, aga ehk piisab neistki näidetest ilmestamiseks müüdi analüüsimisel ja muusika mõistmiseks kasutatava meetodi sarnasust. Muusikat kuulates kuulame ju midagi, mis saab alguse ning ajas arenedes jõuab ka lõpule. Võtkem sümfoonia: sellel on küll algus, keskpaik ja lõpp, ent ma ei mõistaks sümfooniat ega saaks sellest muusikalist naudingut, kui poleks võimalik ühendada juba kuuldut sellega, mida parajasti kuulan, ning alati arvesse võtta kuulatava terviklikkust. Variatsioonidega muusikalise teema puhul võite tervikut tunnetada vaid iga variatsiooni puhul varem kuuldud teemat meenutades; iga uus variatsioon saab talle eriomase värvingu, kui alateadlikult suudate sellega kroonida eespool kuuldud variatsiooni.

Niisiis toimib meis nii muusika kui ka müüdi kuulamisel pidev rekonstruktsiooniprotsess. Tegemist pole ainult üldise sarnasusega. Tundub, et teatud muusikavormide puhul vaid taasavastati struktuur, mis müüdi tasandil juba olemas oli.

Bachi-aegne fuuga on hämmastavalt sarnane mõne müüdiga, kus esinevad kaks karakterit või kaks karakterite gruppi. Ütleme ühtede kohta 'head' ja teiste kohta 'halvad'. Kuigi selline määratlus on liigne lihtsustamine. Müüdis püüab üks grupp teise eest põgeneda, teine ajab põgenejaid järelejätmata taga: grupp A jõuab aeg-ajalt grupile B järele, siis pääseb viimane jälle põgenema — kõik nagu fuugas. Prantsuse keeli öeldakse selle kohta 'le sujet et la réponse'. Antitees ehk antifoonia kestab, kuni mõlemad grupid on nii segamini kui ka segaduses — fuuga puhul on vasteks *stretta*. Konfliktiline kulminatiivne lõpplahendus on kahe eelnevalt vastandatud printsiibi ühinemine. Vastuolu võis tekkida näiteks kõrgemate või madalamate jõudude, taeva ja maa vahel, päikese ja maaluste jõudude vahel. Ühinemine müüdi lahenduses on ülesehituselt väga sarnane muusikateose lõppakordidega, ka nendega pakutakse lõpuks äärmuste ühinemist. Samas laadis jätkates võib tõestada, et müüdid, õigemini müütide rühmad on ülesehituselt sarnased sonaatide, sümfooniade, rondode, tokaatade või mõnede muude muusikavormidega, mis

näitab, et tegemist pole uudsusega, vaid alateadlikult müüdit üle-
võetuga.

Tahaksin nüüd lisada veel ühe loo. Raamatut «Toores ja keedetud»
(«Le Cru et le Cuit») kirjutades otsustasin iga alalõigu iseloomusta-
miseks anda neile vastavate muusikavormide nimed: sonaat, rondo jne.
Siis jõudsin müüdini, mille ülesehitus oli mulle täiesti arusaadav, ent ma
ei olnud suuteline vastavat muusikavormi leidma. Helistasin heliloojast
sõbrale René Leibowitzile ja kurtsin talle oma häda. Kirjeldasin müüdi
struktuuri. Alguses on kaks täiesti erinevat lugu, nende vahel näib
puuduvat vähingi seos. Samm-sammult hakkavad need aga põimuma ja
segunema, kuni lõpuks moodustub üks teema. Kuidas nimetatakse sel-
lise ülesehitusega muusikateost? Ta mõtles asja üle ning ütles, et talle
ei meenu muusikaajaloost ühtegi sellise ülesehitusega näidet. Järelikult
polnud ka nimetust. Ilmselt oli aga selline muusikavorm täiesti mõeldav:
mõni nädal hiljem saatis ta mulle oma helitöö, mis oli ülesehituselt vas-
tav müüdile, mida olin kirjeldanud.

Muusikat ja keelt võrreldes on väga lihtne libedale teele sattuda:
teatud määral toob võrdlus esile erakordse läheduse, samas aga on olemas
tohutud erinevused. Kaasaegsed keeleteadlased on väitnud, et keele põhi-
elemendid on foneemid — helid, mida tähti appi võttes (mitte just eriti
täpselt) tähistame. Viimastel puudub iseseisev tähendus, ent kombineeri-
tuna omandavad nad erinevaid tähendusi. Põhimõtteliselt on nootidega
sama lugu. Nootidel A, B, C, D jne. ei ole veel omaette tähendust: tege-
mist on lihtsalt üksikute nootidega. Alles noodikombinatsioonidest võib
tekkida muusika. Kui keele puhul on algmaterjaliks foneemid, võiks
muusika puhul rääkida millestki, mida prantsuse keeles nimetaksin
'soneme', inglise keeles sobiks vahest termin 'toneme'. Nii palju siis sar-
nasustest.

Tehkem mõttes järgmine samm ja me jõuamegi uuele keeletasandile:
sellel moodustatakse foneemikombinatsioonidest sõnu, sõnadest oma-
korda lauseid. Muusikas sõnu ei ole: algmaterjalist, nootidest, moodus-
tatakse kohe 'lause' — muusikamotiiv. Niisiis, kui keeles on kolm selgelt
eristatavat tasandit — foneemid, mille abil moodustatakse sõnu, sõnad,
mille abil moodustatakse lauseid —, siis muusikas võib foneemi loogiliseks
vasteks pidada nooti, sõnatasand puudub, toimub vahetu üleminek lau-
sele.

Kui nüüd müüti võrrelda nii muusika kui keelega, tuleb ilmsiks eri-
nevus: müüdis puudub foneem, algelement on sõna. Keel paradigmana
koosneb esiteks foneemidest; teiseks sõnadest; kolmandaks lausetest.
Muusikas on olemas ekvivalent foneemile ja lausele, ent sõna ekvivalent
puudub. Müüdis on olemas ekvivalent sõnale ja lausele, aga foneemi
ekvivalent puudub. Nõnda on mõlema puhul üks tasand puudu.

Keele, müüdi ja muusika vaheliste seoste mõistmine on võimalik vaid
siis, kui lähtume keelest. Nii võib näidata, et ühelt poolt muusika, teiselt
poolt müüt saavad alguse keelest ning lahknevad siis eri suundades.
Muusika puhul on rõhutatud keeles sisalduv heliaspekt, müüdi puhul
selles varjul olev mõte.

Juba Ferdinand de Saussure on öelnud, et keel koosneb lahutamatu-
test osadest, milleks on ühelt poolt heli-häälik, teiselt poolt mõte-tähendus.
Hiljuti avaldas mu sõber Roman Jakobson väikese raamatu pealkirjaga
«Häälik ja tähendus» («Le Son et le Sens») — juttu on jällegi keele kahest
lahutamatu küljest. Kõigepealt on olemas heli, sel on tähendus, ükski
tähendus ei saa eksisteerida ilma seda väljendava helita. Muusika puhul
on heli ilmsem, müüdi puhul tähendus.

Lapsena tahtsin ma saada heliloojaks või siis vähemalt dirigendiks.
Nägin suurt vaeva, kirjutades muusikat operile, millele olin juba libreto
teinud ning dekoratsioonidki maalinud. Muusika kirjutamisest ei tulnud
aga midagi välja, mu aju ehitus lihtsalt ei võimaldanud seda. Minu arva-
tes on muusika ja matemaatika alad, mille jaoks peab kaasasündinud
annet olema, ilma vastava geneetilise koodita ei tule midagi välja. Mulle
on üsna hästi meelde jäänud üks lõunasöök ajast, mil sõjapõgenikuna
New Yorgis elasin. Einetasin tookord koos kuulsa prantsuse helilooja
Darius Milhaud'ga ja küsisin talt: «Millal te mõistsite, et teist saab heli-

looja?» Ta vastas, et lapsena voodis unne vajudes kuulis ta sellist muusikat, mis ei sarnanenud varemkuulduga — hiljem mõistis ta, et see oligi juba tema enese muusika.

Muusika ja müüt on minu arust kaks öde, kelle isaks on keel ning kes eri suundades lahku on läinud: just nagu selles müüdis, kus üks tegelane läheb põhja, teine lõuna poole ja nad ei kohtu enam iialgi. Ning kuigi ma polnud võimeline helisid kokku seadma, õnnestub see mul võib-olla mõtetega.

Lisaks öeldule tahaksin veel kord rõhutada, et kõrvutamise, mida üldjoontes teha püüdsin, käib minu arvates siiski ainult läinud sajandite Lääne muusika kohta. Loogikale toetudes võib veel väita, et praegu toimub midagi, mis meenutab müüdi kui kirjandusliku žanri kadumist ajal, mil asemele tuli romaani. Oleme ju praegu teatud romaani vormi kadumise tunnistajaks. Täiesti võimalik, et põhimõtteliselt kordub see, mis leidis aset kaheksateistkümnendal sajandil, kui müüdi struktuur ja funktsioonid muusikasse kandusid: romaani traditsiooniline osatähtsus kirjanduspildis kahaneb, nn. seeriamuusika kannab aga romaani žanritunnuseid.

Tõlkinud ANN ALARI

Prantsuse etnoloog Claude Lévi-Strauss (sünd. 1908), kelle töid siin esmakordselt eesti keeles avaldatakse, rajas struktuuralse etnoloogia. Tema ideed on viimasel veerandsajal aastal olnud mõjuvõimsad ka kaugel väljaspool selle teaduse piire. Need on mõjutanud niihästi humanitaarteaduste üldist meetodit kui ka neis valitsevaid kujutelmi kultuurist ja inimesest. Enam kui midagi muud on Lévi-Strauss uurinud müüte (ennekõike indiaanlaste omi; on teinud ka väliuurimisi), ja tema peamist panust teadusesse nähakse tihti nn. mütoloogilise, arhailise või — nagu ta ise ütleb — metsiku mõtlemise uut moodi käsitlemises ja hindamises. Pärast teist kuulsat prantsuse etnoloogi Lucien Lévy-Bruhli (1857—1939), kes 1910 lansseeris eelloogilise mõtlemise hüpoteesi, pole keegi muu nii tugevasti mõjutanud meie ettekujutust sellest, kuidas «loodusrahvad» mõtlevad.

Lévi-Straussi peamine taotlus on avastada universaalsed struktuurid, millel põhinevad inimõtlemine ja inimkultuur, — leida mõtlemise väikseim ühisenimetaja. Need struktuurid, mida saab vastava analüüsi abil tuvastada, kehtivad ühtviisi igas kultuuris ja igal ajal, nii müüdis kui ka teaduses, nii muusikas kui ka sugulussüsteemides. Niisugune mõtlemise ja kultuuri algelement on Lévi-Straussi järgi binaarne opositsioon ehk kahest liikmest koosnev vastandus (nende tähtsus avastati esmalt fonoloogias, millest Lévi-Strauss saigi inspiratsiooni). Binaarsete opositsioonide universaalsust põhjendab ta väitega, et aju töötab kahendsüsteemis. (See väide teeb aju uurijad nõutuks: sel on kindel tähendus, kui jutt on üksikust neuronist, aga vähegi keerukamate ajustruktuuride puhul on selle tähendus ebamäärane.) Binaarsete opositsioonide reaalsuse ja keske tähenduse üht kinnitust näeb Lévi-Strauss selles vaieldamatus asjaolus, et mitmed konkreetsedki binaarsed opositsioonid on universaalsed: kõikides kultuurides vastandatakse ülemist ja alumist, paremat ja vasakut, meesalget ja naisalget, kusjuures nende vastanduste rakedussfäär on palju avaram nende otsesest tähendusest (näit. kõrged idead ja madalad instinktid, parempoolsed ja vasakpoolsed erakonnad, grammatiline segu jne.).

Kultuuri ja mõtlemist niiviisi uurides on Lévi-Strauss leidnud ühisjooni seal, kus tavaliselt märgatakse üksnes erinevusi. Muu hulgas käib see traditsionaalsest kultuurist pärit inimese (keda veel hiljuti kutsuti metslaseks ja primitiiviks) ja haritud eurooplase mõtlemise kohta. Lévi-Straussi meelest ei ole *metsik* mõtlemine lihtsam, primitiivsem, rohkem praktilise kasu peal väljas, vähem arenenud ega vähem loogiline kui *kodustatud* (tsiviliseeritud, koolitatud, teaduslik) mõtlemine. Vahel annab metsik mõtlemine niisama häid tulemusi kui teaduslik. Laevu ehitati enne Archimedest ja metsikule mõtlemisele tuginev arstimine on vahel edukam moodsast meditsiinist. Tsiviliseeritud ühiskondades leiab metsik mõtlemine rakendust enamikus praktilistes tegevustes, kunstis, ideoloogias.

Lévi-Straussi kontseptsioon ja meetod on pälvinud niihästi tunnustust ja järgimist kui ka nii täielikku ja teravat eitamist, nagu seda teaduses harva ette tuleb.

Lévi-Straussile on ette heidetud, et ta ajab oma töödes lootusetult sassi iseenda mõtlemise ja mütoloogilise mõtlemise, mida ta uurib. Väidetakse, et ta projitseerib enda mõisted indiaanlaste maailmapildisse. Näiteks: kes jagab kogu maailma kultuuri- ja loodusilmaks, kas Lévi-Strauss või indiaanlased, kelle müüte ja kombeid ta analüüsib? Lévi-Straussi sõnu mööda pole sel erilist tähtsust, sest tema meelest mõtlevad mõlemad enam-vähem ühtemoodi. Isegi kui viimane väide mõõndusteta paika peaks, ei tohi ikkagi analüüsiasutavaid mõisteid ja kategooriaid ära vahetada uurimisobjektis endas kasutatavatega.

Paljudel Lévi-Straussi väidetel on seesama puudus mis psühhoanalüütikute omadel: need ei ole verifitseeritavad. Võib-olla on Lévi-Straussil õigus, kui ta siin avaldatavas

töös jänest ja kaksikuid teatud viisil seostab, võib-olla mitte; tõestatuks ei saa pidada ei üht ega teist. Lévi-Straussi struktuuriline meetod lubab kõike kõige seostada. Et etnograafiline andmestik on lõpmatult rikas, siis võib sellest teatavasti leida mõningast kinnitust suvalisele väitele, kui mängureeglid piisavalt ranged pole. Ei saa aga eitada, et Lévi-Straussi lähenemine on inspireeriv.

Vaieldamatult tähtis üritus on inimmõtlemise ühishnimetaja otsimine. Paraku on Lévi-Straussi üldisel arusaamal mõtlemisest olulisi puudusi. Loetleme mõned. Lévi-Strauss käsitleb mõtlemist nativistlikult, s. t. peab selle seaduspärasusi pärilikult determineerituks. Kogemuse, sh. kultuurikogemuse jaoks ei jää mõtlemise determinatsioonis kohta. Sellepärast ei seleta Lévi-Straussi kontseptsioon kultuurist tingitud mõtlemiserinevusi, mis on vahel siiski kaunis olulised — eriti kui võrreldakse kooliharidusega ja koolihariduseta inimeste mõtlemist. Selles kontseptsioonis ei jää väärilist kohta ka arengule, olgu siis kõne all mõtlemise ajalooline areng või lapse mõtlemise areng. (Niisugusest seisukohast on Lévi-Straussi kritiseerinud kaasaja suuremaid psühholooge Jean Piaget oma raamatus «Strukturalism», 1968.) Ajalooline lähenemine kultuurile ja mõtlemisele on Lévi-Straussile põhimõtteliselt võõras. Vaieldamatult on viljakas ka tema poolt rakendatav sünkroonne lähenemine, mille puhul uuritakse ühe või teise süsteemi funktsioneerimist ja struktuuri selle olemasoleval kujul, aga selline käsitlus peaks jätma ruumi ka näiteks metsiku ja kodustatud mõtlemise (kui jääda sellise jaotuse juurde) tekke ning arengu uurimiseks. Aju pakub tõepoolest kõikjal ja alati ühesuguseid võimalusi mõtlemise kujunemiseks, aga neid võimalusi kasutatakse ära vastavalt ülesannetele, mida inimesel tuleb ühes või teises kultuuris lahendada, ja ülesanded on osalt kaunis erinevad. Ka mõtlemise funktsioonid on mitmekesisemad, kui Lévi-Strauss arvab. Tema meelest mõtlemine peamiselt liigitab, korrastab maailma. Ent mõtlemine ei tähenda mitte ainult seda, vaid eeskätt ikkagi ülesannete lahendamist.

Lévi-Straussil on suuri teeneid selles, et traditsionaalsete kultuuride inimeste mõtlemist ei peeta enam primitiivseks ega lapselikuks. Kõikide erinevuste peale vaatamata on see mõtlemine niisama vajalik, keerukas ja «täiskasvanud» nagu teaduslik mõtlemine, mida kooliharidust saanud inimesed vahel kasutavad.

PEETER TULVISTE

CLAUDE LÉVI-STRAUSS, ÜKS KAASAEGSETEST «MÖTTEMEISTRITEST»

Kui filosoofia vastaks tänapäeval veel antiiksele definitsioonile, mille järgi see on tõeluse tunnetus mõistuse kaudu ja nagu kirjutas 18. sajandil «Entsiklopeedia» kaasautor d'Alembert, «mõistuse rakendamine mitmesugustele objektidele, mis talle on kasutatavad», siis oleks Lévi-Strauss võib-olla etnoloogiale kaduma läinud.

Aga Sorbonne'i filosoofia — nagu osalt kogu prantslaste keeleteaduski — meisterdas juba Lévi-Straussi õpingute ajal meetodeid ja teooriaid, mis hõljusid kõrgel üle reaalsuse ja mille kohta sobib üsna hästi vanatestamentlik väljend «tühi töö ja vaimunärimine». Hüpooteesid ja kontroversid moodustasid hiilgava gümnaastika, mis küll treenis ja teritas teataval määral intellekti, aga laskis vaimul närtsida ja inspiratsioonil kokku kuivada. Lévi-Strauss märgib, et tähtis ei olnud töö ja vale eristamine, vaid rafineeritud mäng nendega, osavus näidata, kuidas vasturääkivustest üle saab. Tõestada täna ja ümber lükata homme. Ja esitada mõlemad tehingud võrdse *brio*'ga.

Mitu aastat kestnud «harjutuste» järel ülikoolis leidis Lévi-Strauss, et tema põhiveendumused olid jäänud suurelt osalt sama «rustiikseks» (*rustique* 'lihtne, talupoeglik') kui 15-aastaselt koolipoisil.

Teoses *Tristes Tropiques* («Kurvastavad troopikamaad»), mis ilmus 1955. a. ja millega autor äratas juba laiemat publiku tähelepanu, selgub, kuidas Lévi-Strauss end lahti raputas Sorbonne'i manerismidest. Raamat kirjeldab ekspeditsiooni Brasiilia indiaanlaste juurde, kuid sisaldab ka üldisi vaatlusi ja eluloolisi andmeid.

Claude Lévi-Strauss on sündinud 1908. a. Brüsselis ja kasvas üles kultiveeritud linna-miljööös. Perekonna huvi kunstide vastu — isa ja onud maalidid — õpetas last hindama ilusaid esemeid. Juba koolieas korjas ta vaimustusega jaapani estampe, aafrika nikerdusi ja igasugu eksotiilisi muusikariistu. Vabal ajal tuhniti antikvariaatides. Juba varsti avastab Lévi-Strauss, et maailm koosneb esemeist ja olevustest ja et nende koht ruumis pole juhuslik; neid seovad erilised vahekorrad, mille tulemuseks on harmoonia. Kuid see kord asjades, mida me konstateerime, ei tule väljastpoolt, see on esemete SEES. «Strukturalism eitab igasugu dualisme,» kirjutab ta hiljem, «see on intiimne side tunduva ja intellektuaalse vahel.» Asju ei pea mitte ainult sorteerima ja liigitama, neid peab ka tundma (*sentir*). Raamatukoiliku teadmiste kuhjamise asemel püüab ta kõige uuritavaga isiklikku materiaalselt kontakti leida. Ta joonistab, katsetab muusikainstrumente, keerab nuppe ja kruvisid.

Ja siis avastab ta looduse. Brüsselist oli perekond üle kolinud Prantsusmaale. Talvel elati Versailles's ja suviti Bretagne'i rannas. Ja siis otsid vanemad väikese talumaja Cévennes'i mägedes. Tsviliseeritud parkidele ja tormisele ookeanile järgneb Lõuna-Prantsusmaa eksotiika. Tulevane eksploraator jalutab vahel 10—12 tundi järgemööda, vaadeldes ennetundmatuid kaljusid ja taimi, millele ta ei oska nime anda. Maastik on fantastiliselt metsik, kuid selles «segaduses» avaldub siiski geoloogiline «kord». Huvitav on siin märkida, et Lévi-Strauss ei karda füüsilist pingutust, kuna see aitab asjade saladusse tungida ja sisse elada looduse ilusse. Kui mõelda, et keskmine intellektuaalitseja «sorbonnaar» ei harrasta ega hinda sporti, siis saab selgeks, kuivõrd kaugele läheb Lévi-Strauss prantsuse ülikooli standardtüübist.

CLAUDE LÉVI-STRAUSS

Sel ajal ei ole strukturalism veel moes, kuid struktuurid ju eksisteerivad, nagu nad on eksisteerinud juba ürgajal. Seda tunneb Lévi-Strauss intuiitiivselt, vaadeldes ühe püha-päeva pealelõunal lihtsat võilille. Selle täielisuse tunnetamiseks on vaja kõrvutada teisi taimi, eristada nende sarnasusi ja erinevusi. «Nõnda organiseerub see «seoste kimp», mis koostab partitsiooni noodid üheks harmooniaks, sellest silmapilgust peale, mil ma teda dešifreerin, ja see on teose varjatud tõde.»

Sõja-aastail põgeneb Lévi-Strauss Ameerikasse, kus ta satub kokku Roman Jakobsoniga ja avastab, et see kuulus keeleteadlane on seisnud samasuguste küsimuste ees kui tema ja juba leidnud vastuseid, kasutades Praha koolkonna fonoloogia analüüsi ja Ferdinand de Saussure'i meetodeid. Lévi-Strauss märkab, et sama metodoloogia võib ka muudele distsipliinidele kasu tuua. Kuna ühiskond on rajatud kommunikatsioonile, «tuleb õppida mitte ainult keeleteaduse kõige moodsamatest vormidest nagu fonoloogia ja struktuuriline lingvistika, vaid ka füüsika ja matemaatika uurimustest seoses kommunikatsiooni faktidega». Struktuurid esinevad ju igal pool. Ja sellest peale ei tungi strukturalism ainult etnoloogiasse, vaid ka muudele aladele, nagu sotsioloogia, ajalugu, muusika, kirjandus, kõõgikunst.

Ja nõnda saab etnoloogiast 'antropoloogia' — teadus inimesest, ja sugulussidemetest ning müütidest — kommunikatsiooniprobleem.

Lévi-Straussi teoreetiliselt kõige tähtsamaks teoseks tuleb lugeda *Anthropologie structurale*, mis ilmus 1958 ja millele järgnes teine köide 1973 ja mida prantsuse etnoloogid kasutavad põhilise käsiraamatuna. Selles annab autor ülevaate ameeriklaste «kultuuriantropoloogiast» (Franz Boas) ja inglaste *social anthropology*'st (Malinowski ja Radcliff-Brown), kus ka küll «tehakse» struktuuri, aga ainult pinnapealselt. Lévi-Straussi enda teemad on sugulussidemed, müüdid, toitlus. Kuid ta tunnistab tagasihoidlikult — ja ka see on Sorbonne'is harukordne voorus —, et ühiskonda ei saa, ka mitte tema struktuuralse meetodi abil, analüüsida globaalselt, vaid et tuleb leppida erinevate nivoodega, ja siis võib-olla riskida võrdlusega mitme taseme vahel. Nii näiteks võib prantsuse ühiskonnas eristada selliseid struktuure nagu sugulussüsteem, poliitiline ideoloogia, mütooloogia, rituaalid, viisakusvormid, kõõgikunst jne. Analooogia lubab võrrelda neid näiliselt erinevaid alasid.

Indoeuroopist Georges Dumézil tundub väga lähedane Lévi-Straussi uurimistööle, sest ka tema uurib müüte jne. Kuid ajaloo ala on teadlik väljendus, kuna etnoloogiale jäävad seletada sotsiaalse elu alateadlikud tingimused.

Kuna keel on kõige olulisem sotsiaalne tegur, siis võib kõiki ühiskondlikke ilminguid võrrelda keele elementidega. Nii võib ka «müüdisüsteemi» vaadelda grammatikana ja eristada müüdiühikuid (*mythèmes*) ja toitlusalal defineerida maitseühikuid (*gusthèmes*).

Teooria pinnal paistab uus metodoloogia enneolematu ja hiilgav, kuid praktikas tekitab sageli pettumust. Opositsioonid — nagu fonoloogias *a/ü* — *kana/hüna* — annavad rahvateaduses sageli üsna banaalseid sõnapaare, nagu mees/naine, püha/profaanne, toores/küps, keskne/perifeerne jne. Hädaohtlik on aga fakt, et nende opositsioonide kasutus elimineerib tegelikkuses esinevad vasturääkivused ja võtab üksikult nähtuselt või esemelt tema mõtte, väite, et mõte, tähendus, ilmneb ainult suhetes teiste faktidega. Nii saab selle meetodiga maagiast ja religioonist ainult rituaal, mis kujutab endast tegelikult fenomeni kõrvalist, nii-öelda mehaanilist aspekti. Lévi-Straussi religiooniteooria on «koodeks» (*code*), mis aitab seletada usu ilminguid väljaspool selle spetsiifikat. Ometi on iga nähtuse spetsiifika oluline selle seletamiseks. Siia sobib hästi kriitik Christian Delacampagne'i kommentaar (*Le Monde* 25. okt. 1973), mille järgi ateisti vaade religioonile vaevalt suudab midagi paremat pakkuda, kui seda on kurdi ettekujutus muusikast.

Nii võib ikka veel selle üle vaielda, kas Lévi-Strauss üldse on teadlane sõna tavalises mõttes või pigem siiski filosoof, nagu tema karjääri algus lubas loota. Sest strukturalism pole ainult meetod, vaid ka mõtteviis. Veendumus, et reaalsus lahustub binaarseteks osadeks, kuigi kogemus viitab sellele, et maailm on põhiliselt ternaarne ja isegi trinitaarne. Oleva kolmelisus sunnib end peale ja ka Lévi-Strauss opereerib vahetevahel kolmikuga (*triades*).

Kultuuriloolased märgivad, et prantsuse filosoofia ajaloos järgneb eksistentsialistidele (Kojève, Sartre, Merleau-Ponty) strukturalistide koolkond. Lévi-Strauss on siin kindlasti üks mõjuvõimsamaid nimesid, kuid mitte ainus. Aga kas tohib humanitaarteadustes nii selgeid piirjooni tõmmata? Lévi-Strauss on kahtlemata filosoof, aga ta on ka palju muud, isegi huvitav kirjanik, keda laiem publik armastab lugeda.

Lévi-Straussi sulg liigub sama kiiresti kui mõte. Ilmunud teostest võib nimetada: *Le Totémisme aujourd'hui* («Totemism tänapäeval»), 1962, *La Pensée sauvage* («Metsik mõtlemine»), 1962, *Mythologiques: Le Cru et le Cuit* («Toores ja keedetud»), 1964, *Du Miel aux Cendres* («Meest tuhani»), 1967, *L'origine des manières de table* («Lauakommete päritolu»), 1968, *L'Homme nu* («Paljas inimene»), 1971, ja alles hiljuti *La Potière Jalouse* («Armukade potitegija»), 1985, mis korrutab endisi teemasid, kuid üllatab ja võlub lugejat uute, ootamatute analoogiatega. Strukturalism võib kokku panna väliselt täiesti heterokliitset asju, nagu kadedus, väljaheited, meteoroidid, ja tõmmata paralleele ajas ja ruumis lahutatud teoste vahel, nagu Sophoklese «Oidipus» ja Labiche'i komöödia «Itaalia õlgkübar».

Lévi-Straussi teadmised on haruldaselt mitmekesised ja tema analüüsidest segunevad kõik distsipliinid — bioloogia, matemaatika, psühhoanalüüs, muusika, astronoomia, luule. Laia silmaringiga uurijana võitis Lévi-Strauss prantsuse etnoloogiale soliidse positsiooni rahvusvahelisel pinnal. Enne teda kuulus rahvateaduslik uurimine koloniaalsüsteemi raamidestse ja arenes aafrika teemadel. Ei tohi ka unustada, et Ameerika mandril oleks prantslastel olnud raske võidelda autoriteetsete teadlastega, nagu Kroeber ja Margaret Mead. Lévi-Straussi Lõuna-Ameerika ekspeditsioon tähendas prantslastele uut peatiikki ja ka uut algust selles mõttes, et nüüdsest peale ei lepitut enam materjali «korjamisega», vaid et etnoloog tohtis ka mõelda ja analüüsida.

1973. a. valiti Lévi-Strauss Prantsuse Akadeemia liikmeks. Need, kes teavad, et Akadeemiasse astumist tuleb «paluda», imestasid, et niisugune konformismi vastane aktsep-

teeris 17. sajandi tseremoniaali. Mõned kriitikud ironiseerisid, et küllap see on huvitav koht etnoloogidele, sest Akadeemia «nelikümmend surematut» moodustavad isevärki suguharu oma müütide, maagia ja võimuvõitlustega, mida tasuks lähemalt uurida.

Aga ka moralistina on Lévi-Strauss huvitav. Tema vaated ajaloole ja selle arengule on pessimistlikud. Vaimsed väärtused, millele meie tsivilisatsioon on rajatud, näivad määratud hukkamisele. Ükski ühiskond ei ole täiesti hea ega täiesti halb, aga inimese mõtlematus hävitab maa. Järgmise aastatuhande etnoloog ei näe enam «elementide puhtust, olevuste mitmekesisust, looduse meeldivust ja inimeste sündsust».

Etnoloogi kogemused lubavad tal sõna võtta kõigis aktuaalsetes küsimustes. Kas või kritiseerida kaasaegset kisa inimõiguste nimel. Lévi-Strauss arvab, et inimene, kes nõuab ainult endale — ja oma liigile — eluõigust, unustab maailma ühtsuse. Kõigil elavatel on õigus elule, ja kui neid ei respektueerita, siis võib mõned liigid täiesti hävitada, ning lõpuks hävib inimene ise. Inimene on keskkonnaga seotud ja tema ainus pääsemine oleks sellest aru saada.

Lause, millega lõpeb *Tristes tropiques*, defineerib kõige suuremad rõõmud, mida Lévi-Strauss on oma rännakuil tundma õppinud, «vaadeldes mõnda mineraali, mis on kaunim kui kõik meie teosed, hingates liilia õiekarikast parfüümi, mis on targem kui meie raamatud, või vahetades mõnikord kassiga nagu tahtmatus kokkuleppes pilku, milles kõneleb kannatlikkus, rahulikkus ja vastastikune andustus».

FANNY SIVERS

Täüfik Äjdi

TEMA TULEK OLİ VÄLTIMATU

TUKAJ AASTA PUHUL

Luuletajate saatused. Olgu nad kui erisugused, ikka esineb neis imelisi rööbitumisi ja lõikumisi.

Siin teretavad metsaladvad
nii lahkelt järvi, rohumaid,
siin taevavihmal oras võsub
ja päike paistab viljapäid —

nii kirjutas suurepärane eesti poeet Mihkel Veske. Ometi tuli oma kodumaad nii kuumalt armastaval luuletajal see maha jätta ja sõita kaugesse Kaasani linna, et sealses ülikoolis õpetada soome-ugri keeli. Peagi sai Tatarimaa tema elu viimseks kodukohaks.

Mihkel Veske saabumise aastal sündis kuuekümmne kilomeetri kaugusel Kaasanist üks Gabdulla nimega lapsuke, kes nelja-aastase poisina saatuse tahtel pidi sattuma tänavaile, kus veel polnud kustunud õpetaja kõlava hääle viimane kaja. Ja mõne aja pärast, kui poisist oli saanud nooruk, hakkas ta kirjutama värsse, mis kõlasid väga sarnaselt Eestimaa mehe omadega:

Mäe otsas siin me külake on nähtaval,
üks allikas me külale on lähedal;
ta imelist suurt rahu ning vee maiku tean
ja kallimaks kui kõike muud ma teda pean.
(«Koduküla», 1909.)

Näib, et suurte luuletajate asemele astuvad niisama aulised järglased, kes ei tarvitsegi kuuluda samasse kultuuripiiri. Kui eraldi ja isoleeritult ka elataks, juba ammust aega on olemas mingi ühtne kirjanduste vereringe, mida toidavad kõigi rahvaste väljapaistvad pojad ja tütreid, nende seas ka Fr. R. Kreutzwald, C. R. Jakobson, Lydia Koidula, Mihkel Veske. Mainitute ja muidugi veel nii mõnegi teise aset täitis tatari rahva jaoks Kaasanimaa džigitt Gabdulla Tukaj.

Küllalt iseloomulik oli juba üks tema esimesi kaastöid ajalehele «Fiker»:

«Meie rahvas vajab haritud inimesi ja rahvuslikke vägimehi, kes asetaksid rahvuse huvid kõrgemale isiklikust kasupüüest ja kaitseksid-hoiaksid neid nagu silmatera. Meie rahvas vajab tõelisi isasid ja emasid, mees- ja naisõpetajaid, mees- ja naiskasvatajaid, tõelisi kirjanduslikke andeid ja talente. Meie rahvas vajab ka võitlejaid, kes nõnda nagu teiste rahvaste pojad seisaksid kaitsetute vaeste ning töörahva eest, mõistes ise ja osates teistelegi selgitada, et möödas on ajad, kus võis viit vaest inimest vahetada ühe koera vastu... Lühidalt, meiegi rahvas vajab tõelisi kirjanikke, kunstnikke, uut luulet ja muusikat, mis kõlaks mujalgi kui avalikes majades, ning kõike seda, mis toetaks progressi nagu teiste rahvaste elus. Kui me seda ei saavuta, kulgeb meie elu nii süngelt ja kurvalt, raskemeelselt ja ühetooniliselt nagu tares, kust parajasti on välja kantud surnu. Ilma selle kõigeta ei tule meie ellu helgeid pidupäevi, see läheb mööda lakkamatus argimures nagu igavene sügis, iialgi näitamata suvepäikese kuumi kiiri.»

Nende ridade noore kirjapanija loomingujaks oli määratud ainult seitse aastat. Ometi suutis ta selle napi ajaga luua üle kümne tuhande värsirea, üle viiekümne trükipoogna proosat ja saada selleks esimeseks ihatud rahvuslikuks vägimeheks, kelle vältimatut tulekut ta ise oli kuulutanud ja kelle ilmumist kaua ja valuliselt oli oodanud paljukannatanud tatari rahvas.

Õpetlased kinnitavad, et kui Newton poleks avastanud ülemaailmse gravitatsiooni seadust, oleks selle avastanud keegi teine. Kunsti alal pole nii. Siin teeb igaüks oma avastusi, erinevaid teiste omadest ja hoopis teisiti kui need. Hoolimata mõnestki paralleelist

näiteks Kreutzwaldi, Jakobsoni, Koidula loominguga on Tukaj oma siiski niihästi originaalne kui ka huvitav ning õpetlik päris omaette võetuna. Tukaj on suur luuletaja, ja võib öelda, et terve tema isiksus, elu ja tegevus moodustab ühe hämmastava luuleteose, mille on kirjutanud loodus. Ta oli otsekui sündinud selleks, et tema ihu ja hing kannataks kõiki neid valusid ja muresid, raskusi ja needusi, mis olid osaks saanud tema rahvale, ning selleks, et kord ometi keegi väljendaks tulist raevu rõhumise, alatuse ja vaimupimeduse vastu ning lakkamatut püüet tõe ja ilu poole.

Gabdulla Tukaj sündis külavaimuliku (mulla) peres, ent juba väikese lapsena langes ta osaks elumuutus — viiekuiselt kaotas ta isa ja nelja-aastaselt ema, mille järel ta viidi vanaisa juurde. Ütšile («kolme majaga») küla kehvad põllulapid ei andnud tavaliselt niigi palju saaki, et poolnäljaski ära elada. Niisiis oli Gabdulla siin üleliigne suu ja ta elu rippus pahatihti juuksekarva otsas. Siiski heitis saatus talle armu — üks postipoiss viis ta Kaasanisse ja kuulutas Heinaturul: «Kes võtaks poisslapse kasvatada?» Nii sattus Gabdulla südamehaige agulikäsitöölise kasulapseks. Ent siingi tuli vaeslapse ellu varsti pööre: uued kasuvanemad haigestusid kahe aasta pärast korraga, ja kartes, et surm pole kaugel, andsid kasupoja kähku tagasi vanaisa peresse, kus Gabdulla seitsmendana oli taas liigne linnupoeg pesas. Algasid uute «vanemate» otsingud ja need leitiigi Kõrlaj külas. Mõne aasta pärast lahkus ta ka siit — isa noorem õde, kes elas Uralski linnas, võttis ta enda juurde.

Niimoodi käies käest kätte, viletsast külast niisamasugusesse linna, sai ta maast-madalast tunda tatari revolutsioonielise töörahva lohutat elu. Hiljem meenutas ta luuletuses «Vaenlased» (1912):

Vähe orvuna mind ju tõesti ei pektud-pragatud!
Vähe kasvatust rahva poolt mulle ka ei jagatud.

Oma loomingus ei vajunud Tukaj möödunud raskuste ja alanduste kirjeldamisse, vaid kajastas aina päris koidulalikes toonides kodumaa ilu ja oma rahva hingerikkust, näiteks luuletuses «Minu kodumaale» (1907):

Ehk küll su maha ma jätsin oma elu koidikul,
näed, Kaasanimaa, mind taas, ja armastus kaasas on mul.

Meelitas tagasi siia nurmede, luhtade pind
ja meelitajale vastu ei pannud enam mu rind.

Mis siis, et maitsta mul tuli siin vaesust ja viletsust,
mis siis, et orvuna mind üha mure siin vaevas must —

on mööda läinud need ajad, nagu linnud hajunud,
nagu uneriiki need päevad on koguni vajunud.

Kuigi siin peksis mind voog, ei viinud mind põhja ta uhk,
kuigi siin kõrvetas leek, ei ole ma ometi tuhk.

Nüüd mõistan, mu kodumaa, mis on sinu leegid ja vood:
mu hingele kingituseks sa oled andnud kõik nood.

On püha siin kõik: su põllud, su jalgealused teed,
su allikad ja su külad ja rehealused need.

Talv, kevad, suvi ja sügis, neli aastaaega reas...
Kõik, kõik! Ka viisud, mis jalas, ja rätikud need, mis peas.

Ka su karjus ja ta koerad ja kari, mis hoida tal.
Kõik! Hundid ja tondid metsas! Ja rõõvlidki põõsa all!

Armastus emakeele, kodumaa ja oma rahva vastu on andnud Tukaj luulele kunstilise rikkuse. Sellest kõneleb tema särav lüürika ja ka sellised meistriteosed nagu poem «Süräle» (tatari metsavaim). Neis on otsekui taasavastatud lähedaste kohtade, lapsepõlvest tuttavate maastike, rahva igapäevaelu, tavade, uskumuste lummas võlu.

Kodumaale pühendatud teoseid hakkas Tukaj looma juba kauges Uralskis. Siin õppis ta traditsioonilises tatari medreses. Täiendades saanud teadmisi visa iseõppimisega, jõu-

dis ta selleni, et valdas peale türki-tatari keelte ka araabia, pärsia ja vene keelt. Kirjandus-
huvi ärkas temas varakult, juba õpilaspõlves luges ta kuulsaid luuletajaid, Ida ja Lääne
filosoofe. Asunud tööle ladujaõpilasena, õppis ta kiiresti ära nii trüki- kui toimetamis-
töö, nii et ta lõpuks korraga täitis ekspediitori, korrektori, tõlkija, korrespondendi, sek-
retäri ja isegi tegevtoimetaja ülesandeid. 1907. aastal naasis ta Kaasanisse ja osales pal-
jude edumeelseis üritustes, ühtlasi pidades sidet kõigi emakeelsete trükiväljaannetega,
mille arv tollal oli viiekümne ümber. Ja kähku saavutas ta oma rahva seas sellise mõju,
et teda peeti tatari maailma esimeseks meheks.

Ei olnud küll enne Tukajdki tatari vaimsus päris viljatu. Kirjaoskuse tasemelt oli tatari
rahvas kõige eesrindlikumate Euroopa rahvastega võrreldav, olles loonud ühe varajasema-
test Nõukogude Liidu rahvaste kirjandustest. Kol Gali suurepärane poeem «Kõssa-i Jusuf»
(dateeritav aastaga 1212) oli olnud kõigi sugupõlvete laaraamatuks kas käsikirja või
trükise kujul (üle 70 trüki enne revolutsiooni). Muhamedjar (XVI saj.), Kandalõj (XIX saj.)
ja kümned teised head poeedid olid arendanud rüütliromaani ja muid kirjandusžanreid. Ja
1905. a. revolutsiooni tiivustusel olid koos Tukajga või veidi varemgi alanud oma loomingu-
teed andekad luuletajad Därdmänd, S. Rämijev, draamatik G. Kamal, prosaistid F. Amir-
han ja S. Kamal. Ometi varjutas Tukaj nad kõik kohe, tatari rahvas võttis ta mingi käsuta
omaks esimesest hetkest peale ja alatiseks. Tukajst sai otsekui veejagaja — rahvuskir-
janduse, isegi rahvuse enda ajalugu hakati jaotama Tukaj-eelseks ja Tukaj-järgseks
ajaks!

Sellised isiksused ilmuvad ajaloo pingelisimail, teravaimail, raskeimail ja lootusrikkai-
mail hetkil. Tatari rahvale oli niisuguseks hetkeks XX sajandi algus, kui võitlust vaba-
duse eest algasid riigi arvukate rahvaste töötajad. Tatarlastele tähendasid esimese Vene
revolutsiooni aastad sedasama mis Euroopa rahvastele renessanss. XIX sajandi lõpul ja
XX alguses oli tatari ühiskonnas toimumas pööre vana feodaal-religioosse Ida suletusest
ülemaailmse progressi avarusse. Rahva sotsiaalne ja rahvuslik iseteadvus oli ärrganud. Tek-
kis tatari ajakirjandus, mis ergutas ühiskondlikku mõtlemist. Sündis rahvuslik teater.
Just sel ajal astus rahva revolutsioonilise enesetunnetuse väljendajate ning uue kultuuri
ehitajate rivisse kahekümneaastane Tukaj.

Ma tõstan häält siit kitsikust ja pimedast,
ei hirmuta see ometi üht tatarlast —

nõnda kuulutas ta luuletuses «Ühe tatari poeedi sõnad» (1907).

Tema pulbitsevas ja avaras hinges leidsid eriti ilmeka väljenduse rõhutud rahva vir-
guvad loomingujõud, mida poeet püüdis innustada ja ühendada.

Su vaev, su rõõm, mu rahvas, ei kao päevad-ööd mu südamest,
su tervisest ma tervist saan ja haigeks jään su haigusest.
(«Rahvale», 1906.)

Revolutsiooni külvatud seemned idanesid poeedi erutatud südames rikkalikult. Selle
pinnaseks olid viha ekspuaterijate vastu, vabadusjanu ja sügav kodumaa-armastus.

Maa kasta on saand noorte mõtete laotuse seest.
Kõik nõlvad ja mägede tipud on tulvamas veest.

Nagu kõu juba müriseb võitlus priiuse eest,
teras välgub ja kutsub pühasse heitlusse meest.
(«Tatari noortele», 1912.)

Tukaj loomingut võib liialdamata nimetada XX sajandi alguse rahvusliku tegelikkuse
entsüklopeediaks. Ei olnud tollases ühiskondlikus, poliitilises ega kultuurielus ala, kus
poleks tunda olnud selle luuletaja mõju. Tal oli tegemist küll kasvatuskümistustega, küll
noorte ja naiste seisundiga, küll rahvusliku muusika ja kujutava kunsti olukorraga.

Artiklis «1912. aasta aruandest unustatu» kirjutas ta näiteks:

«1912. aastal oli ajaleht «Telegraf», mis pidas tatarlasi juutide järel järgmisteks vene-
laste vaenlasteks ja vene rahvast üles ässitas, sunnitud tunnustama tatari rahva pat-
riotismi ja truudust isamaale. [- -] Inimesed, kes ei oska kahte sõnagi ritta panna, saa-
vad meil kirjastajaiks ja toimetajaiks, annavad välja ajalehti.»

Kõige olulisemaks pidas Tukaj neid probleeme, mis peale tema oma rahva oleviku- ja
tulevikuhuvide puudutasid kõigi Venemaa rõhutud tööinimeste omi. Neist tundeist on
lähtunud ka luuletus «Me ei lähe!» (1907), mida peetakse üheks rahvuskirjanduse ajaloo

kõige ilmekamaks dokumendiks. See luuletus on kirjutatud vastuseks Riigiduuma mustasajalistele saadikutele Puriškevitšile ja teistele, kes rusikatega kallale läksid saadik K. Häsänovile, kui see nõudis tsaarivalitsuselt muhamediusuliste koolide toetamist. Mustasajaliste šovinistlik mürgel (nad karjusid: «Välja! Sõitke Türgimaale!») erutas luuletajat väga ja ta vastas raevukalt:

Nõuannet sellist andmas on meile koor mustsajalik.
«Siin pole priiust teile! Sõit Türgi on teil vajalik!»

Ei lähe me! On hullem seal, kuhu sõit see juhiks meid,
sest kui neid siin on kümme, seal juba viisteist nuhiks meid.

Nii nagu siin on sealgi ju kasakate ratsud reas,
ja nuudid jäävad nuudiks, neil seal on ainult fessid peas.

Ei sealgi ole riigis me maksuvabamas! Aitäh!
On sealgi vaeseilt viimast jõuk rõõvleid rabamas. Aitäh!

Kas kujutame endast siis mingeid päris hulle me,
et ühest tulest pääsnult pea topime taas tulle me?

Või läheme? Sel juhul ka linnad ära kantagu
ja tagasi kõik ajad, mis siin me eland, antagu.

Siin ükskord sündind, kasvand, siit viia surm ei saa ka meid,
Suur Jumal ise kokku on pannud selle maaga meid.

Siht: Venemaa, mis vaba! Me sellele kõik ustavad
ja kuhugi ei lähe. Kes mustad on, meid mustavad.

See seisku otse trükis, ei mingit konksu nii või naa:
Если лучше вам, туда сами пожалте, господа!

Tukaj oli siiras lüürik ja kirglik rahvatribuun, ent ka sügavate mõtiskluste ja filosoofiliste otsingute luulendaja. Tema loomingus väljenduvad rahva iidsed kogemused ja tarkused. Idamaa luulele omast aforistlikkust on Tukaj sulg rikanud Euroopa mõtte maailma saavutustega.

Paljastades tsaaririigi reaktsioonilist olemust, selle ajaloolist laostumist ja hukkamise paratamatust, osutas Tukaj valu ja vihaga rahva viletsale olukorrale. Ent ta uskus rahva loomingujõudu ja tulevikku.

Tänu oma väsimatult pürgivale hingele rikastas ta tatari luulet revolutsiooniliste ideedega, kodanikulüürikaga, kujundas selles realistliku poemi žanri ja arendas teravat poliitilist satiiri. Ta on kirjutanud palju peeni ja siiraid värsse inimlikest tundeist, rikkaid intonatsioonilt ja tundevarjundeilt, vahel kurbi, vahel kelmikaid ja ironilisi. Ei ole ükski tatari poet suutnud sügavamalt väljendada armastust lahkunud ema vastu.

Tukaj teravad ja tabavad epigrammid, satiirilised värsid, mis paljastasid juurteni ühiskondlikke pahesid, elu ja teadvuse konservatiivseid vorme, olid laialt levinud. Üheks tema keskseks teoseks on poem «Heinaturg ehk Uus Kisekbaš». Selles ühinevad tige sarkasm ja sundimatu nali, poliitiline pamflett ja argihuumor, fantastiline tinglikkus ja tõsielupildid realistliku satiiri orgaaniliseks kooks. Tukaj häbistas revolutsioonilise tatari ühiskonna tagurlikke jõude, esitades terve galerii satiirilisi kujusid, kelle prototüüpideks olid reaalsed isikud.

Kapitalismi suhteliselt kiire areng tatarlaste alal, rahvusliku vabastusliikumise ja sotsiaalse võitluse sügavad juured soodustasid Euroopa realismi ja romantismi kiiremat retseptiooni tatari kirjanduses. See võimaldas Tukajl uuendada idamaise romantika traditsioone, olla kriitilise realismi alustajaks ja rahvakeelsuse toojaks rahvuskirjandusse. See tingis ühtlasi Tukaj loomingu positiivse mõju Ida rahvaste ühiskondliku ja esteetilise mõtlemise arengusse.

Tukaj looming tähistas esteetilise rahvuskultuuri pöördumist uuele teele. XX sajandi algusest peale lülitub tatari rahvas samm-sammult ülemaailmsesse ajalookulgu. Vabaneedes koloniaalsest mahajäämusest ja rahvuslikust suletusest, hakkas ta osalema maailma ajaloolistes sündmustes, oli kaastegev Venemaa vabastusliikumises. Kajastades rahva uuenenud olemust, tõusis põhimõtteliselt uuele tasandile tatari kirjanduski. Tema tee-

made ja kujundite haare, tema kujutusvõimalused avardusid niihästi rahva vastsete aja-lookogemuste kui ka maailmakirjanduse kunstiliste kogemuste varal, ja nii on rahvuskirjanduse areng ühinenud maailmakirjanduse magistraalteega. See ühinemine toimus punktis, mille nimi oli Tukaj. Firdousi, Maarri, Hajjam, Nizami, Navoi, Fikret; Puškin, Lermontov, Tolstoi, Gorki; Shakespeare, Byron, Schiller, Goethe, Heine, Béranger, Hamsun — nende paljude eelkäijate vaimuviljad võttis tatari kirjanduses esmakordselt üheskoos vastu nimelt tema.

Pöördudes tänapäevasele arenguteele, ei kaotanud tatari kirjandus oma rahvuslikku eripära, sidet kunstilise mõtlemise ajalooliselt kujunenud vormidega ega heitnud kõrvale seda, mis sajandite jooksul oli saanud lähedaseks tatari vaimsusele. Selleski suhtes andis Tukaj veenvat eeskuju. Ta võttis vastu rahvusliku kunstitraditsiooni edumeelsed jooned, ent uuendas seda realistlikust tõelusekujutusest lähtudes. Tema looming vastas XX sajandi alguses kujunenud maailmakirjanduse esteetilistele kriteeriumidele ja selle tase sai rahvuskirjanduse edasise arengu lähtealuseks.

Tukaj looming algas lühiaegse revolutsioonilise tõusu perioodil ja jätkus musta reaktiooni ajal. Oli raske olla õigusteta rahva vaba luuletaja. Tukaj elu oli lühike nagu Petõfi, Lermontovi ja Kristian Jaak Petersoni oma: ta lahkus kahekümne seitsme aastaselt. Kibedusega kirjutas ta surma eel luuletuses «Katkend» (1913):

Mustiks päevadeks küll ma koguda jõuvaru ei saand
ja kas heledaid päevi oligi, ma aru ei saand.

Oli endastmõistetav, et selle poeedi ülev luule kohe jõudis tatari lugejate kõige laiemasse ringi, samuti kõigi teiste türgi-tatari rahvaste juurde Turkestanis, Kašgaarias (Hiinas), Siberis ja Taga-Kaukaasias, kõnelemata Volgamaast, Uuralist ja Kasahstani stepist. Tukajd lugesid juba tema eluajal originaalis ka tadžikid, tunganid, adõgeed, marid ja udmurdid, teiste keelkondade rahvad. «Meie Dagestani poeedid.» kirjutab avar Rasul Hamzatov, «kes kirjutasid sugulaskeelis, ei tudud üksteist. Kaugest Tataariast tuli see nimi aga läbi mere ja üle jõgede. Igas majas ja tares võeti ta vastu. Mis ime-line luuletaja, ütles tema kohta minu isa.»

Tukaj on saanud kindla koha mitmete maade ja rahvaste vaimuilmas. Luuletaja surma-aastal kirjutas Istanbulis üllitatav ajakiri «Islam dunyasi», rõhutades tema loomingu demokraatlikkust: «Peame tunnistama, et osmani-türklastel veel pole Gabdulla Tukajevi taolist luuletajat. [- -] Meie panegüürikad ülistavad küll pašasid, küll padišahhi.» Ja teine türgi ajakiri «Türk Yurdu» näitas Tukaj esteetiliste vaadete avarust, tema mitmekülgsed seoseid Ida ja Lääne kirjandustega, tema suutmist «tõusta vene ja saksa romantikute tasemele». On huvitav, et sama mõtet on väljendanud vene poet M. Lukonin. Tutvudes Tukaj publitsistika ja satiiriga, sattus ta ebatavalisse vaimustusse ja ütles, et see on maailmaklassika kõrgtasemel, meenutades Heine parimaid lehekülgi.

On mõõdnud juba kolmveerand sajandit Tukaj surmast, aga omamaises kirjanduses ei ole talle veel kerkinud võistlejat, kes jõuaks nii lähedale rahva hingele oma andeküpsuse ja mõttesügavusega. Mõnikord näib lausa nii, nagu ei elanuks ta mitte kakskümmend seitse, vaid kakssada seitsekümmend aastat. Ja põhjusega ei kinnita kaks Lenini preemia laureaati Mustaj Karim ja Tšõngõz Ajmatov, mõlemad päritolult tatarlased, ühel häälel: «Gabdulla Tukaj on olnud ja jääb terve tatarlaste ajaloo kõige suuremaks tatarlaseks.»

Inimkonna kultuurivaramu rikkuseks on mitmekesisus ja iga rahvuskultuur lisab sellele oma värve ja varjundeid. Tukaj pärand on esimene ja kõige kaalukam tatari kultuuri lisand XX sajandi maailmakultuurile.

Tõlkinud AIN KAALEP

TÕLKIJALT. Kaasani filoloog Täüfik Ajdi kirjutas käesoleva artikli spetsiaalselt «Loomingu» jaoks, tutvustamaks eesti lugejaile lähemalt tatari rahvuskirjanikku, kelle 100. sünniaastapäeva tänavu kevadel pidulikult tähistati. Sellest siis ka püüe kaht erinevat taustal arenenud kirjandust aeg-ajalt võrdlevalt vaadelda, mis siinpool huvi peaks pakkuma. Mõningaid, isegi üllatavaid ühisjooni ju on! Olgu muide lisatud, et tatarlaste kirjaoskuse ülikõrge tase äratas tsaaririigis tähelepanu juba XIX sajandi keskel; ametlik statistika seda aga ei registreerinud, kuivõrd see kirjaoskuse polnud riigikeelne. Käesolev artikkel on tõlgitud venekeelsest käsikirjast, paitsi luulenäited, mille tõlge lähtub originaalset. Luuletused «Minu kodumaale» ja «Me ei lähe» on tõlgitud tervikuna.

TÄÜFIK AJDI

Karl Muru

KÜLALISENA TÄHETOAS

Tartus, vanamoeliselt kruusakattega Koidula tänavas on maja, mille akendesse vaatab aed ning põõsaraod ja puuksad peaaegu puudutavad ruute. Tänavapoolse akna kõrval, jaolt metsviinapuu lehekobara varjust teatab tahvel, et seal on kord elanud Anna Haava. Nõmmelill! Iseendas lõpetatud, ajas ja inimtunnetes ometi jätkuv. Nüüdset asukat, luuletaja Betti Alverit ei ilmuta väliselt miski. Loomulikult, sest temast teatab üha kestev ja sündiv luule, mille varal see, kes asjaolusid ei tea, iseendast ei pruugi aimatagi, et autor on nii auväärse eas.

Üle läve astujale ei avane Betti Alveri kodu süiski mitte kui «luulesaal «Küpress» ja perenaine ise ei tundu luuletuses «Sõtse» kujutatud õhupildiline poetess ega aina hakka-jalt teotsemistuhinas Sõtse. Ent midagi sellest kõigest on loojas ja ta läheduse terviktundes olemas. See võiks võtta aukartlikult kohmetuks, kui luuletaja ise poleks nii otsekohene, sõbralik ja aval.

Tuulelapse tuba. Tunne, mis sisendatud luuletuse «Looming» värsist: «Aga sinul, oh laulik, on tuba täis ärevil tähti.» Köiteid tungil riulid. Raamatuid ukse kõrval laual massiivses tõmppüramiidis. Kirjutuslaud ja teeninud kirjutusmasin. Maale ja graafilisi lehti — Fr. R. Faehlmann, lauluisa Fr. R. Kreutzwald, M. Lepik — napilt vabadel sein-tel, väiksemas kõrvaltoas teadupärast H. Talvik ja poetess, nagu kunstnik teda näi-nud. Luuletajale armsaid asju, ta sõprade ja andesse kiindunute kingitusi. Kušett ja too-lid. Laud akna läheduses. Kohvitassid. Lilled, mis just läinud külalistest jäänud.

Neid, keda Betti Alverile külla tõmbab, on ju palju. On asja Kirjanike Liidu esinda-jatel, kaaskirjanikel ja tõlkijatel. Tuleb aeg-ajalt kirjastuse ja ajakirjade toimetajaid vähem või rohkem ahvatlevate ettepanekutega («Tuulearmukese» ja teiste proosateoste uusväljaande ettevalmistamise idee pole küll pikka aega vedu võtnud, kuid lugeja ootab nendegi tagasitulekut). Mõnikord käib raadio ja televisiooni inimesi oma soovidega, mil-lesse B. Alver suhtub leebelt ettevaatlikult, sest ta ei armasta end eksponeerida, ei ole selle vastu õigupoolest kunagi huvi tundnud. Ta kardab «kõmisevaid kõnekalmistuid». Uudishimulike küsimustega ja vahel niisama — puhtalt armastusest — astub sisse kirjan-dusteadlasi. Tuleb emakeeleõpetajaid. Noori kirjandusse pürgijaid endastki mõista. Juhul-isemalt üliõpilasi oma uurimisteema ajal, erandkorras õpilasigi. Vanu häid sõpru ja tuttavaid. Neid, kes heasoovlikult mõnd olmeasja korraldada aitavad. Ajuti võib visiite vist isegi väsitavalt kuhjuda. Kummatigi ei too valdav osa külalisi kaasa ainult iseenda austusavalduse, vaid ka määramatu jao sellest omakasupüüdmatus imetlusest ja armas-tusest, mida luuletaja vastu hellitab lugejate suur ring, kes Betti Alveriga kohtub ainult loomingu tähetoas.

Kui kuskil alateadvuses esialgu miski veel pärsib, kaob kohe seegi. Jutt sujub. Ja mui-dugi kirjandusest, kuid mitte ainult. Vahest rohkem veel elust, lähedase ja kaugel maailma seostest ja sõlmedest, vähemaist ja hingematvalt rasketest probleemidest, mis luuletajal aina südamel. Inimesest selles maailmas, ta suurusest ja madalusest, rõõmuhetkedest ja valupunktidest, kõigest kaasaalamisega ja mõistvalt, mõnikord liigagi mõistva huma-nismiga.

Kirjanduslikku avalikkusesse ja lugeja juurde tuli B. Alver peaaegu 60 aastat tagasi romaaniga «Tuulearmuke», mis äratas tähelepanu ja pälvis «Looduse» romaanivõistluse auhinna, ilma et see autorit proosa juurde jääma oleks peibutanud. Mõned näited küll järgnesid, viimati, pärast aastakümnete-pikkust eepikapausi, stiilisädelev «Kõmpa» (1976). Ekspressiivset lühidust eelistava B. Alveri põhikiindumuseks sai luule ja varsti ka luule, eriti A. Puškini tõlkimine. Luuletaja ning ühtlasi kogu eesti tõlkekunsti ühe suursaavutuseni, eestindatud «Jevgeni Onegini» juurde oli 1930. aastate veerult siiski veel pikk tee käia. Puškini varaseid virgutusi on aga B. Alveri esimene omaette raama-tuna avaldatud värsslugu, poeem või isegi värssromaan «Lugu valgest varesest» (1931). Tõeliseks läbimurdeteoseks sai kummatigi 1936. aastal ilmunud «Tolm ja tuli», mis tõs-tis B. Alveri sedamaid tookordse noore luule tippautoriks ja väga silmapaistvaks lüüri-kuks üldse. «Tolm ja tuli» oli esteetiliselt mõjult võrreldav M. Underi ja J. Semperi loo-

KARL MURU

minguga samal ajal ning võttis üles B. Alveri luule iseloomulikud ainealad ja mitmed loomingut läbivad hoiakud. Üleslend argisest poeetilisse, tegelikkusest fantaasiamaailma, elupraktikast ideaalsesse, peaaegu saavutamatusse kõrgusesse tundub nüüd, hilisema loomingu paistel vahest liigagi püüdlik. Seetõttu, kui võrdlust jätkata, tunneme M. Underi «Kivi südamele» ja J. Semperi «Tuuleratta» värssides, milles ainealalt ja hoiakult leidub «Tolmule ja tulele» lähedast, märksa tugevamat elumahlade tuiget ja konkreetsust. Kuid see on ka hoopis suurema loomingukogemuse tulemus. Esikkogude võrdluses on B. Alver kindlasti inimlikult küpsem, ta stiil eksimatu, samal ajal kui näiteks M. Underi «Sonettide» ilus ja õnnelevuses satume siin-seal maitsealivustele. Debüütogude ilmudes olid mõlemad ligikaudu samaaegsed, M. Under pisut vanemgi. Aga jätkem võrdlused, sest need töötavad mingis mõttes ikka poolikult. «Tolmu ja tule» sisulise üleslennuga olid täiuslikus kooskõlas sundimatu, ometi pimestavalt puhtaks lihvitud, puhuti pisut abstraktne, kuid dünaamiline, kontrastidest pingul luulekeel, täpne värsiehitus ja luuletuste tervikstruktuur. Kust võtta teist nii veetlevat ja jõulist lähet?

Oma lüürikuvõimed karmile, maksimaalset taotlevale proovile pannud, selle proovi kestnud ja taotletu saavutanud, pöördus B. Alver teisenevate luulevõimaluste teele. «Otsin uut vormi ja uut lähenemisvõimalust ainele,» ütles kirjanik usutlejale, kui «Tolm ja tuli» oli veel lõpetamisjärgus. B. Alveri varasema loomingu taustal võis see viidata pöördumist lüürikasse, kuid uue otsimine, vormi ja vaatenurkade muutumine põhihoiakute piisides on kindlasti B. Alveri loomingu seaduspärasusi. 1938. aastast peale märkamegi B. Alveri luules poeetilise kõrgstiili taandumist, kujundi kontrastsete piirjoonte maanemist, ideaalide lumistelt mäetippudelt laskumist. Aegapidi tuli luuletaja reaalse maailma asjade keskele, asetus mõistvas südamesoojuses kaasinimese kõrvale jagama ta olemissaeva ja eluustavust. Luule inimesekontseptsioon, eetilised ideaalid ja esteetiline nõudlikkus seejuures vaevalt küll palju muutusid. Need ilmnesid aga teisiti: mitte abstraheritud poeetika kaudu, lüüriliste valemitega, vaid eluvärske meelelisuse kujul, argiilma nähtusi poeetiliselt üldistusteks ülendades. Niisugune vähemalt oli arengusuund, tendents, mida tähistab 1939. a. «Loomingus» avaldatud esteetiline programmiluuletus «Suurest haardest», mille ideetuuma tihendab eelviimane stroof: «Nopi suuri teri kõrtest, kõigist elu surutõrtest / rõõmsalt maitse, / aga kindlalt hoides piiki nagu sõdur haldjariiki / kaitse!»

Täiuslikkuseni jõudis areng kunstilise lihtsuse suunas tsükli «Leib», mis peaaegu tervenisti valmis 1942. a. Aakre-Pühastel. Seal elas B. Alver 1941. a. juulist peale venna juures, tegi põllutööd ning oli vahetus osasaamises maarahva eluhoolest. Idüll ja rahu looduse keskel see ei olnud: elu üle viskas sõda ja okupatsioon võika varju, liiga palju oli muutunud küsitavaks. Kuid just sel süngel taustal samastub B. Alver kannatava kaasinimesega, looduse ja kodumaaga, oma rahva katsumusterohke ajaloolise saatusega ning leiab nõnda olemasoluks ja olemasoleva talumiseks tuge. Sellest tunnetusest sünnib kirgastunult traagilise põhivärviga, läbi katsumuste ja kannatuste pimedusegi elujaatav ja ellu uskv luule, mille kauneim, lühiduses ometi monumentaalne saavutus on tsükli lüüriline nimipoem. «Mu pilk on märg. Mu salajõud on virgund. / Mu hing jääb truuks,» tihendavad luuletuse «Mu juurde voogas» lõpuvärsid luuletaja tookordse valdava hinge seisundi.

On tähendusrikas seegi, et just siis, sel ajal, mõne sõbra õhutusel ja kõige lähedasema inimese toetusel koostatud teise luulekogu pealkirjaks andis B. Alver «Elupuu», mille esitas 1943. a. tookordsele Tartu Eesti Kirjastusele. Teos, millest oleks saanud ajajärgu tippkogu, jäi ajatõkke kinni. Hiljem ilmus see hajutatult «Tähetunnis». Ka «Lendav linn» ei esita «Elupuud» algse kokkupanuse luuletused on liikunud ühest tsüklist teise, mõned on välja jäetud, kaheksa luuletust lisatud, «Unenägu» ja «Tuskar» viidud «Tähetundi». Lugegem seepärast üle «Elupuu» sisukord Kirjandusmuuseumis säilitatavast käsikirjast: «LEHEKUU LUMI. Lehekuu lumi. Uni. (Ma nägin und.) Ei tea. Kiivas kuu. Lahkumine. Udus. Kõrgel aknal. Matus. Linna taga. Öölaul. Sügise laul. Kuus kildu. PIGI-LIND. Teisik. Vana teater [käsikirjast tegelikult puudub — K. Muru]. Öömaja. Joomar. Hirm. Maru. Kaks saarlast. Rändaja mõtted. Pigilind. Ants Ablas. KOGUJA. Suurest haardest. Must madonna. Tõrkuja. Häälled. Asjad. Kuri päev. Kui ma kauges lapsepõlves. Irdumus. Süda. Xantippele. Koguja. Mu juurde voogas. Tuli. Külma puhang lõõtsub. Talv. Suur Nimetu. LEIB. Leib. Suvi. Laul pojast [hilisem pealkiri «Puust palitu» — K. Muru]. Rätsep Mure. Äike. Pilvele. Karjane. Unenägu. Vabadik. Tuskar. Kerjus. Mina ise. LUTSEVIIR» [lk. 76 joonealune selgitus *Lucifer*, hiljem pealkirjaga «Raudsed roopad» — K. Muru].

B. Alveri — ja mitte ainult tema — tähepimestus alles varitses oma aega. Selle talumist tunnustavad kõige vahetumalt küllap luuletused «Kevadekartus» ja «Sõber talv», sügavat mõtestamist paljud, eriti «Tähetund», uue loomistatbe virgumist «Läbi lillede»,

ikka ja jälle valusasti tuigatavaid arme «Linnud naersid», miks mitte ka «Tulipunane vihmavari», viimaste hulgas «Lootus».

Kolmanda arengujärgu algust B. Alveri luules märkisid 1965. a. «Loomingu» mainumbris «Tähetund» ja «Läbi lilled». Tulemuseks on pisut rohkem kui sada luuletust ja poemi, arvuliselt ligemale pool B. Alveri loomingust, koondatud raamatuisse «Tähetund» (1966) ja «Eluhelbed» (1971), «Lendava linna» (1979) nimitsükklisse ja nüüd, luuletaja kaheksakümnenda sünnipäeva lävel ilmunud kogusse «Korallid Emajões».

Selle luule isikulooline ja ühiskondlik taust on keerukas, komplitseeritum kui kunagi varem. Kaasa kumab kogu inimlik elukogemus, mis leiab mõtestava läbivalgustamise üha uutest ja uutest vaatepunktidest. Isiklik põimub tihedasti suurte sotsiaalsete probleemidega, möödunu nüüdisajaga, lokaalne kogu maailma ja inimkonda erutavaga. Eetilise puhtus ja tingimusteta humanism on selle luule kandev idee. Kirjanik on ühte viisi nõudlik üksikisiku ja ühiskonna vastu. Oma meelisteemasid nüüdki eelistavalt käsitledes haarab luuletaja aineid tunduvalt avaramalt kui varasemas loomingus.

Väljendusviisis ei saanud B. Alver hilisemas luules lineaarselt edasi arendada kristallselget lihtsust, milleni ta oli jõudnud tsükklis «Leib». See oli täius, mida võib küll taas ja taas saavutada, mitte aga jätkuvalt süvendada. Ilmselt ei sobinud hilisküpsusega ka loomingu algusjärgu sädelev-ironiline, mõnikord õrritav, erandkorral isegi epateerivalt vaimukas laad, mida luuletaja kasutas meelsasti, kui ta värssideks vermis kõige hingelähedasemat, tingimata aga siis, kui ta sügavamad veendumused avanesid kontrastsetes suhetes ebamaailma arusaamadega. Kujuneb stiil, mis ühendab mõlema varasema arengujärgu omadusi, on aga jätkuvuses ka oluliselt uus. Enam kui kord on hiline B. Alver üllatanud mängulise ainekäsitlusega, mis oli iseloomulik ta loomingu algusele. Kuid nüüd, vahest eriti nähtavalt «Eluhelveste» luules, võib mängulisus olla silmatorkavalt hasartne, hõlmab kõik väljendustasandid, avaldub muu hulgas leksikaalsete vahendite rikkalikus valikus, milles võrdsele tähtsusele osa täidavad rahvakeelest leitud sõnad ja omatuletised. Samal ajal sugeneb metafoorilisse eneseväljendusse, mis B. Alveri luules ikka on olnud valdav, õige tunduvalt autoloogilist veendumustekuulutust. Mitmed luuletused lõpevad eetiliste tõekspidamiste deklaratsioonidega («Jälle ja jälle», «Tuulde räägitud», «Rumalad sõnad», «Lootus»), harvemini on luuletus tervenisti enesekuulutuseks seatud («Räägi tasa minuga»). Hiline B. Alver on poleemilisem ja publitsistlikum kui varasem, ilmselt vajadusest mõtestada läbielatud, tarbest kujundada oma seisukoht mitmeti muutuvas tegelikkuses.

«Maailma naeratus on suured muinaslood», on imetlevalt öeldud luuletuses «Uus küllaline». B. Alver on hilisloomingus isegi püüelnud müütilise poole, ammutanud seejuures mõnikord nähtavalt autobiograafilistest seikadest, kasvatades neist peaaegu ajatuid üldistusi («Noorus», «Väike perekonnalugu» oma tuulelastega, «Mustjalg», «Jõgeva ja Pedja vahel», Lõuna-Parabaarias lavastatud «Pallimäng» jt.). Väärrib märkimist veel tendents ühendada pühast ja argist, näha pühast argises ja argise kaudu. Seda, et «kõik on värsiväärt», tõestab «Ood vanale kartulikorvile» igatahes veenvalt.

Kõige üldisem, milles B. Alveri hilisluule stiil erineb varasemast, on kujundiarenduse avarus ja küllus, mõnikord isegi pillav küllus, juhtub koguni, et assotsiatsioonide tõkestamatu voogamine. Luuletaja ütles kord piltlikult, et kujundeid, üks armsam kui teine, tulvab ta ümber igast küljest. Igaüks soovib end luuletusse kaasa. Mida (või keda) neist tõrjuda? Niigi seletub kuhjava pildistikuga luule. Jääb vaid konstateerida, et kompositsiooni vaatepunktist on B. Alveri hilisem looming silmanähtavalt kirev, et kõrvuti esinevad lausa vastandlikud luuletuste tüübid: varasemale tunnuslik jõuline lüüriline tihedus («Tähetund», «Kuuljale», «Kurstikulill», «Võrdlus», «Kaduv käsi» jt.) ja hilisemas võimalik vabakompositsioon («Tuulde räägitud», «Tuju», «Väike perekonnalugu», «Mustjalg» jt.). Äärmuslikul juhul võivad luuletuse välised kontuurid üldse tähenduse kaotada. Oma nägemust järgides ja kinnistades võib kirjanik värssi ja proosa piirjooned sulatada, proosa võib esineda värssi õigustes, lüürilist esitades olla ka lüürika («Jõgeva ja Pedja vahel» ning «Kotuse lill»).

Äratab tähelepanu, et «Jõgeva ja Pedja vahel» ning «Kotuse lill» koondavad B. Alveri loomingut läbivaid hoiakuid, on hoopis tähendusrikkamad, kui esimesel pilgul näib, seostuvad väga paljude luuletustega kõigilt loominguetappidelt. On mõeldav, et sellegi tõttu ei mahtunud nad kokkuleppelise vormi, vaid mürdsid sellest läbi. Kummaski luuletuses on väliseks kujutamiseobjektiks lill, õigupoolest nimetu lill. Sest «kotuse lill», «see üksildane õielooja», «see tõre taim, / see tõrges lill, / see omajuur... või mis ta oli...» ja «raudteelill» on tegelikult nimetud lilled samuti nagu «kurstikulill» või see luuletusest «Läbi lilled», mil «salamahiti / üks pung on läinud lahti». Lilled, mida B. Alveri luules nimetatakse suhteliselt harva, ongi enamasti lilled või õied üldse, mitte dekoratiivse kirjelduse objektid, vaid millegi tähistused, sümbolid.

KARL MURU

Elkõige avaldub «Kotuse lillest», «Jõgeva ja Pedja vahel» raudteelildest ja «Kuristikulillest» B. Alveri inimeseideaal, millel on rikkalikult muusuguseidki kujundilisi vasteid. Et ideaalil on suurel määral ühisjooni autori biograafiaga ja isiksuse põhitunnustega, ei kahanda selle üldnimlikku tähendust, vaid tõestab ainult, et ideaal võib olla teostatav, et looja võib olla kaunis vastavuses looduga.

«Kotuse lille» inimesekontseptsioon väärtustab eriliselt sõltumatust, vaimset iseseisvust. Iroonilise kontrasti ülesannet teenib pilt lavas magajaist ja aiamaale istutatud eluoskajaist: «Kooš täiskasvanutega hoidsid nad kinni juhtnööridest, seisid ilusti rindreas ja pidasid korda ringmängus. [- -] Eriti andekad ronisid üles mööda reteleid ja võrestikke!» Teravdatult toonitatud vaba toimimine ei tähenda loomulikult muud kui inimese õigust ja ühtlasi kohustust kriitiliselt kontrollida, mõtestada ja teha valik, olla vastutav iseenese ja üldise õiglustunde nimel. «Miks julm ei olda iial juhtumisi?» küsib värss luuletusest «Tähetund». Vastusena tohib võtta poleemilist luuletust «Masin», mis on seda jubeadam nägemus, et on inimkonna praktikas korduvalt tõeks osutunud, on aju- ja südametunnistusest vabastavate juhtnööride järgi toimimise tagajärgede kujutus: «Mina läksin ja tegin mis vaja. / Käes mu venna verine jakk, / väljas keegi needis mu nime.» Eetiliselt kohustava vaba isiksuse idee on keskseid B. Alveri loomingus. See on esialgsel kujul olemas juba esikteoses «Tuulearmuke», tuleb noorusromantilises häälestuses esile mitmes «Tolmu ja tule» luuletuses («Karantiin», «Tuhapäeval», «Sinisuka ballaad»), jõuab leksikaalselt valikult imeväärse stiilisärava saavutuseni «Eluhelveste» luuletuses «Häire», milles leidub seesama iseseisvat olemist suigutava klaasmaja kujund nagu «Kotuse lille» Tuulevarju aiaksi. B. Alveri puhul saab kõne alla tulla üksnes arukas tõrksus valmistõdede suhtes, ainult eluväärtusi teeniv kriitiline kaalumise, et mitte omaks võtta «kimper-kõmper karku» («Sinisuka ballaad»). Otseku hoiatamaks lihtsameelselt sotsiologiseerivat lugejat (ja neid on kirjaniku jaoks masendavalt halval kujul jagunud!), on ta hilisemas loomingus andnud raskelt iroonilised kujud, nagu «professor Irin-Virin» ja «ta naine, / suur sopran / Irinna-Virinna» («Igavene aaria»), samuti haletsemisväärse «õnnetu Sompude pere» koondportree («Tuuletriller»). Neist on luuletaja inimeseideaal niisama kaugel kui aruvabadest käsutatutest.

Tuulevarju aed on omamoodi täius, (näiliselt) kaitstud olemispaik, mida B. Alveri ihaletud inimtüüp võõristab, koguni kardab, haistes selles «kammitat / ja karku». See-pärast on kotuse lill oma juured kinnitanud sootuks turvatuse paika samuti kui raudteelill või kuristikulill. Hooletuks hoolitsetud olemine ei virguta loovat eneseteostust, pingutust ja eneseületamist, mida inimhing vältimatult vajab. «Tolmus ja tules» sõnastab «Raudne taevas» sellesama äratungi valmistava ebatäiuslikku, puuduste ja vaevadega, riskide ja ohtudega ellu: «Kuid sina, sina, — saades päriseks / kõik aarded seal, ei koge vana kõrkust, / vaid ihkad, et su hing SIIN kaasa väriseks / ja tunneks oma tiivustavat nõrkust.» Üsna muutumatult, vahest ainult astme võrra tugevdatult on seesama arusaam kandunud peaaegu pool sajandit hiljem kirjutatud luuletusse «Sim-salabim»: «Seal / helgivad eedeni õnad. / Seal kuhjuvad küllad-kullad. / Seal veerevad päevad kui pärlid — / ja kõik on / sätendav / surm.» Vastanduseks hümn tunnetusrõõmudele, kiitus küllastumatult kogemisenäljastele, «Tolmus ja tules» järjekindlalt käsitletud teema («Ekstaas», «Sidemed», «Tige valgus», «Kannibal» jt.). See on igavesti «küsiiva inimlapse legend» («Suured voogajad»).

Sõltumatusega seostub B. Alveril vastupidavuse ja eneseväärikuse idee. Täpsemalt võttes: lahedama olemise saavutamiseks ei ole luuletaja lugupidamist vääriv inimtüüp valmis laskma karvavõrdki maha tingida oma suveräänsust, olles selle valvel otse uskumatult hell. Nõnda ka «üksildane õielooja» «Kotuse lilles»: «Ise ta midagi vastu võtta ei tahtnud ja põlgas ära iga parema mullaraasu, millele teised nii maiad olid. Ometi pidi tal nälg varaks olema seal kehval kotusel, kus ta vana leaseme ja koldekivi kõrval nagu noateral kasvas.» Olemistingimused on raudteelillel «Jõgeva ja Pedja vahel» peaaegu samad, kasvupaik siiski pigem paratamatus kui valiku tulemus, eluohud praktiliselt pidevad, mitte juhuslikkuse tormihoost tingitud. Vastu peavad mõlemad, ühtviisi visad ja ebasoodsates oludes karastatud. Tuulevarju taltsutatud aeda tabab häving.

Nii üht kui teist võib võtta olupildina või fantaasiamänguna. Sügavamale vaadates näeb ometi olulisi jooni inimeseideaalist. «Jõgeva ja Pedja vahel» assotsiatsioonid ahvatlevad veelgi kaugemale, märkama lauliku poolt kujutatud rahva elujõu, visaduse ja saatuse sümbolpilti, mis ühemõttelise selgusega avaneb tsüklis «Väike perekonnaluugu», eriti selle võimsas, loova jõu varal väikerahva eneseväärikust manifesteerivas finaalis «Tuulelapsed». Ilmselt ei saavuta «Jõgeva ja Pedja vahel» ja «Kotuse lill» poemiga «Leib» võrdset kunstilist intensiivsust ja lüürilist tihedust, kuid nad täiendavad üksteist ning osutavad erinevate aspektide kaudu üht ja sama. Läbi traagilistegi toonide kostab neist hümnilist ülevust.

KARL MURU

Omavahel ja kogu B. Alveri loominguga seob neid luuletusi eluimetlus ja -ustavus, mida kümme aastat tagasi üritasin vaadelda *ela-* tüvede esinemistiheduse ja tuletusvariantide varal. Möödunud kümne aasta jooksul on selle sõnapere tähendusrikas produktiivsus jätkunud, lisandunud on varasemas loomingus kasutamata sõnakujusid: *eluanne, eluhommik, eluhoone, elukauge, elukihk, elunurm, elunäljas, elusugemed, elusõna, eluveerud*. «Iial ma elava eitamis-eksamit ära ei teinud,» alustab B. Alver luuletust «Looming» põhjendatud sisemise uhkusega. Ta viimases luuletuskogus «Korallid Emajões» on mõtisklused elu üle väga silmapaistval kohal, suure sisemise pingega ja erakordselt dialektiliselt käsitletud. «Ettevaatust — klaas» ja «Sa hapramast hapram» metafoorika kõneleb sugestiivselt elu haprustest ja vaprustest. Luuletuskogu lõpetav «Elul on väikene hingemaa» on ülimalt ohutundeline ja murelik elu ähvardavate, kummatigi inimese enda poolt liikvele lükatud saatuslike ootamatuste pärast. «Vanitas vanitatum» tõuseb noort B. Alverit meenutavas trotsis eitavate, kaosesse kiskuvate, hirmu ja hävingu jõudude vastu. Kujund *must vari*, mis B. Alveri luules varemgi keelava, piirava või ahistava tähistusena esinenud, paisutatakse nüüd personifitseeritud süngeks sümboliks *Must Vari* ja *Varjude Vari*. Alistumast selle näivalt vääramatule jõule elu-ustav ja elu jõude uskuv B. Alver keeldub. Olgugi elu kosmilise aja vaatepunktist võttes «alles uus» ja seetõttu «eriti ohus», kuulutab luuletaja «Elu on alles uus» värssides taandumatult ja veendumult inimvaimu tõusuvõimet, kutsub seisma elu kaitsel mis tahes saatuseraskuste vastu: «Kuid sina, / sa mõtle pilliroog, / oled rohkem / kui raju, / sõna / ja kivi. / Elu ise / sind ulatas ulguveest / ilmavalguseks / läbi aja. / Elu nimel / seisad sa elava eest. / Elu nimel / oled saatuse vastu, / kui vaja.»

Tõekspidamisega, millest lähtub luules avalduv elu- ja inimesekäsitus, on heas vastavuses B. Alveri poeetiline kredo. «Tolmus ja tules» oli kunsti, eriti luule olemuse, funktsioonide ja võimaluste kaalumise, esteetiline enesemääramine ja poleemika käibearusamadega keskseid temaatilisi liine. Hümn millestki piiramata tunnetustahtelisele kunstile kui inimeseks olemise ühele kõrgemale avaldusele, nagu «Tolm ja tuli» selle nooruslikus entusiasmis sõnastas, ajendas B. Alveris nägema eeskätt või isegi pelgalt iluteenrit. Temaga ühenduses hakati rääkima kunstipreesterlusest. Olenevalt kõnelejust hääldati seda sõna kas hardunud lugupidamisavaldusena või irooniliselt, mõnel puhul koguni põlastavalt. Mõlemas intonatsioonis oli lihtsustavat ühekülgsust, kogemata või meelega möödavaatamist selle luule tunnetuslikust kandejõust, eetilistest ideaalidest ja sotsiaalsest sisust, mis ometi oli selgesti olemas. Mõned B. Alveri arvustajad ei pidanud seda nähtavasti oluliseks, teised ilmselt ei tundnud selle luule elu teenivat paatost ära, sest ootasid midagi muud, kombatavamalt, päevaloosungeid teenivat ajakajalisust. Sedasorti umbusul olid uskumatult sügavad juured, sest veel 60-ndate aastate keskel, ilmselt tookordse noore luule uuendustaotlustest häämmingusse viidud, kirjutas üks epigrammatik, kuidas «peale passitakse, / et tõsta me ajastu kuldseks klassikaks / arbujaate loit-sud ja vigurtrotsingud!».

Teisel loominguperioodil kahaneb luulest mõtisklevate värsside arv järsult. Jäävad mõned poleemilised vasturepliigid madallennulisele teenistusluulele («Irdumus», «Muusale»), vaimu ja võimu vahekordi irooniliselt märkiv epigramm, mõni variantarendus «Tolmule ja tulele» («Teisik»). Näib jäägitult tõmbavat «maailma suur sümfooniline mühin» («Hääled»). Igatsetakse hõlmata elutäius kogu tunnetusvärskuses ja kunstikirikus («Suurest haardest»).

1965. aastast peale esinevad luuleprobleemid B. Alveri loomingus taas niisama tihedasti kui «Tolmu ja tule» aegu. Kas tähendab see uut enesemääramist elus, teistsiti olemist kunstis ja ajas? Jah ja ei. Ei selles mõttes, et «Tolmus ja tules» kuulutatuga ei asu B. Alver kuigi oluliselt opositsiooni, ei jõua kardinaalselt uutele seisukohtadele ning «Suurest haardest» esteetiline kredo kehtib täiel määral. Jah selles mõttes, et vahepeal oli umbseid kogemusi, kuuldus häälel «Altma vallast», sellelt, kes oli viidud «meelega või kogemata» «kottpimedasse läbi leeteluha», oli olnud Raudtee Flora lihaste lastega võrreldav olemine «nagu elukeelu alt», vastupidamine «Kastepiisani. Järgmise vahetuseni. Lõpuni.» Kuidas keegi. «Kuidas kellelegi siin kumisevate traatide all õnneks antud» — koos noore lilledärmiga, eluhäälele ja hõiskamisega oli kaasas kõik seegi ja nõudis mõtestamist ka loomingu vaatepunktist.

«Jää isendaks! Vihka valet! / ja mäleta: / ma pole mängukann,» lõpeb pikem mõtisklus «Tuulde räägitud». On luuletusi, milles ühinevad kirjandusliku nooruse ning aastakümnete kuhjatud elu- ja kunstitarkuse sisendused («Noorus», «Arbujaate aegu»). Väike kild «Raudsed närvid» nõuab luuletajalt kõrgendatud tundlikkust, mis ei luba olla rahulikult õnnelik. Pigem nii, nagu sõnastab «Kuuljale»: «Tasa, tasa! / Kas kuuled? / Sa ju kumised! / Sa ju kumised kaasa ka praegu, / sina õnnetu-õnnelik!» Luuletus «Rumalad sõnad» veenab, et «Tolmu ja tuld» läbinud looja vaimse iseseisvuse idee ei ole pör-

mugi taandunud. «Rumalad sõnad» on veetlev sellegi tõttu, et näitab haruldaselt lahtiselt ja selgelt, kuidas eri suundadest tulevad eluandmed õnnelikul inspiratsioonihetkel sulavad luuleks, mis veelgi õnnelikumal või ka ennastsalgaval hetkel võib saada «nii elava hääle, / nagu oleks tal / nooruke hing» («Kellahääl»). Nagu nooruses, nii on luuletaja B. Alveri vaates nüüdki isepäine olend, peabki olema see, kes ei mahu tarastusse, kombekatesse konventsioonidesse, on see, kes neist rahutult-otsivalt läbi ja välja tungib, on triviaalse mõtteviisi hinnangus «keegi / unedes nähtud näoga võimatu vandersell» ja «pagana paljas pasatski», on «jumalik huligaan», kes hoiab ja neab «oma imeohtlikku / sulepead» («Häire», «Arbujate aegu» 2). Ta on arusaamatult omameelne «kotuse lill», «see üksildane õielooja, kes meile poolvargi oma kustumatu pildi hamepõue poetas» («Kotuse lill»).

Elav looming on puutumatu, luule õisi loovat taime ei saa tormihirmul tugikepi külge köites toetada, sest siis pole ta enam tema ise. Sedagi kõneleb võrdpilt «Kotuse lillest»: «Polnud midagi parata. Puurisin kepi maasse ja sidusin ta kinni, Siis vaatasin talle otsa ega uskunud oma silmi.

Ta nagu oli tuhkhall ja ilmetu kui plekkklusikas. Mitte ainult ilmetu, vaid idiootlik. Temale oli kõik ükspuha.» Puutumatuse idee on B. Alveril seotud vastutustundega loominguga ees. Hoiatavalt mõjub suurejooneline kompositsioon «Tuju». Tarvitseb loojal kaine mõistuse sisendatud arvestava ettevaatuse sunnil vaid korraks müksata oma loodud Rõõmu poeg Tuju, kelle fantaasia killpall näib kardetavalt kombetu, ja loodu kaotab elu, kunsti lummus kustub ja kaob. Looja asend muutub saatuslikult: «Läbi tuisu / ja tuulemurru / lähen minagi teisemaks. / Mul on au. Mul on annet. Mul on raha. Surnud savi aga ei taha / enam saada elavaks.»

On vahest ainult kaks punkti, milles B. Alveri luuletõdemused näivad nihkunud. 1936. aastal loodud kultuuripoleemilises luuletuses «Kool» on hinnang omamaisele silmatorkavalt tagasihoidlik. 1970. aastal kirjutatud «Tuulelastes», milles tänutundes ja aukartuses osutatakse mitmeid luuletajale eriti kalleid sõnameistreid, kutsub B. Alver loobuma alandlikkusest ning õhutab oma väarikust tundvale eneseteostusele: «Lennake läbi kõik mandrid! Las maha jääb leplik legend!» «Tolmu ja tule» aegu riskis noorusromantiline tuhin mõnikord uskuda kunsti elust võimsamaks ja täiuslikumaks («Maalija lõvipuuris», «Meistrile»). Kui kunst suudab saavutada elu tuuma ja esitada selle sisendusvõimelises tiheduses, siis jah, miks ei. Nüüd väidab B. Alver personifitseeritud aja sõnul niisama kindlalt: «Inimlugude ainus autor / on üleni / ergav / elu» («Ainus autor»). Kas siis luuletaja on vahendaja, meedium, kelle kaudu mõtestab end elu? Jah, teatavas mõttes niigi. Tingimata. Üks tõdemus ei välista teist, pigem on sedasama nähtud eri vaatepunktidest.

Suurima riski piirile jõudnud inimloos, elu suurimate võimaluste ja ohtude ajal, oma sajandi lõpukümneleil ütleb B. Alver luuletuses «Elul on väikene hingemaa»: «Kõike võib tahta, / karta / ja loota. / Seda, mis tuleb — / mitte keegi / ei oota.» Ja veel: «Mida iial ei olnud — / võib ilmuda / kohe.» Sellel ajal, õhukivi painet tundes pingutavad lauliku «valuhellad silmad» tunnistama tulevikku («Kaduv käsi»). Olles siin tähel «lummatud / ja luuletaja», viib ta «elusõna / läbi aja» («Läkitus») nagu needki, keda on imetlenud «Tuulelastes» ja ülevas luulesarjas «Üle sõnade serva».

Nii mõttevirvendusi B. Alveri loomingus tähetoas, ta luuletustega omaette olles. Need tunded ja mõtted kaasas, aga hoopiski mitte nõnda kõne all Koidula tänavas, luuletaja tähetoas. Seal hargneb jutt omapidi, mõeldud kavast tihti kauges kaares mööda. Ning jälle kord märkad, et oled viibinud liiga kaua, palju kauem kui kavatsesid, kauem, kui on sünnis kulutada looja aega. Ja ometi saad lahke kutse taas tulla ning tead, et tuled. Kindlasti, tuled mõlemasse tähetuppa.

BETTI ALVER LUULETAJANA

Luuletusi võib mitut moodi liigitada. Üks võimalus lähtub eeldusest, et luule põhitüüpe on kaks: konjunktuurne (realistlik, ajalik) ja sakraalne (mitterealistlik, ajatu). Valik on seega väike. Leidub küll ka kaks üleminekuvõimalust: konjunktuurselt sakraalne ja sakraalselt konjunktuurne. Neid pole siinkohal aga mõtet lähemalt iseloomustada, sest Betti Alveril pole nendega vähimatki pistmist. Tema luule on sakraalne.

B. Alveri luuletee mõjub mõneti mõistatuslikuna. Ta alustas nimelt romaanikirjanikuna. 1927 ilmus B. Alveri esikromaan «Tuulearmuke», mis oli kirjastuse «Loodus» esimesel romaanivõistlusel võitnud 2. auhinna. Järgnesid veel kolm romaani või jutustust («Invaliidid» 1930, värssides «Lugu valgest varesest» 1931, «Viletsuse komöödia» 1935). Ja alles siis ilmus luulekogu «Tolm ja tuli» (1936), mis kohe tõstis B. Alveri eesti luuletajate juhtgruppi. Ta oli tollase noorteahtoloogia «Arbujad» (1938) autoreid ja koos abikaasa Heiti Talvikuga esindas ehedaimalt sellele rühmale tunnuslikku esteetilist ja eetilist maksimalismi. 1930-ndate keskpaigast on B. Alveri põhiala lühiluule. Hiljem on ta end ainult korra ka proosakirjanikuna näidanud («Kõmpa» «Loomingu» novembrinumbris 1976). Tegelikult on sellest natukene kahju. Sest nii «Viletsuse komöödia» kui «Kõmpa» kuuluvad eesti ainulaadsemate jutustuste hulka. Seetõttu on täiesti ootuspärane, et ei meie kirjanduskriitika ega kirjandusajalugu ole seni nende teoste kohta midagi olulist osanud arvata. Eesti kirjandusteaduse jaoks on B. Alver eelkõige ikka luuletaja. Ei söanda käesolevki kirjutis seda traditsiooni rikkuda. Söandab vaid taas konstateerida, et alates valikokogu «Tähetund» ilmumisest 1966 on B. Alver klassikaline luuletaja. Ta kehastab kõige tähendusrikkamalt eesti luule järjepidevust, mis eriti oluline oli loomulikult 1960-ndate kontekstis ning mis tänapäeval on kõigi meie suundumuste ja saavutuste alus.

Alustagem B. Alveri luule iseloomustamist päris algusest. 1931 on dateeritud pala «Pedja». See on luulepilt pakkujooksust öise Pedja jõe äärde, kus laheneb olmepinge ja mis veelgi tähtsam — sünnib loomesituatsioon:

Mul on äkki võlusõnu üleliia,
imet sõrmedes kui hanges lund.
Pillun võimatusi sinna-siia,
kuni huugama lööb hommiktund.

Lõpuks väidab see luuletus klassikalist kahestumist:

Jälle tahmana mu peale viha vajub,
tuhm kui tuhk, ma sorin tuhka lees.
Mina? . . . Ei, ma olen seal, kus loogas pajud
peegelduvad Pedja mustas vees.

Päevase Tuhkatriinu kõrval seisab öine Luuletajanna. Loome «öise Pedja fenomeni» B. Alveri luule üheks alusimpulsiks, millest lähtuv looming oleks midagi lõdvestava mängu taolist. Astugem ajas nüüd mõni aasta edasi ja peatugem luuletuse «Must täht» (dateering 1935) juures. Näeme siin tegutsemas värvikat tegelaskonda — joomareid, vargapoisse, väikestes kingades naisi teel suurde pattu, rauka, kes kuldrahadesse lõõnud võikas iharuses käed. Seitsmel vankruval sõduripiigil on aga seitsme hukatu pead. Kõike varjundab omalaadne traagiline karnevalivalgus, mis B. Alveri luulele on tunnuslik tänapäevani. «Musta tähe» peategelasena näeme aga kohtunikku. Tema otsib seda, kelle laupa kuu-paistel märkimas must täht ja kes seega «süüdi sügavamas süüs». Luuletuse puänt on terav — must täht ilmub kohtuniku enda otsaette. Niisugune lahendus kisub mõtte vägisi Johannese ilmutusele, kus muu hulgas räägitakse ka metsalise märgist inimeste laubal. Nii tuleb B. Alveri luulesse metsalise märgi dimensioon. Nõnda astub mängu sügavama süü mõõde, mis läbib — kord tugevnedes, kord nõrgenedes — tervet B. Alveri luulet. Delikaatselt serveerib seda näiteks ajatu olustikupilt «Juutide linnajaos» (1936). Metsalise märgiga märgistatuid kirjeldab Ch. Baudelaire'i vaimus väljapeetud «Halvad naised» (1935). Halastamatult avaneb musta tähe maailm «Kantsleris» (1939). Kindlasti tajume sügavama süü mõõdet «Tulipunase vihmavarjus» (1964). Igatahes tundub just

metsalise märgi dimensioon olevat see nurgakivi, millele tugineb B. Alveri eetiline maksimalism. Võime ehk üldistadagi — sakraalne luule eeldab alati sügavama süü mõõdet.

Alverlik maksimalism on rajatud hästi eredatele, tavaliselt novelliliku struktuuriga piltidele — tema luuletustes juhtub alatihi midagi, etendub üks ehtsalt süzeeline käik. See eeldab muidugi tegelasi, ja *dramatis personae* ongi B. Alveri luuletuste põhikomponente. Ehk ütleme teistmoodi — B. Alveri puhul on enamasti tegemist belletraalteaatriga. Ta on oma luules ühtaegu nii dramatiseerija kui lavastaja. Tema näidendid on ta luuletustes. Tõsi, leidub ka üks pärisnäidendi katke: «Sabaga täht. Paar suletõmmet kunagi kavatsetud näidendist». B. Alver ei ole lüürik. Ta on dramaatik, kes viljeleb lüürikat. Ta on dramaatik, kes dramatiseerib lüürikas. Üks kõige tüüpilisemaid B. Alveri belletraallavastusi on «Raugad» (1936):

Olal valged juuksed, sammus raudne raskus,
ootad mind sa pargis kord novembri illis.
Samuti kui kõiteid sinu mantli taskus
aimub küpsi mõtteid roomlase-profiilis.

Ning siis tulen mina õhtu lillas lõomas
naftaliini pilvi hajutades keebist,
nägu loori taga paksult kuivas kõõmas
jumal teab mis salvist, jumal teab mis seebist.

Meie matk on raske, külmand rada reetlik,
kuu ja tähed kaovad taevast kesköö aegu.
Kuid me ees käib luule, noor ja majesteetlik,
lampi kõrgel hoides täpselt nagu praegu.

Tegelasi on selles luuletuses kolm: «Sina», «Mina» ja «Luule». 1. vaatus (salm) kujutab ootavat «Sina», teises lavastub «Mina» tulek. 3. vaatuses näeme «Mina» ja «Sina» matka «Luule» juhtimisel. Ilmne on B. Alveri belletraalteaatri nägelik erendus — näiteks 2. vaatuse naftaliinipilvine tulek «õhtu lillas lõomas». Ent «Raukades» peitub ka programm — kõigest hoolimata järgida noort, majesteetlikku, lampi kõrgel hoidvat luulet. Lisaks eelmainitud lõdvestavale ja mängulisele alusimpulsile visandub siit teinegi lähtekoht — missioonitunne. Võib siis resümeevalt väita, et B. Alveri luuletused on võrsunud lõdvestava mänguüha põimumisest missioonitundega.

Erilisemat tähelepanu pälviv luuletus «Jällenägemine» (1939). Tegemist on kahe üsna haakumatu monoloogiga, mis on vastastikusteks repliikideks tükeldatud. Toogem siinkohal «Jällenägemise» mõlemad monoloogid eraldi ära. Romantiline (naiselik?) hää l küsib ja ahastab: «Kus, ütles, kus, mu arm, su vaim nüüd eksleb? Mis nõnda rahutult su pilgus peksleb? Sa vandusid, et lahku meid ei lõõda. Oh ärka! Ons kõik igaveseks mõõda? Üks kübe lootust! Lootust kas või surmas! Kas kohtan kuskil sind su vanas hurmas?» Skisofreeniline (mehelik?) hää l, mis kindlasti tuleb musta tähe maailmast, konstateerib: «Mõned arvavad, et siin on hullumaja. Kuid see on klooster. Mungad kisuvad elusate hanede seljast sulgi. Suled on veel verised, kui ma neid teritama pean. Mungad kirjutavad vahetpidamata hommikust õhtuni. Täna, kui ma sulgi teritasin, läks mõõda üks Naatsareti puusepp. Tal olid pikad kollased hambad.» Nagu näeme — kumbki monoloog ei lahene, ei lõpe, vaid katkeb. Pingetõus on ilus, ent avatud, ja lugeja januneb vastust, mida ei anta. Ning siit sünnibki selle luuletuse kordumatu efekt. Esitades monolooge mõneti mõistatusliku repliik-luuletusena, sunnib B. Alver seosetusi mingilgi määral ja kas või alateadlikult seostama. Pala on seega ilus näide karbi-efektist, millel rajaneb nn. assotsiatiivne luulelaad (peale «Jällenägemise» pole B. Alver seda rohkem viljelnud). Asetades kaks täiesti erinevat asja ühte karpi (ühte luuletusse), muudame nad üheks — karbi sisuks ehk sõnumiks ja oleme sunnitud neid ka karbi sisuna (sõnumina) interpreteerima.

Tähelepanu äratav ka «Jällenägemise» ikoonika (graafiline fikseering). Skisofreenilise hääle repliigid on nimelt trükitud kursiivkirjas. Et otsene kõne on jutumärkidega tähistatud, siis kursiiv küll dubleerib olemasolevat märgistust, ent annab ka täiendavat infot — sedastab hääle kursiivsuse. Selle järelduusega võiks piirdudagi. Ent võib ka edasi minna ja ütelda: skisofreenilise hääle kursiivsus on ainuüksi ikooniline kvaliteet, mis «Jällenägemise» mitte-ikoonilistel olemisviisidel (deklamatsioonid ja auditiivsed memoreeringud) sajaprotsendiliselt puudub. Teisiti öeldes: selle luuletuse ikoniseeringu kõiki ülejäänud aspekte on võimalik ka mitte-ikoonilisel viisil markeerida, ainult kursiivsust mitte. Nõnda seisamegi silmitsi luuletuse ontoloogilise tasandiga, luuleontoloogia probleemiga. Tuleme selle juurde hiljem veel kord tagasi.

Luuletus «Rändaja mõtted kehval ajal» (1942) demonstreerib ilmekalt lõdvestava mänguprintsiibi funktsioneerimist. Konkreetsest maastikupildist lähtudes arendatakse siin sihikindlaid kujutluspilte. Mängumenetlus on otskui peo peal — kõike valitseb varjamatu «oleks»-hoiak: «Kui see järv seal orupõhjas oleks ometi / aurav pudruvaagen, / kuu-
paiste ta keskel — kuldne võisilm» jne. Kuigi selle — ja mõne teisegi pala puhul — peaks vist alusimpulssi täpsuse mõttes nimetama hoopis leevendavaks kujutluseks. Põhimõtteliselt ei muudaks see loomulikult mitte midagi. Samast aastast 1942 pärineb ka «Leib» — eestlase sügisest igimuret ja -tööd kujutav sümbolne pilt, mida julgesti võib eesti eksistentsiaalse luule tähtseks pidada. Kõrvutagem seda luuletust mõne teosega, mis on kirjutatud samuti Saksa okupatsiooni tingimustes Euroopa teises servas. A. Camus' «Sisyphose müüt» (1943) teeb juba teises lauses elamise vaevast filosoofia põhiküsimuse. A. Camus kasutab mõisteid «absurd», «enesetapp», «vabadus», «donžuanism», «vallutus» jne. Alveri «Leiva» puhul ei ole nende sõnadega suuremat midagi peale hakata. Siin domineerivad kaks filosoofilist kategooriat: töövaev ja kaduvik. B. Alveri eksistentsiaalses nägemuses on kesksel kohal sügisest viljasaaki koristav põllumees. A. Camus' visioonis on töötajate roll perifeerne ja seda täidab kaljurahnu mõttetult mäest ülespunnitav Sisyphos. Milline tähendusrikas erinevus eestlase ja prantslase arusaamades! Ja ometi — kas ei ole nende teoste atmosfääris ka midagi üllatavalt ühist?

Tuleme nüüd tagasi luuleontoloogia juurde. 1955 on dateeritud «Ärasaatmata kiri». Esimesel pilgul tekib küsimus, kas tegemist on luule või proosaga. Pala on trükitud 8 proosareana. Lähemal vaatlusel ilmneb aga trohheilise dominandiga kõlamuster ja nähtus, mida võiks ... jah, kui see pala oleks värssidena ikoniseeritud, siis võiks seda nähtust lõppriimiks nimetada. Aga praegu? Praeguse ikoonika juures? Kas tuleks seda lihtsalt riimiks nimetada? Või siseriimiks? Proosaikoonikas näeb «Ärasaatmata kirja» esimene pool välja järgmiselt:

Armas laulik! Eile, kui me jõime kohvi (kahjuks polnud einet), ütlesid Sa üsna huupi: «Tõlgi Heinrich Heinet!» — Nali naljaks. Kes ei oleks mõne värssi treinud? Onu Andreski on pattu Heine vastu teinud.

Kas võiks seda pala värssidena ikoniseerida? Näiteks nii:

Armas laulik!
Eile, kui me jõime kohvi
(kahjuks polnud einet),
ütlesid Sa üsna huupi:
«Tõlgi Heinrich Heinet!»

Või oleks selline ikoniseering antud luuletuse kordumatu struktuuri korvamatu rikkumine? Laiemalt võttes — kas võib näiteks G. Suitsu reljeefselt kõlakorrastatud, ent proosana trükitud pala «Vana Tühi» luuleks ikoniseerida? Toome siia kõrvale Fr. Tuglase kuulsat «Mere», mida autor ise on ikoniseerinud nii luule kui proosana. Kas Fr. Tuglas talitas õigesti? Ja kui me nüüd «Ärasaatmata kirja» võime värssidena kirjutada, kas võime siis näiteks luuletuse «Raugad» ka proosaks (ä la praegune «Ärasaatmata kiri») ikoniseerida? Kas kaotaks «Raugad» sel juhul midagi oma vólust?

Luule ontoloogilised probleemid on keerukad. Ühest vastust saab harva anda. Nähtusel, mida me tänapäeval luuletuseks tavatsemalt nimetada, on ju 3 olemisviisi: 1) konkreetne semantiseeritud kõlasekvents (+ kenake hulk selle võimalikke erinevaid deklamatsioonide ja memoreeringuid); 2) selle kõlasekvents värssikoniseering (+ kenake hulk selle võimalikke erinevaid trükipilte); 3) selle kõlasekvents proosaikoniseering (+ kenake hulk selle võimalikke erinevaid trükipilte). Mainituist on kaks esimest olemisviisi meie jaoks harjumuslikud, kolmas harjumatu, peaaegu et illegaalne. Naljalt ei trüki ju ükski luuletaja oma luuletusi proosaks! Luuletuse ontoloogiliste probleemide puhul tuleb muidugi alati arvestada ka seda, millest oli «Jällenägemise» juures juttu — ikoonikat ei saa alati kõigis detailides kõlalisesult markeerida. Täpselt samuti ei saa *sound*'i (kõla) alati adekvaatselt ikoniseerida. Ja nüüd siis intrigeerivaim küsimus — milline loetletud olemisviisidest on luuletuse jaoks kõige õigem? Vastus sõltub esmajoones sellest, kumba peame luuletuse puhul primaarseks — kas *sound*'i või *icon*'it (graafilist kuju)? Geneesist lähtudes on primaarne ja olemuslik muidugi *sound*. Aga tänapäeval luulekonventsioon tunnistab täiesti ühemõtteliselt *icon*'i primaati, ja nii see probleemipundar kestab ja keerdub. Ainuke väljapääs tundub olevat mitte nende asjade peale mõelda!

Värss- ja proosaikoonika põimingut pakub B. Alveri «Jõgeva ja Pedja vahel» (1966). Selles luuletuses on 70 värssi- ja 122 proosarida. Kuid antud juhul on ikoonika n.-õ. klassikalises mõttes funktsionaalne — värssides antu on kõlalisesult korrastatud, on seotud kõne, proosaikoonikasse viidu seevastu kõige ehtsam sidumata kõne. Nii et ikoniseeringuprob-

leemid «Ärasaatmata kirjas» erinevad «Jõgeva ja Pedja vahel» omadest. Viimane kujutab endast üsna komplitseeritud teost ja vääriks hästi põhjalikku käsitlust. Huvitav oleks kõigepealt teada saada selle luuletuse tekkelugu. Kas realiseerus seda kandev eksistentsiaalne arusaam — «kuidas kellelegi siin kumisevate traatide all õnneks antud» — kohe praeguses sõnastusmahus ja ikoonikas? Või on tegemist kahe algselt iseseisva pala kokkusulatamisega? Nii või teisiti — «Jõgeva ja Pedja vahel» esitab kontsentreeritud kujul kogu B. Alveri luule olemusjooned. Musta tähe maailm joonistub välja ereda tegelaskonnaga lavastuseks, lõdvestav mängualge, mis antud palas avaldub eelkõige erilises ülemismõnus, põimub varjamatu missioonitundega. Luuletust kannab novellilik sündmus — *Cypripedium*'i ilmumine ja kadumine, tema ilmutuslikud sõnad: «Ilmauks on irvakil. / Kõik on kuskil võimalik.» Inimolu võrdkujuks saab aga hoopis Raudtee Flora lihaste laste koondnimetus — raudteelill. «Jõgeva ja Pedja vahel» tundub B. Alveri 1960-ndate loomingus sedasama rolli etendavat mis «Leib» 1940-ndail — see on eksistentsiaalse töö isikupärane dramatiseering ootuspärasest suurema sõnastusmahu abil, ja seetõttu painavam ning domineerivam lühiluuletustest. Mainitud palu lahutab ligemale veerand sajandit, ent sõnum on ometi samaks jäänud. Vaid kood erineb. Inimlikku maksimalismi ka sügavama süü mõõtmes kuulutavad mõlemad luuletused.

B. Alveri kõige sugestiivsemate palade hulka kuulub kindlasti «Lähen müüjaks» (1965). Pala algab ahistuselamuse edastamisega, ent õige pea lülitub mängu leevendava kujutluse mehhanism, millest paisub ainulaadne õhuloss — lapsemaailma maksimalismi järgi ümberkorraldatud agulipood. Tegevusjuhis on ülimalt konkreetne ja sõnastub kas või värsis: «Kes ohtes ostab silku, saab suuri heeringaid.» See on nii lihtne maksimalism, et paneb vaid vaikselt naeratama. Me kõik ju teame, et Leihbergi poest ei saa suuri heeringaid isegi mitte lepalehtede eest. Ja ometi loeme seda luuletust ning — loodame. Ja kui me kord juba loodame, siis peame kindlasti ka uskuma oma maksimalistlikku missiooni. «Lähen müüjaks» sugestiivne intonatsioon on aluseks ka teisele niisama programmilisele visioonile — «Tuulelapsed» (tsüklist «Väike perekonnalugu» 1970). Siin pole lavastusruum enam reaalne agulikorter ega kujutluse alusel reorganiseeritud Leihbergi võrtspood. «Tuulelapsed» lavastub juba terves maailmas. Peategelanegi pole enam väike mängumüüja. Keskele kohale tõusevad hoopis tuulelapsed, kes lendavad «sinna, kuhu siit aknast ei näe» — otsima kivist raamatut, kus hiiglaste hulgas olevat ka üks peatükk ESTONIA. Kindlasti on see käesirutus läbi aastakümnete G. Suitsule.

«Lähen müüjaks» intonatsioon on aluseks kolmandalegi programmluuletusele — «Kodune kirjandustund» (1975). Siin visandab B. Alver kunstnike võimaliku tüpologia ja annab kunsti tekkevormeligi:

Võib ju pörkida nagu pörgel. Võib ju siduda ennast
sõlme. Võib ju väänata silmi ja suud.
Aga kunst on koletu kõrgel. Aga kunst on salalik sügav.
Ja kunsttükk on midagi muud.
Ei vist aita ka viin ega õlu, vitamiinid ja kohvipaks.
Aina loojate varjatud võlu vahel sähvib kõik elavaks.

«Kodune kirjandustund» tõmbab terava joone sündinud lauliku ja «kunstükkide» autori vahele. Käesoleva kirjutise algul antud dilemma «sakraalne — konjunktuurne» tundub B. Alveri käsitusega suures osas kattuvat. Kusjuures «kunstükkide» autoritel on peale muu ka kalduvus auhindade saamiseks. Sakraalse luuletaja eripära seevastu on, et tema luuletused ei vaja auhindamist. Ei vaja sellepärast, et neid kannab juba korduvalt mainitud missioonitunne, mis võrsub maailma objektiivsest olekust. Ei vaja sellepärast, et sakraalselt luuletab looja, kelle kohta «Kodune kirjandustund» sõnab:

Palju sädinat ära neilt palu. Just niisama kui sinul ja mul
on hamba- ja südamevalu igal sündinud laulikul.

Ning ikka on isemahti neil hoopis hullemat hoolt:
nende ukсед käivad kõik lahti ainult hingede poolt.

Valeeria Villandi

PÄEV NAGU TREPP KAALU TÄHTKUJUS

Jah, just nimelt Kaalu ja mitte Kaalude, sest esiteks saab Kaalude tähtkujus viibimine enne Aira Kaalu sünnipäeva otsa, teiseks kestab see ainult kuu aega ja kolmandaks ei paku see mulle isiklikult mingit elamust ega ärata mälestusi. Aga mälestustest meie elu ju peamiselt koosnebki, olnu võrdlemisest praegusega, möödunu mõtestamisest ja lahtimõtestamisest.

Eks ta ole kummaline küll: tead-tunned kolleegi peaaegu eluaja, loed, kui ta midagi ilmutama juhtub, suurema või väiksema kiiruga kohe üleni või jupikaupa läbi, mühatad mõttes, jätad midagi meelde, unustad midagi ära, arvad midagi, või nagu peenemas ajalehekeeles öeldakse — kujundad arvamuse. Aga kui mingil puhul, näiteks juubeliks nagu praegu, pead ütlema, mida tööpoolest mõtled, hakkad kõhelema, missugune aastakümnete jooksul kogunenud hajamuljeist see õige on ja kas neist kõigist ka mingit pilti saab. Nüüd, kus pead hakkama oma mõtteid korrastama, ei taha seda kuidagi teha tavapärasel viisil: sündis, õppis, esimene trükiproov, teosed, ametid, aunimetused, põhirõhk teadagi kirjandusteaduslikul tagurpidi ehitise-mängul. Alustagem seepärast hoopis mujalt.

*

Kui ma 1944. a. hilissügisel Tartusse tudengiks läksin, ei öelnud nimi Aira Kaal mulle midagi, täpsemalt, seda polnud minu jaoks olemaski. Ja kui ma ühel Tallinna-rongi pileti hankimise tavapäraselt pikaks venival õhtul külmas, hägushämaras inimesi tuubil jaamahoones kesk mahorkavingu ja muid kibedaid reisirahva lehkasid nägin endast mõne meetri kaugusel suitsetamas tulekarva salliga naist, kelle mantli kõrgelõikeline karakullkrae tunnistas omaniku viibinuks Nõukogude Liidu tagalas sõjapaos, oli ta mulle ainult omapäraselt ilmeka näoga inimene. Ja see nägu jäi meelde. Veel praegu näen seda kassadelähedase tugiposti taustal sama selgelt kui enam kui neljakümne aasta eest. Nuputreal ma tollal veel polnud ja «Postimehe» toimetuses ei käinud, nii et tema ja ajalehe toonasest seosest sain alles hiljem kuulda. Küll aga vahetas ta järgmisel aastal ÜK(b)P ajaloo neljanda peatüki ajaks välja meie tavalise kaunis tuimavoitu marksismi-leninismi lektori ning me saime mingil määral (niivõrd kui meist tookordseis oludes ja olemasoleva ettevalmistusega selleks asja oli) aimu, et peale kuivade faktide, daatumite ning õpiku puhuti narma ajava tõlke võib neil loenguil mõndagi huvitavat kuulda.

Pärast ilmus raamatupoe letile «Ma ei anna relva käest» ja lektor oli luuletaja-seisusesse tõstetud. Ma enam ei mäleta, kas raamatu ilmudes sõda veel kestis või ei, vähemalt Eestist oli ta juba läbi. Ja tüdrukapsed, nagu me seal rohkem esimestest kursustest koosnevas ülikoolis tookord peamiselt olime, ei osanud neisse värssidesse vist õigesti sisse elada, igatahes ei jätanud need erilist muljet. Praegu kaldun isegi arvama, et need aja nõudeile vastavad luuletused, mida autor küll tões ja vaimus kirjutas, ei vastanud oma laadilt ka tema enese mediteerimiskalduvustele. Kuid teadagi: kui kõnelevad relvad, siis muusad... kui nad ei vaiki, siis vähemalt lõövad.

Muide, lektori ja luuletajaga hakkasin ma kokku puutuma ka mujal, nimelt Õpetaja tänavas Tartu Kirjanduse Majas, kus ma algul üksi, ent õige pea koos teiste kirjandushuviliste noortega asusin külastama klubiõhtuid, mida korraldas Erni Hiire eestvõtetel Tartu kirjanike grupp koos kultuurilembese intelligentsiga. Aira Kaal oli seal kindel osaleja ja küllalt sage sõnavõtja. Meenub seegi kord, juba hiljem — 1948, kui mitu aastat tegutsenud noorte autorite koondises arutati A. Kaalu vastset luuleraamatut «Võidurakett» (tookord ilmus raamatuid vähe ja peaaegu kõik analüüsiti läbi) ning põhiesinejast üliõpilane (praegu lugupeetud toimetustöötaja) ründas mõningaid autori kujundeid. Tal on ühes luuletuses pilt suvisest äiksevihmast, mille lõpul «pilve mustist voogudest / päev välja veeretab kui kuldse käia.» — See on vändaga päike, — väitis ninatark esineja ja kogu meie ninatark noorte kogudus kinnitas sedasama kaasa. Ju oli meie maailmapilt toona üpris utilitaarne ja ühekiilne, kui pidasime vanta käia määravaks osaks.

VALEERIA VILLANDI

Ent olgu päike vändaga või ilma — see polnud ikka veel õige Aira Kaal. Veel tükk aega sõnastas ta oma mõtteid võraste või õigemini ajastu mallide järgi. Oma nägu ja oma rada hakkas avanema 1958. a. ilmunud raamatus: luulekogu «Meretuuled» ja publitsistlik «Muljeid ja mõtteid India-sõidult». 1968 tuleb trükist «Üks tigu ilma majata», millega Aira Kaalu luule astub uude kvaliteeti ja omandab täiesti isikliku mündi.

Oieti oli see kõik tema loojaloomuses juba olemas.

Kui millegi kohta tõepoolest sobib öelda, et uus on hästi äraunustatud vana, siis käib see just Aira Kaalu viimase veerandsaja aasta loomingu kohta. 1966. a. ilmus talt esimene köide «Kodunurga laaste» (kõige varasem pala kirjutatud 1958), 1970 — II, 1978 — III ja 1986 «Seitse tótt ja seitse valet» — kah peaaegu kodunurga laastud, kui lood amarüllisest, Koktebeli kividest, piisonimatkast ja paar juttu välja arvata. Kõige olulisem selgus aga «Laastude» III raamatu lõpus.

Eks kirjarahvas teadnud ju kõik, et Looduse Kroonise Romaani sarjas oli A. Kaalult enne sõda Reet Uielu nime all ilmunud raamat «Mamma ja mina». Autorist tükk maad nooremad inimesed polnud seda 1939. a. suure sõja künnisel müügile tulnud teost aga lugenudki ja veel 1975. a. ilmunud EKBL nimetab seda pelgaks vestelis-humoristlikuks looks perekonnast, kodust ja kodukandist. Vestelisust ja humoorikust raamatus muidugi on; kuipalju sellest sündind-saarlase riikaliku jututava arvele kanda, kuipalju mõjus arvestamine «Looduse» kirjastuse läheb-ei-lähe-nõudmistega, pole vahest ehk autorile endalegi selge. Täname lugeja näeb aga otsekohe, et just selle teosega hakkas A. Kaal kirjutama seda oma «üht raamatut», mida öeldavasti iga kirjanik eluaeg kõigi oma teoste kaudu kirjutab. Naljapalad mamma kadunud juustest, jutluselt kaugemaile sugulastele ummisjalu küllaminekust vms. on ajaviitelised muidugi, ent sinna vahele on kenasti lükitud terve hanedetundmiseõpetus, venega läbi roolahe sõitmine, roolõikus, küla ühisheinamaa töörituaalid, metsa ja külatänava taimestiku kirjeldused. Need on kõik pinnas, millest kaks-kümmend aastat hiljem hakkavad võrsuma kodunurga laastud. Nii mõnigi motiiv, millest «Mamma ja mina» üksnes vihjamisi kõneleb, leiab laastudes täielikuma ja hinnangulisema arenduse. Laastus «Emamedal» kordab ta ema pilgest hinnangut isa kunagisele Riigivolikogu liikme seisusele ja lisab tema täiseituse igasugusele äritsemisele ning kaitseliiduga sekeldamisele, mida ka autor ise jagab.

«Kodunurga laastude» jutukoel on tasane jooks. Nagu kassikangast kududes käib vestja mõnedki paigad ja sündmused mitu korda üle, nimetab mitmeid nimesid korduvalt, iga kord veidi uue nurga alt ja täiendatult. Küll on armas lugeda selle inimese sulest, kes on reisinud niihästi Armeenias kui ka Indias ja Hiinaski, et kõiki paiku Saaremaal ei jõua keegi ilmaski läbi käia. Mõni üksik erand välja arvatud, ongi kõik palad, mis ta «Laastudes» ning seitsmes tões ja vales — kokku juba neli köidet! — oma elu raamatuks kokku on kirjutatud, ülevaade Saaremaa loodusest, inimestest, kommetest ja ajaloost, revolutsioonilistest traditsioonidest ning autori enda perekonnast.

Aira Kaal kirjutab asjadest, mida ta teab ja tunneb. Neis neljas raamatus, millest siinkohal juttu, on ta puht-saaremaaline kirjanik, ent mitte nii sünge või lootusetu kui Mändmets, keda ta noorpõlves huvi ja tähelepanuga luges ja kelle Karujärve lähistel asuva kodukoha kaunidust ta kiidab. Hoopiski pole ta raskepärane vorminikerdaja nagu Ridala oma luules, kuigi sõna osakaal tekstis pole tal kaugeltki tühine. Ta laastud on omalaadne memuaristika alaliik, kuid milleski täiesti erinev meie tavapärasest memuaarikirjandusest. Esiteks ei asu tal palad ajalises järgnevuses, teiseks on igaüks neist lõpetatud tervik, mis ei eelda teiste olemasolu, kolmandaks on nad kirjutatud mälestuste teemotomases teadvuse voolu või matkakirjelduse vormis. Ja autor pole neid üldse käskinud mälestusteks nimetada. Ometi annab ta ajapikku teada, mis paik see Saaremaa, tema sünnikodu üldse on, kui palju saarlased sajandeid tagasi lahinguid pidasid, kui mitu korda nad võõrad vallutajad minema kihutasid ning kui lahedalt nad elasid seni, kui kehtis naturaalmajandus ja uued põllutööriistad ei olnud veel loonud aluseid viljakamate muldade eelisarenguks. Ta näitab ka põhjusi, miks saarlased keisri usku kippusid, miks nad selles ja jumalas pettusid ja kus on Saaremaa revolutsioonilise meelsuse juured. Samas avaneb ta endagi vastuoluline perekond: kõhetu, pöduravõitu vanaisa, kes venna kroonussevõtmise tõttu peab õpitud-kavatsetud rätsepa-ameti vahetama talurangide vastu, väike, käbe, kuri (närviline) vanaema, kes kellegagi rahul pole, ema, kes algul kardab ämma, pärast pole rahul mehe kodust välja — ärisse ja poliitikasse ulatua tegevusega ja kes igatseks veidi vähem vaeva ja rohkem rõõmu, isa, kes koos vanema agronoomist pojaga kipub ja pääseb võimule lähemale, lapsed, kellest igaühel on oma igatsused. Praegusel laastulõikajal on need veel kodupere (või isa) aateist kõige kaugemad, mistõttu ta aastaid ka kodutee tunneb enda ees püsti olevat. Kirjapandust ei kuma lausalist tüli, kuid on tunda, et kumbki pool kummardab oma paleusi.

Autori toonaste ja tänaste veendumuste lakmus on seegi, et ta pühendab palju ruumi

Saaremaa revolutsioonäridele — Vassili Möldri ja Ellamite perele, räägib neist, kes ole-mata tagaotsitavaga sama meelt, aitasid teda ometi varjata, ja teistest, kes raha või hirmu pärast endale äraandja märgi külge võtsid. Kaalu jutustamisviis on vaba. Uht pala kirju-tades ei näi ta arvestavat, kas on mõnest asjast juba teisel rääkinud. Aga kes teab, võib-olla peitub selles tema kirjaniku-kavalus: kordamiste ja väikeste varieerimistega muu-dab ta edasiantava situatsiooni, karakteri, sündmuse, loodusnähtuse vms. hoopis reljeef-semaks ja meeldejäavamaks, kui see muidu oleks. Kõneldes lapsepõlve hanejutamispai-kaade kuivalejäamisest, mere taganemisest maa eest, rootsi laevameeste mõnesaja aasta vanustest merekaartidest, mis juhivad neid laevateed otsima sealt, kus nüüd juba maa ees ja majad peal, jõuab ta välja 1967. a. oktoobritormini, mis mõnel mehel paadi tupp ja voodi õue ujutab, madalamad paigad vee alla matab ning künkad üürikeseks ajaks jälle saarteks muudab. See kontrastide vaheldumine alles õieti õpetabki Suuremaa inimest mõistma, mismoodi Saaremaal vahel võib olla.

Ainult ühest asjast ei saa aru, kui sa botaanikat vaevaselt tunnud: kas on Saaremaal ilmatu palju igasuguseid ilusaid taimi, mida mandri-Eestis pole, või oled sa, lugeja, lihtsalt loll ega tunne oma kodumaa loodust! Isiklikult arvan, et õiged on niihästi kas kui ka või. Aga hoolimata sellest, et ma taime nime taga tema nägu ei näe ega lõhna ei tunne, suudab Aira Kaalu täpne ning tundeetne kirjeldus siiski palju kujutlusse manada. Kui ka mitte muud, siis vähemalt tema enda ereda ja areda tunde neid silmitsedes. Jälgigem näiteks, kuidas ta sobitab omavahel puust pulmakannu, leedu kuradit ja tosina õie all kaarduvat kibuvitsaoksaks, jõudes lõpuks kõöraamatute ja teiste käpalisteni ning lõpuks nende kõige aplamate vaenlaste metssigadeni, kelle eest ei kaitse seadusetaht ega tohi seepärast kaitsta püssikuulgi. Teistmoodi kõneleb ta Vassili Möldri ja tema naise Juuli lilledest, eriti vii-mase üheksast lillekimbust, millest iga üksik saaja loomusele sobitatud. Mõne aasta pärast rehitseb ta need lillepeenrad mälestamisi üle, kui paar tosinat aastat surnud Vas-sili aiaasemel ikka veel mõni õieke helendab ja paari aasta eest vanadekodusse läinud Juuli lammutamisel oleva maja prahi seest tulbid päid välja pistavad. See, mille Aira Kaal sel viisil kirjutades on loonud, on tõepoolest päev nagu trepp ja mitte lihtsalt trepp sealt siia, möödanikust tänasesse, vaid edasi-tagasi trepp, äratundmise ja võrdlemise trepp, mida käies lugeja võib tükki targemaks saada. Jah, isegi äratundmine teeb targe-maks. Kaalu palad on läbi põimitud rahvalike ütlemitte, kõnekäändude ja salmidega. Paljud neist tulevad mulle tuttavate ette. Ja mitte seetõttu, et mullegi rahvaluulet on õpetatud ja et ma seda vahel ka lugenud olen, vaid seetõttu, et minu vanaisa, Kaalu vana-isast vahest ehk paarkümmend aastat hiljem sündinud ja Saaremaa asemel hoopis vanal Virumaal, ehkki rannamaal, Lüganuse kihelkonnas Purkse jõe ääres oma lapse- ja noor-põlve veetnud mees, on jätnud minu mällu terve rea neidsamu ütlemiti. See omakorda mee-nutab mulle arutlust laastu «Illusioonide kütkes» lõpust: «Inimese mälu ei ole ... [- -] see tähendab ta on ... [- -] ta võib olla — vähemalt eluaegne.»

Inimese mälu võib olla eluaegne, inimeste mälu on pikem, see ulatub üle sajandite. Ja raamatud on mälu abimehed. Lisaks on midagi, mis mälestusliku alge Aira Kaalu raa-matus eriti väärtuslikuks teeb. See on aegade seostamine. Vähesed meie kirjanikest on jõudnud oma mälestustes lapsepõlvest ja koolieast kaugemale. Pikima läbilõike oma elust on andnud küll tuleva-aastane sajandimees Oskar Luts, Tuglas on markeerinud eluloo üksikuid punkte, Jaan Vahtra kõndinud noorusmaal, Anna Haava maalinud väikesi pilte Eestist jne. Ega Aira Kaal oma laastudega ju ka teab-kui laiaulatuslikku pilti anna, ajas siiski rohkem kui ruumis. Mälu kaudu, mis on rohkem kui eluaegne, saavad meile selge-maks niihästi autori perekonna-lugu kui ka Saaremaa arengulugu. Kumbki eksisteerib omaette ja ometi lahutamatus seoses teisega, niisama kui autor eilsest rääkides veab puu-tejooni tänasesse ning tänasest rääkides aegade hämarusse. See ongi see päev nagu trepp, ajalugu nagu trepp, elu nagu trepp, mida mööda maine keha küll tagasi ei pääse, kus aga poeesia ämblikulõngad kõik üle hõbetavad ja kokku seovad üleajaliseks mäluks, üleajaliseks elamuseks, millest vaimuvalla kaudu aimuvad niihästi vana ait ja kanepipõld, metsakar-jamaa ja ühisheinamaa, jaanituli ja külakiik, saun ja kirik kui omavahelise suhtlemise paigad.

Vahel öeldakse, et maalijad maalivad igaüks eluaeg ikka ühtsama oma pilti ja kirjanikud kirjutavad ühtsama oma raamatut. Kui sellest seisukohast lähtuda, siis pole see raamat, mida Aira Kaal pool sajandit tagasi alustas, veel kaugeltki valmis, kuid üldmulje sellest on selge. Väljendada võiks seda kirjaniku enda sõnadega rahva kohta: «Rahvas ei mõista kohut, rahvas ei andesta ega karista, rahvas — suhtub.» Ka Aira Kaal suhtub, selles on tema kreedo ja tema kuulutus, elu nagu trepp, mis on käänelnud üles-alla, kuid jõud-nud ometi sinna, kus õitseb kuldking ning laulab musttuhat lindu.

Mall Jõgi

AJALOO JA ARGIPÄEVA EES

AJAST JA AJALOOST MATS TRAADI TEOSTES

Mats Traat on oma mahukas ja mitmekesises loomingus kirjutanud erinevatest aegadest Eesti ajaloos: vahetust kaasajast, lähemast ja kaugemast minevikust. Kogu tema kirjanikutööd nii proosa kui luule vallas läbib sügav huvi AJA vastu. Tema teostest leiame sügavaid ja isikupäraseid arutlusi ajaloost, katseid sõnastada aja olemust. Huvi aja vastu näib kirjanikul aina süvenevat.

Oma noorpõlveluules personifitseerib Traat aega võrdlemisi deklaratiivselt: «Kahekümnend sajand — / sünge mees, / helde mees, / imelik mees.» Kassetivihiku «Kandilised laulud» (1962) kirjanikukreedolises avaluuletuses «Maamees» kõneleb ta «häbelikust kohmetust poisist», «kes viie oigava adra / ja bassihäälse traktoriga / joonistab / esivanemate mureliku sünnimaa näkku / sajandi keskpäeva kirja». Need luuletused on nooruslikult suuresõnalisel ja ajakajaliselt optimistlikud. Kirjaniku hilisem luule on hoopis mõtlikum. Rohkem kui kahe aastakümne vältel kirjutatu mõjub tõelise poeetilise autobiograafiana. Siin on maaelustseenid, üliõpilasaastad, haiglatuuletused, on pühendused sõpradele, mitmesugused elu- ja olupildid, on lembe- ja mõtteluule, on mõtisklused kirjaniku loominguprobleemidest, kust aimub viiteid valmivatele suurtele proosateostele. Inimeste ja aegade seos on seejuures Mats Traadi luule läbivaid teemasid.

1964. a. on ta kirjutanud luuletuse «Õpik», mis võiks praegugi olla tema ajalookujutamise võtmeks:

Võta kirikutorn,
vaevased kivised põllud,
paju või kaselatu, mis kõlbab malgaks,
mõned keelest kustuvad sõnad,
koidikul punane pillikeel
ja käsi, tohutult palju käsi —
saad ikka ajaloo.

Kümmekond aastat hiljem kahetseb luuletaja, et «Vanaisade maailm / on luku taga rautatud kirstus / merepõhja vajunud varandus». Ta ei unusta hetkekski, et praegune «soojaks koduseks elatud maa» on ühtlasi «meie poolteise tuhande aastane põld». 1974. a. on Traat ühes tankas visandanud pildi Palanumäest: «Verevalt hinges / mälestused hõõguvad / Üksik metsuibu / varistab kirbeid lehti / Palanumäe nõlvakul.» Luuletuses «Vastutus» mõtleb ta «oma kallitele esivanematele»: «Rehetolmuste nägudega / tulete mulle vastu / tulivalusate pihasoonte / ja rangis jalgadega / tööloomad // Mis ma teile ütlen / kas te saate minust aru». 1979. a. ilmunud romaanis «Puud olid, puud olid hellad velled» on tegevuspaigaks Palanumäe ja vaikivate minevikukogude asemel juba oma teo ja näoga elavad inimesed. Nii kaugete ja nii erinevate põlvkondade kujutluskohtumine viib luuletaja mõtted aga taas ajale: «Aeg on portselanist servis / väiksem taldrik suurema sees / peal kõige väiksem ja nõrgem / olevik / Seal olen mina.» Kujundeid ajast ja ajaloost leidub Traadi luules rohkesti. Et «aja hallid juuksed lehvivad läbi aimuste», seda saab väita inimene, kes on põhjalikult mõelnud kaugetele aegadele, püüdnud neid endale selgeks aimata.

Romaanis «Karukell, kurvameelsuse rohi» (1982) tunneb kirjanik Ra inspiratsiooni hetkel, et «ajalugu sai tajutavaks» (lk. 20). Aeg on elusündmustest muserdatud mehe jaoks kui kahest keerust punutud piits, mille üks keerd on järele veninud, teine aga pingutades katki läinud — «aeg oli purunenud!» (lk. 43). «Üksi rändan» (1985) peategelane mõtleb raekoja kella lööke kuulates juba teose esimesel leheküljel: «kohe kangutatakse ajamäelt lahti üks suurem pank, ennast unustades langeb see kaduvikku ja saab ajalooks» (lk. 6). Tema mõtisklused iseenda kohast ajaloos sobiksid värrsideks murtuna ka mõnda Traadi viimase aja luuleraamatusse: «Kas polnud ma mingi relikt kuskilt teisest ajast? Ajast, mis oli siin õieti alati kehtinud; mis langes mu peale maailmaruumist kosmilise

MALL JÕGI

tolmuna. Päritolu, jalad ja hing olid vajunud aja sisse, neid ei saanud sealt enam välja; see oli kui endasse imev savi, mis kiskus kalossi ja lõpuks ka saapa jalast, just nagu peaks inimlaps olema paljajalu ajaloo ja argipäeva ees. Ning see linn, jõeru servadele laiali pillinat inimpead, kui palju ei annaks nad ka järeltulijaid, surmakinnas käes või õnnesärk seljas, kellelgi ei õnnestu end nimetamisväärselt välja rebida ajast ja ruumist, mis nende sees. See väike, igalt poolt ahistatud ruum, mida ei saa enda seest ega enda küljest lahti raputada: Tuglase, Suitsu, Baeri, Hurda, Parroti, Käsu Hansu, piiskop Blankenfeldi aegruum. Või veel mõni vanem kihistus: kui muinaspäike heletas Emajõe helekardjat paela kõrgete metsade ja linnulaulust kaikuvate soode vahel; kui kärbsenäpid ja metsvindiid püüdsid sõrrumaade kohal putukaid ning roherähn toksis ürasekitest aetud puud inimitühjas laanes, et pea otsas kumises. Kõigisse nendesse aegadesse kuulsin» (lk. 12). Romaani lõpus loeb Kalju Soa haiglas ajalooramatuid ja on rabatud sellest, et Euroopa demokraatia algus XIII sajandil ja Eesti vallutamine olid teoks saanud ühel ja samal ajal. Tõepoolest, selle kõrvutuse üle tasub mõelda, et saada aru meie kohast ajas ja ruumis.

Aga vaadeldgem nüüd lähemalt, kuidas kajastub aeg kirjaniku loomingus kunstilise kujutamise tasandil. Üldiselt võib öelda, et aeg on Mats Traadi jaoks põhijoontes objektiivne ja tema ajakäsitus realistlik. Kirjanik ei tegele palju subjektiivse ajaga, erinevate ajatasandite põimumisega inimese vaimuilmas, nagu XX sajandi uuenduslik kirjandus tihti teeb. Mats Traadi tegelased, sealhulgas kõige eraklikumad ja endassetõmbunudadki, on tihedalt seotud ümbritseva eluga, selle probleemidega, aeg kirjaniku teostes on sotsiaalne aeg. Ka üksikisiku saatust kujutab Mats Traat ikka lahutamatus dialektilises seoses oma aja ühiskonnaga. Aega tema loomingus iseloomustavad sotsiaalsed reaalsed, keerukate kollisioonidega ajalooline keskkond, mille iseärasusi ja olulisi seaduspärasusi on väga tundlikult ja täpselt tabatud.

Meie kriitika on Traadi loomingut mõnikord näinud heitliku, närvilise, ühest äärmusest teise rabelevana. Eriti süüdistati neis pattudes vahepeal ta luulet, kuid ka proosateoste tundetoonide mitmekesisusest, mineviku-oleviku ja maa-linna teema vaheldumisest on kohati otsitud sama nähtust. Kaugemat minevikku ja maaelu kujutavaid romaane on siiski üksmeelselt kaunis kõrgelt hinnatud, kergekaalulisemateks on peetud kaasaja- ja linna-ainelisi teoseid. Alati pole need hinnangud olnud päris õiglased. Ajaloolised ja tänapäeva või lähiminekuviku ainelised teosed vahelduvad Traadi loomingus lausa regulaarse korrapäraga. Samuti tõsidus ja traagika huumoriga. Aga praegu küll ei tohiks enam öelda, et Traat on sealjuures närviline või heitlik — pigem on tema anne erakordselt rikas, huvid mitmekesised. Tänapäev ja minevik on kogu tema loomingus seotud sama loomuliku sidemega nagu romaanis «Karukell, kurvameelsuse rohi» — kirjanik süveneb tõsise huviga oma maa ja rahva probleemidesse, ka kõige piinlikumatesse (kuidas teisiti nimetada romaanis toimuvat seltsimehelikku kohut?) ja proovib samal ajal mõista õige kaugeid aegu, sisse elada minevikuinimeste mõttemaailma. Tõsi on seegi, et Mats Traat ei korda ennast — isegi oma suurtes proosateostes. Erinevad on ajajärgud, probleemid, kujutamise laad, kirjaniku lähenemine ainele. Mõnikord otse tahaks, et autor samas laadis veel midagi või hoopis pikemalt kirjutaks. Kaasaja-ainelistes teostes on sarnasusi rohkem, enamasti tähendavad paralleelid aga poleemikat või dialoogi mõne eelmise teosega.

Mats Traat on elkkõige Eesti ajaloo kirjanik, millest ta ei kirjuta, ta kirjutab Eestist (ka siis, kui ta oma luules mõtiskleb näiliselt üldiselt aja ja ajaloo üle või kui tema romaani tegevus toimub Liivimaal¹). Ükskõik, milline on tema teose konkreetne aine, see kujutab ikka ajalugu, ka läbi tänase päeva probleemide.

Ajalugu ei tähenda ju ainult minevikku, vaid üldse arenguprotsesse ühiskondlikus elus², ajalugu on ka see aeg, mida me praegu elame. Olevikust saab väga kiiresti minevik, traditsioonilises mõttes ajalugu. «Ajalugu pole muud kui oma eesmärke taotleva inimese tegevus,» on öeldud «Pühas perekonnas»³. Omal ajal väitis Engels Balzaci loomingu kohta (aga Balzac kirjutab peamiselt oma kaasajast), et tema teostes on rohkem ajalugu kui tolle aja ajaloolaste töödes.⁴ Kirjanduse ja aja suhetes toimib üldisemaltki seadus, et teosed, mis pole kirjutatud ajaloolistena, vaid kajastavad oma kaasaga, muutuvad aastakümnete pärast ajalooallikaks, kust tulevased põlvkonnad saavad teada, kuidas inimesed omal ajal elasid,

¹ Liivlaste ja eestlaste saatuse erijoontest ja võimalikest põhjustest, miks Traat oma romaani tegelaseks just liivlase valis, olen kirjutanud romaani arvustuses: M. Jõgi, Romaan maa ja rahva saatusest. «Keel ja Kirjandus» 1983, nr. 3, lk. 153—155.

² A. Gulõga, Ajaloo esteetika. Tallinn, 1980, lk. 5—6.

³ K. Marx, F. Engels, Püha perekond ehk Kriitilise kriitika kriitika. Tallinn, 1978, lk. 91.

⁴ K. Marx, F. Engels, Kunstist. Esimene köide. Tallinn, 1983, lk. 419.

mida nad mõtlesid jms.⁵ Tähtis on siin kirjaniku andekus ja missioonitunne: püsima jääb ainult niisugune kaasajavision, mis kõneleb tõesti olulistest probleemidest oma aja elus. Usun, et nii nagu Paul Kuusbergi, Enn Vetemaa, Mati Undi jt. heade eesti kirjanike sügavalt sotsiaalne ja ajatundlik looming, nii muutuvad ka Mats Traadi kaasaja ja lähiminekuviku ainelised teosed kunagi meie aja tundmaõppimise allikaks.

Seda, et kirjandus on oma aja peegel ja annab informatsiooni sellest ajast nii olevikule kui ka tulevikule, on suurepäraselt mõistnud kirjandusega tegelevad ametihed kõikidel aegadel. Nad on ikka soovinud, et «nende aja» elu kujutataks võimalikult kaunimana, optimistlikumana, positiivsemana. Neid on ikka masendanud «madalad elupildid», «pessimistlikud toonid» kirjanike elukujutuses.⁶ Eri aegade ametnikud on soovinud teha kirjanikest endale liitlasi elu ilustamisel, tõestamaks et aeg, mil nemad kantseleides troonisid, oli hea aeg. Bürookraadid armastavad praegugi kõnelda «positiivsetest ideaalidest», «aja nõuetest» jms., kusjuures nad ise näevad neid ideaale ja nõudeid võrdlemisi kitsalt ja kunstikaugelt. Milleni taoline jaanalinnung meie elus on viinud, selle kohta võiks tuua rohkesti tsitaate üleliidulise kirjanike kongressi sõnavõttudest. Ka Mats Traadi looming on tekitanud ametnikele mitmesuguseid probleeme, kuid eks ole nii, et rahulolematust võib tekitada ka hea, eesrindlik, elus uut avastav kirjandus.

Tänast päeva ei saa mõtestada eilset tundmata, praegusnimise kujunemisel on oma osa ka tema isade ja vanaisade kogemusel. Mats Traadi tee kaugema ajaloo juurde tundub olevat kulgenud päris loomulikku rada: rahva suulises traditsioonis säilinud selle sajandi ajaloo üha kaugemale minevikku, mida peab uurima juba raamatute vahendusel. «Tants aurukatla ümber» (1971) kajastab selle sajandi ajalugu alates Esimese ilmasõja algusest, «Pommeri aed» (1974) mõeldunud sajandi lõpu sumbunud olusid, «Puud olid, puud olid hellad velled» (1978) 1840. aastaid ja lõpuks «Karukellas» (1982) kirjutatava romaani tegevus toimub XIII sajandi Liivimaal.⁷ Muidugi on sammhaaval minevikku taganemine puhas juhus. Kuigi Traadi Eesti ajalugu ulatub hämarate algaegadeni — eellaste keele ja muinaspäikese kullatud inimtühjade laanteni — on siiski tõenäoline, et romaani kirjutajana jäävad tema vaatevälja edaspidigi peamiselt viimased sada — sada viiskümmend aastat, rännud kaugemale ajalukku aga vormuvad luuletusteks või mõtisklusteks.

Päris algaja kirjanikuna hakkas Mats Traat kirjutama oma «Harala elulugusid», vappustavaid visandeid ühe maakoha inimeste saatustest. Teaduslikes raamatutes puudub niisugune üksikinimese käekäigu jõude minevikuvaatlus peaaegu üldse, seda tuleb praeguseeni koguda vaid rahvasuust. «Harala elulood» on poetiseeritud ja tihendatud rahva mälu. Kirjanik on neis lakoonilistes epitaafides väga täpselt järginud meelepidamise seadusi. On visandatud ka terveid elukäike, kuid enamasti on mälus püsinud mõned värvikad, näiliselt nagu ebaolulisedki episoodid, mis tagantjärele ja hulgakesi koos muutuvad eriti tähendusrikkaks. «Harala elulood» iseloomustavad suurepäraselt nn. keerulist aega — XX sajandit Eestimaal.

Inimsaatusi ajaloo eriti dramaatilistel pöördehetkedel on Traat kujutanud oma varasemates, noorpõlves kirjutatud elulugudes. «Sügislootuses» avaldatud uued Harala elulood on juba tänapäevased käekäigud, kus ajasündmused ei vormi inimese elu enam nii halastamatult nagu veel mõned aastakümned tagasi. Kuid aja iseärasused mõjutanud inimese elu alati. Ka «Sügislootuse» epitaafid on märgistatud stagneerunud, sumbunud ajast. Inimesed on «salamõradega hinges», paljud neist alkohoolikud. Töö ei tee rõõmu ka tublike kohusetundlikule töömehele: «Kakskümmend üks aastat rappusin traktorikabiinis, / mootorimürinast kurt, pea otsas lõhkemas valust; / selle vastu ei aidanud ükski rohi ega arst. / Kõige õnnelikum olin siis, / kui pääsesin viimaks ära nii mürast kui valust / maa alla, / kus pole tõmbetuult.»

⁵ Olen veendunud, et suurem osa eestlasi tunneb Eesti möödunud sajandi elu pigem tänu kirjanikele kui ajaloolastele — Vilde, Särgava, Tammsaare jt. loomingust. Ükski õpik ei saa kajastada samasugustes üksikasjades ja detailirikkuses vene aadelkonna elu, nagu seda on teinud Puškin, Tolstoi, Turgenjev. Kui tahes põhjalik teaduslik artikkel ei suuda arvatavasti anda sama masendavat pilti inimest alandavatest «vene elu tinarasketest jõledustest» nagu M. Gorki teosed (see vastavat aega kujukalt iseloomustav kinnisväljend pärineb kadunud J. Feldbachi loengutest).

⁶ Näiteks tsaar Nikolai I arvas, et Lermontovi «Meie aja kangelane» rikub inimesi ja paneb vihkama kogu inimkonda. Ta oli veendunud, et romaani tõeline «meie aja kangelane» peaks olema vana sõjaväelane Maksim Maksimõtš, kuid «härra Lermontov ei olnud lihtsalt suuteline kujutama seda õilsat ja lihtsat iseloomu; ta asendab tema haletsusväärsete, väga vähe kõitvate isiksustega...» (vt. Б. Э й х е н б а у м, О прозе. Ленинград, 1969, lk. 425). Meenutame, et Maksim Maksimõtš oli eelkõige kuulekas käsutäitja.

⁷ Käesolev artikkel on valminud ajal, mil polnud veel ilmuma hakanud Traadi uus Palanumäe romaan «Minge üles mägedele». Teose «Loomingu» augustinumbris avaldatud algusosa aga kinnitas minu arusaamist Traadist kui aja ja ajaloo kirjanikust.

Iga Eesti külakalmistu peidab oma mulla all «Harala elulugudega» sarnaseid või veelgi vapustavamaid saatusi. «Harala elulood», aga ka mõned teised Traadi minevikuainelised teosed toetuvad oluliselt rahva ajaloomälule, põlvkondade mälule, nagu see on välja kujunenud sajandite jooksul.

Põlvkondade mälu, inimliku vaimsuse olulisi komponente, on meie väidetavalt informatsioonirikkal ajal paraku ise üha rohkem muutumas minevikumälestiseks. Seda kinnitab ajaloolane Mart Laar: «Tänapäeval on raske leida inimest, kes teaks midagi kodukoha ajaloo, oskaks juhatada mõne eesti kultuurile või ajaloolise objekti juurde. Maale elama asunud noortel puudub tihti tunnetuslik side oma uue koduga. Enam ei viitsita kuulata vanurite jutte läinud aegadest. Sajandite vältel põlvest põlve edasiantud traditsioonide lõng on lõplikult katkemas.»⁸ Südamevaluga on neist asjust kirjutanud vene kirjanikud — Valentin Rasputin, Fjodor Abramov, Viktor Astafjev jt. Tšõngõz Ajtmatov on romaanis «Ja sajandist on pikem päev» loonud mõjuva kunstilise üldistuse mälu kaotanud olendist, keda ta nimetab mankurdiks. Ka tänapäeval on paljud inimesed end vabatahtlikult mälust ilma jätnud, neid ei huvita minevik (ega oleviku asjade omavahel seostamine), nad elavad vaid teokas tänapäevas. See on hukatuslike tagajärgedega nähtus, sest mäluta inimene on manipuleeritav, ta ei tunne muret millegi pärast, ei vastuta millegi eest. Ka Mats Traat on pisut kujutanud niisuguseid mäluta, ainult tänases päevas elavaid inimesi ja nende tegevuse tagajärgi, eriti romaanis «Karukell, kurvameelsuse rohi». Kuid põhiliselt on nii Mats Traat kui ka teised eesti kirjanikud kirjutanud põlvkondade mälust positiivsete näidete varal — mitte juuretuse kurjadest tagajärgedest (sellekski on meie elus ainet küll ja küll), vaid neist juurtest endast. Eesti kirjanduse «juurtetunne» on seetõttu idüllilisem, rahulikum, kaugel sellest valust ja ülekohtutundest, mida hoovab vene kirjanike teostest.

«Tantsu aurukatla ümber» seob «Harala elulugudega» ühine tegelane — kohtutäitur Pettai. Ka «Maastiku» ja «Kohviubade» tegevus toimub Harala kandis. Romaani «Tantsu aurukatla ümber» sündmused, nagu ka Harala koolnute saatused mahuvad veel praegu elavate inimeste mäletamisulatusse. Kirjanik on kujutanud selles teoses viit sügispäeva ühes talus aastatel 1914, 1928, 1943, 1949, 1957. Romaani ilmumise ja kirjutamise ajal pidi neid aegu kaasateinud inimesi olema üsna palju.

«Tantsu aurukatla ümber» on eelkõige romaan kiiresti muutuvast ajast; inimesest ja tema töö jäävusest-kaduvusest ajas. Kirjanik on suurepäraselt tabanud ajaloo hingust, mida aimub vanast talust ja oma töö lõpuni teinud aurukatlast. Nagu «Harala elulugudes», nii tundub ka siin kõik loomulik, iseendastmõistetav, otsekui oleks Klio ise autorile valmis-materjali kätte andnud. Mis Traadil viga kirjutada, kui selle sajandi ajalugu juba nii dramaatiline ja pöördeline on olnud! Aga seda pööreterohket aega ja inimest vaenulike ajajärgude risttultes pole tegelikult üldse nii lihtne käsitleda. Hiljuti tunnistas Jaan Kruusvall: «Meie, eesti kirjanduses on millegipärast raske kujutada veel praegu elavat inimest, kelle sünniaasta on näiteks 1900. Kuidas kirjeldada tema elulugu, arenemist? Millistest karidest peab autor mööda hiilima, et see inimene ilmale sünniks, vanaks saaks? Ja milline oli tegelikult ta elu, mis selle aja sees üldse juhtus?! See jääb lugejale tihti teadmata. Sündmustest hüpatakse üle, neid jäetakse vahele, mõningaid üldse ei mainita... Kangelase elulugu jääb poolikuks. Või saab lihtsalt tendentslik. Aga pooliku inimese kujutamine on ühtlasi inimese alandamine.»⁹ Jaan Kruusvalli poleemilise teravduse taga on reaalsed, pikka aega meie kunstisõna mõjustanud probleemid. Mitte Kruusvallile vastu-vaiteks, pigem Mats Traadi kiituseks tahaksin rõhutada, et vähemalt «Harala elulugudes» ja «Tantsu aurukatla ümber» on XX sajandi Eestit kujutatud ausalt ja mitmekülg- selt, ka selle kirjandusele potentsiaalselt nii huvitava aja ohtlike karisid. Mis muidugi ei tähenda, et selle aja kujutamine kirjanduses oleks valgete laikudeta. Mitmed olulised — kummaline küll, just revolutsiooniga seotud teemad lähemast ajaloost on meil praktiliselt läbi kirjutamata, kirjanduslikult mõtestamata. Eesti bolševike käekäigud, 1940. a. revolutsioon ja osa selle juhtide, tõeliste ausate kommunistide ebaseaduslikest repressioonidest tumestatud saatused sõjajärgsetel aastatel oleksid igatahes vapustav kirjanduslik aine. Pealegi, alles mineviku vigadest rääkides — ausalt ja keerutamata — ületame nad lõplikult. Vaikimine pole mitte ainult vale, vaid ka kaassüü. Kirjanduseks pole seni saanud nendegi tuhandete väga erinevate, sugugi alati mitte jõukate inimeste elu (see tähelepanek pärineb Saaremaalt ja Hiiumaalt: rikkaid ei olnud nii palju, kui protsent ette nägi, aga plaan oli siingi vaja täita), kes kodukohast väljasaadetuina Siberimaal või mujal endale uue elukoha rajasid, sealsed kolhoosid õitsvale järjele viisid, jms.

⁸ M. L a a r, Veidi meie ajaloolisest mälust. «Vikerkaar» 1986, nr. 2, lk. 95.

⁹ J. K r u u s v a l l, Soovide täitumise paik. «Looming» 1986, nr. 3, lk. 367.

Kui «Tantsus aurukatla ümber» kujutab Traat dünaamilist, kiiresti mööduvat aega, aegade vaheldumist, tantsu, nagu on juba pealkirjas öeldud, siis «Pommeri aia» ajakujutus on sootuks staatilisem. Üks aasta, mis me koolmeister Pommeri elus kaasas oleme, kulgeb väliselt rahulikult. Kuigi juhtub ridamisi dramaatilisi ja traagilisi sündmusi: põleb maha vana koolimaja, tütar teeb enesetapukatse, poeg jääb tiisikusse. Pommeri peale kirjutatakse salakaebusi. Lõpuks lastakse vana koolmeister pärast kolmekümne kaheksa aasta pikkust kohusetundlikku tööd koguni kohalt lahti. Sest bürokraatiamasin on tööle pandud ja sellele masinale on praktiliselt võimatu anda tagasikäiku, kuigi nii kaebajaile kui ka kaebuse lahendajale on päevselge, et tegu on ebaõiglusega. Neist asjust võiks kirjutada hoopis teravamasi ja valusamas toonis, kui on Mats Traadi rahulik eepiline laad. Ülekohus kisendab ju otse taevani! Mats Traadi jutustamismaneer on siiski väga Pommerilähedane. Pommer suudab oma kibestumise aja ebaõigluse vastu peita nii sügavale endasse, et tundub: ta suudab sellest üle olla. Tuglas on oma uurimustes sedasama aega kujutanud hoopis dramaatilisemates ja süngemates toonides. Ta eritleb eelkõige ajastu mõttesuundumusi kõrgel ideede võitluse tasandil (mille madalus teda masendab), jälgib neid tugeva dramaatilise vaistuga kunstnikuna, seejuures ainult põlvkond hiljem, mil kriitiline meel eelmise põlve tegude suhtes kõige tugevam. Mats Traadi romaani kangelane on lihtne kooliõpetaja väikeses vaeses vallas. Ajajärgu kõrgemad ideaalid on temast kaugel, jäävad koguni võõraks. Mats Traat kirjutab sellest ajast läbi Pommeri, s. t. rahva silmade. Rahval peab jätkuma elujõudu ja -rõõmu püsima ka kõige süngematel, kõige ebasoodsamatel aegadel. Ja jätkubki, see on «Pommeri aia» kõige olulisem sõnum. Vaatamata sumbunud, reaktsioonilisele ajale, vaatamata vaimsele surutisele, vaatamata mitmetele raskele sündmustele vana koolmeistri elus, on «Pommeri aed» helgemaid teoseid Mats Traadi loomingus.

Sootuks erinev on aeg ja ajakäsitlus Mats Traadi kolmandas minevikuainelises romaanis «Puud olid, puud olid hellad velled». «Pommeri aia» sajandilõpu maailma oli tunginud juba lihtsakoelise hariduse valgus. Pommer ise on koolmeister, külas on kool. Tema lapsed on linnas õppinud ja sinna elama jäänud. Üks tütar käib kantseliseis töö, teine on raudteelasel mehel, kolmas tahab saada õpetajaks, poeg on seminarist ja kirjutab luuletusi. Kui Hind Raudsepp ja Paabu selle ajani elavad, on neil täielik õigus imestada, kui kergeks ja rõõmsaks on inimeste elu läinud. Sest Palanumäe viletsusest ja vaimupimedusest ei tundu väljapääsu olevatki. Vene usku minek, millest esialgu nii palju loodetakse, tekitab uusi probleeme. Jääb vaid unistus soojast maast, kus «andass süük ja varandus niisama, väikese tüü ja vaivaga kätte!», nagu loodab Pakk-rätsep (lk. 38). Ristiusk, olgu ta luteri või vene, ei ulatu päriselt inimeste hinge, sellepärast võibki nii kergesti usku vahetada. Kodus, metsas, põllul juhvivad aga talupoja elu veel maajumalad, kelle käskudest-keeldudest ei saa mööda hiilida.

«Puude» uudsus ei ole vähe läbikirjutatud aines või ajajärgus. Lõppude lõpuks on meil ju kapitaalsed romaanid «Prohvet Maltsvet» ja «Lähme linna kirjutama, oma elu kergendamaks», kus soojale maale minek ja usuvahetus põhjalikult kõne all. «Puud olid, puud olid hellad velled» jahmatas oma meeoleokuse, emotsionaalse tervikmaailmaga. Niisugust lüürilis-dramaatilis-mütoloogilist ja samas siiski realistlikku külaelu pilti, ühtaegu jõhkrat ja hella, me varasemast eesti kirjandusest ei leia. Kui omaaegne kirjandus kujutas peamiselt aja materiaalselt, silmaga nähtavat ja käega katsutavat külge («olmet»), siis Mats Traat püüab nüüd, rohkem kui sada aastat hiljem tabada a ja v a i m u. Endisaegse inimese maailmapildi rekonstrueerimisel on talle oluliseks allikmaterjaliks olnud rahvaluule. Rahvaluule motiive ja vormivõtteid on meie kirjandus ju üsna rohkesti kasutanud, üllatavalt vähe on aga pruugitud rahvaluulet endis-Eesti vaimse ava(sta)miseks.

Kõige kaugemale ajalukku on Mats Traat süüvinud romaanis «Karukell, kurvameelsuse rohi». Ta on sinna läinud siiski vaid oma kirjanikust tegelase kannul ja jälgib Ra romaani valmimist ka teatava loomingupsühholoogilise huviga. Allikmaterjale elu kohta XIII sajandi Liivimaal on vähe ja needki napolisõnalised. Sestap ongi liivlane Akke kirjanik Ra jaoks rohkem mõistatus kui lihas ja verest inimene, tervikkarakter. Milline ta võis olla? «Mida ta tundis, kui linnavärav üles tõsteti ja tema oma kalli Liivimaa poole astuma hakkas? Mida ta teadis, kus allikast olid ammutatud ta teadmised maailma ja ristiuse kohta? Kas ta oligi lugenud Püha Augustinuse töid? Andis ta endale aru, kui keerulises olukorras ta oli — minemas tagasi kodukohta, kus preester oli katku surnud, jutlustama võõrast usku kodurahvale, kellel olid hoopis teised teadmised ja tundmised? Võidetud ja alandatu häbi pidi veelgi süvendama võidetust ja alandatust. Pidi ta olema kurb, kurb ja ühtaegu harras, sest ta läks koju, kus polnud nii palju aastaid olnud? Viidud paljasjalgsel poisikesena viljalõikuse ajal ristirüütlitega kaasa — ta jalatallad mäletasid veel aastaid seda viletsat teekonda. [- - -] Mida mõtles Akke pealesunnitud usut, mille surmav kiirgus oli nii vägev, et sai saatuslikuks tervele hõimule? Või ei mõelnudki ta sellele, usaldas kõik

Jumala hoolde? Kordas ta ainult pühakirja seadumusi, mõtle mata nende sisu üle järele, nagu kord ja kohus, mõtles ta võõraid mõtteid? Kui kaugele oli ta üldse võimeline nägema, kui teravad olid ta silmad ja meeled?» (Lk. 20—21.)

Liivlane Akke, keda Ra ju alles otsib, kelle nägugi ta esialgu õieti ei näe, on elavam ja probleemsem inimene kui enamik meie sellest ajast kõneleva ajaloolise kirjanduse tegelasi. Aeg on ju nii kaugel ja hämar, kroonikate andmed tema kohta sedavõrd lakoonilised, et elavat elu sellesse puhuda on olnud raske. Traditsioonilise ajaloolise romaani viljelejad on ikka püüdnud anda võimalikult terviklikke elupilte. Aga ei saa terviknähtusena kujutada seda, mille kohta tervikteadmine puudub. Mitte ainult möödunud sajandi lõpu, vaid ka 1930. aastate ajaloolise romaani muinas-Eesti maailm on pigem pseudomütoloogia valda kuuluv nähtus kui tõeline ajalugu. Mats Traadi valitud tee on minu arvates viljakam — tunnistada ausalt meie teadmiste vähesust, olla «kadunud aega otsimas».

Kuigi kaasaeg Mats Traadi loomingus ei vastandu minevikule (ka siin on kirjanik ajaloo-kujutaja), on selle käsitlemisel siiski oma eripära. Möödanikku peab kirjanik süvenema küll raamatute, küll arhiivide vahendusel, mõned päris igapäevase elu detailid endale lihtsalt selgeks mõistatama. Oleviku argielu ja inimest kirjanik tunneb ja tunneb tema lugeja, mõnikord piisab siin mõistmiseks ainult vihjetest. Oma ajaloolistes teostes ei ole Traat süvenenud olustiku üksikasjadesse, on neid vaid minimaalselt, kuid see-eest suure asjatundmisega markeerinud (vastasel juhul uppunuks ta tõenäoliselt etnograafiasse). Nagu öeldud — esiplaanile on seatud aja vaim ja esivanemate mõttemaailm. Seevastu kaasaja ja lähema mineviku ainelistes teostes on olustik, olme küllalt olulisel kohal. See on igati otstarbekas, sest tänase inimese vaimsuse kujundamisel on just olmel täita oluline koht, meeldigu see meile või mitte. Olustik, olme ei ole ainult interjöörid, see, mis inimest ümbritseb. Olustik, selline, nagu ta antud ajas on, tungib alati sügavalt inimsuhtesse ja inimese hinge. Viimaseil kümnendil on inimest ümbritsev olustik ka väga suuresti muutunud. Tänapäeva noorele inimesele võib tunduda isegi uskumatu, et veel hiljuti elasid inimesed nii armetutes tingimustes nagu Kauri Ella ja Ruttar («Maastik õunapuu ja meiereikorstnaga») või romaani «Üksi rändan» peategelane Kalju Soa.

1974. a. «Sirbis ja Vasaras» avaldatud dialoogis Endel Mallesega rõhutas Traat, et olustikuta ei kujuta ta endale ette sotsiaalset romaani.¹⁰ Kaksteist aastat hiljem, IX kirjanike kongressi eel polemiseeris ta olmekirjandusest kõnelevate kriitikutega: «... meie kirjanduses puudub just ehtne olme, eri rahvakihtide autentne sotsiaalne elu, kirjanduse järgi ei saa küll pilti, kuidas elab eestlane sajandi kaheksakümnendail aastail».¹¹ Kirjanik on pisut liiga kategooriline, viiteid sellele, kuidas meil praegu elatakse, võib kirjandusest leida küll. Ka Mats Traadi enda loomingust. Tal on aga õigus, et kirjanduse selles osas, mida nii ebamääraselt ja mitmemõtteliselt olmekirjanduseks nimetatakse, tegelik olme (olustik, inimeste eluolu, vn. *быль*) praktiliselt puudub. Mõistet 'olmekirjandus' kasutatakse meil eelkõige hinnanguliselt, see ei tähenda enamasti mitte olmereaalidega liialdamist, vaid argielust muserdatud tegelastega identifitseeruvat kirjanikuhoiakut.

Olme kujutamisest ei pääse muidugi ükski kirjanik. Mats Traat juhtis oma protestiga tähelepanu sellele, mida tema enda loomingus rohkem nägema peaks, mis on seal oluline. Olustik on kõnekas, ka selles avaldub aja vaim. Ja kirjanik ei kirjuta kunagi ainult olustikust, vaid ikka inimesest neis oludes. Kui me eespool rääkisime, et hea kaasaja-aineline kirjandus muutub ajapikku oma aja tundmaõppimise allikaks, siis Traadi lähiminevikku kujutavad teosed on seda juba praegu. Noor lugejapõlvkond seda aega oma kogemusest ju ei mäleta. Omal ajal kahetses kriitika, et kirjanik ei avastanud «Maastikus õunapuu ja meiereikorstnaga» täiesti uut ainet eesti kirjandusele — Heino Kiik oma «Tondiõomajaga» oli temast ette jõudnud. Nüüd ei ole enam suurt vahet, et «Tondiõomaja» ilmus 1970 ja «Maastik» 1973. Aga kas oli tollalgi? Mõlemad teosed on vajalikud, täiendavad ja kinnitavad teineteist. Samuti kui 1985. a. ilmunud Viivi Luige «Seitsmes rahukevad», kus ausalt ja kunstimõjusalt on esitatud sama aja keerukas lugu.

«Maastik õunapuu ja meiereikorstnaga» on Traadi esimene romaan (kuigi ilmus pärast «Tantsu aurutatla ümber») ja mingisugused kõhkklused on kirjanikul endal teose suhtes nähtavasti olnud. Igatahes kinnitas ta vaid aasta pärast romaani trüki ilmumist, et «nüüd on mu seisukohad mõneski punktis muutunud».¹² Samas jutuaajamises on ta väitnud, et sovhoosielust on tal raske kirjutada: «Selles on siiani palju settimatut. Kolhoosielu on midagi muud. Kolhoosis töötavad põhiliselt inimesed, kes on elanud samas paigas tavaliselt

¹⁰ Elu ühtsuse mõistmise suunas. «Sirp ja Vasar» 23. VIII 1974, nr. 34.

¹¹ «Sirp ja Vasar» 18. IV 1986, nr. 16.

¹² Elu ühtsuse mõistmise suunas.

mitu sugupõlve. Sovhoosi inimeste pere on palju kirevam, sealne rahvas liikuvam ja eetiliste väärtuste leidmine nende elus keerukam.» Aga nähtavasti on just see settimatus, kirevus ja muutlikkus kirjanikku tegelikult eriti inspireerinud, sest kolhoosielust pole ta kirjutanud üheski oma suuremas teoses. Sovhoosis toimub aga lisaks «Maastikule» veel «Irdinimese», «Türgi ubade», «Kohviubade» ja «Karukella» tegevus. «Maastiku» ja «Kohviubade» tegevuspaik on üks, kuid ühiseid tegelasi pole rohkem kui vaid Kauri Ella ja Ruttar. Ei direktor Savist, brigadir Ikkonenist, partorg Zinovjevist, vetvelsker Aljoškinist, Taratorevi eidest, Koroljovi Vankast ega robustsest Möldri Lindast ei kuule me «Kohviubades» enam sõnagi. Seal on brigadir Talving, Oreškinite pere, aktiivne Hildgard, Nalimovi tüdruk, kes varastama kipub — täiesti uus seltskond. Muidugi — sovhoosielu ju... Ühed ajutised töölised on läinud ja teised asemele tulnud.

«Maastikus õunapuu ja meiereikorstnaga» on kirjanik põhjalikult kaardistanud 1950. aastate alguse olusid. Tegu on eelkõige sotsiaalse maastikupildiga, rõhutab ta ise. See troostitu, külm ja vihmane hillisügisene maastik, milles algab teose tegevus, võiks olla ka romaani tegelaste elu võrdpildiks. Nüüd võib mõni neid aegu kaasaelanud ja siis kirjanduslikku karjääri alustanud kriitik väita, et see aeg oli hoopis optimistlikum, oli suurte lootuste aeg. Viivi Luige «Seitsmendas rahukevades» nii ongi, tema lapstegelane elab aja kaunistele sõnadele kaasa siirast südamest. Ruttarile ja Ellale jäävad tolle aja suured ja kõlavad ideed aga võõraks ja kaugeks. Või kui jõuavad ema ja pojani, mõnikord direktor Savi suu läbi, siis mõjuvad pigem mõnituse või pilkena, on kisendavas vastuolus nende kahe abitu inimese armetu eluga.

«Maastiku» elukujutuses lõikabki eriti valusalt silma ajajärgu täielik hoolimatus inimese vastu. Selle ees pole kaitsetud ainult Kauri Ella ja Ruttar, vaid ka Möldri Linda. Tema bravuurne katse välja rabelda viletsatest oludest — ei lähe valima, kui omaette tuba ei saa — tekitab ülemustes küll ärevust, kuid sumbub lõpuks kuidagi ebamääraselt ja tulemusteta. Hoolimatu suhtumine inimestesse ei ole kaugeltki veel hingusele läinud, kuid arvatavasti ei ilmne enam nii jõhkral ja alasti kujul kui Mats Traadi selle romaani tegevusaajal.

Meie päevil on see muutunud hoopis rafineeritumaks, varjub sageli kauniste sõnade taha, räägitakse «hoolitsusest inimese eest» jms. Aga kas ei kõnele eelkõige hoolimatusest inimese vastu agronoom Johannese lugu romaanis «Karukell, kurvameelsuse rohi»? Head spetsialisti, vastutustundlikku töömeest ei usaldata, popskraadid kõrgemal seisvatel organistest ('popskraat' on Traadi tegelase väljamõeldud sõna, mis kujukalt avab nähtuse olemust — pops + bürokraat) õpetavad ja utsitavad teda igal sammul, nagu Johannes ise kurdab Rale: «Kui ma ise ei taha valetamise ja juurdekirjutamisega hakkama saada, siis nemad õpetavad, kuidas pabereid täita, et seal oleks kõik sile ja korras! Ma ju tean, mis üks või teine põld võib välja anda, andmed on ju aastate lõikes kirjas. Aga rumalaks peetakse, ei lasta mõelda ega tegutseda...» (lk. 136). Infarkt on juhtide haigus. Tõeline peremees, nagu agronoom Johannes, vaevab ja valutab oma südant nagunii. Kuidas küll panna valutama ja vastutama ka nende südamed, kes niisuguste meeste koormat veelgi raskendavad? Ka kirjanduse juhtimises? Ra näeb põllumehe ja kirjaniku töös just selles nuripidises suhtes palju ühist: «Nii teie kui mina, nii põllumees kui kirjanik, on olnud ja jäävad ka tulevikus popskraatide silmis nendeks, keda peab kogu aeg utsitama ja tagant kihutama. Aga kui inimesel endalgi on küllalt vastutustunnet ja teda ikka veel tagant turgitakse, läheb pillikeel katki» (lk. 136).

Romaanist «Üksi rändan» on toimetuses lühendamise tõttu ju isegi raske rääkida, sest me ei tea, milline on teos tervikuna. Praegusel kujul on romaani elupilt võrdlemisi lähedane «Maastiku» omale. Aeg on ju ka umbes sama. Väga hästi, nägelikult ja põhjalikult on teoses kujutatud 1950. aastate alguse olustikku — töölisühiselamu õhkkonda, tööolusid ja tööliste jutuaajamisi. Siiski mõjub teos praeguses trükivariandis kuidagi kummalisena — raske on mõistlikult põhjendada, miks ka oma ülivähestes publitsistlikes esinemistes ikka sotsiaalsust rõhutanud kirjanik on tööliskonda kujutanud nii eemalseisvana tolle aja ühiskonna olulistest probleemidest. Praeguse teksti järgi mahub tööliste huviringi vaid sekeldamine naistega, omavaheline kraaklemine, joomingud ja kaardimäng, kemplemine ülemustega. See kõik kuulub muidugi nende ellu, kuid kas a i n u l t niisuguseid elupilte on vaja meenutada veel kolmkümmend aastat hiljem? Samal ajal vihjatakse vaid kaude olulistele, kogu rahvast puudutanud sündmustele ühiskonna elus, sõnagi ei räägita näiteks Stalini surmast 1953. a. märtsis. See pole etteheide kirjanikule, vaid nõutuseavaldus nende suhtes, kes ühtaegu sotsiaalsust nõuavad ja seda kardavad.

Romaanile «Üksi rändan» tema praegusel kujul võiks tööpoolest ette heita olmea liialdamist, teatavat tasakaalustamatust. «Karukell, kurvameelsuse rohi» seevastu ei saa kuidagi neid etteheiteid ära teenida, kuigi 1980. aastate maaelu on seal kujutatud ehtsalt, detailset ka olustiku osas. See on üks neid teoseid, kust me saame siiski teada, kuidas

MALL JÕGI

eestlane elab, millised probleemid vaevavad meie küla. (Sellest tunnustusest ei maksa välja lugeda, nagu oleks toimetamise käigus ühe poogna kärpimisest kasu olnud. Siinkirjutaja on «Karukella» lugenud ainult raamatuna ja see on kahtlemata silmapaistev teos. Aga ma usun ka Mats Traadi südamevalu ja vastutustunnet — küllap võinuks romaan olla veelgi aktuaalsem, veelgi teravam.) Kõige saatuslikum praeguses maaelus on arvatavasti tööd tegeva inimese katastroofiline allakäik. Kui inimene enam ei vastuta oma töö eest, ei vastuta ta millegi eest. Sünnib inimtüüp, kellele kõik on ükskõik, keda kunagi ei piina südametunnistus. Ta hävitab lihtsalt hoolimatusest raskete masinatega maakamarat, saastab loodust ja inimsuhteid. Ja niisugust inimest juba ümber ei kasvata. Tähepõllud ja tõnissaared ei hakka kunagi oma töösse kuidagi teisiti, «uutmoodi» suhtuma. Loodame, et nüüdseks on niisuguste inimeste laiutamise aeg möödas, et on saabunud tõeliste pere-meeste, Johannese moodi agronoomide aeg. Elu on kogu aeg edasi viinud just tema-sugused mehed, mitte kamandavad popskraadid või rändtöölised.

Soomes on Mats Traati hinnatud eelkõige tänapäeva naise eluprobleemide tundjana ja kujutajana¹³. Soome keelde on ju tõlgitud Traadi mõlemad nn. naisteromaanid («Inger», «Rippsild»). Need on seal nähtavasti avaldanud sootuks rohkem muljet kui meie arvates kaalukamad ja tõsisemad «Tants aurukatla ümber» ja «Karukell, kurvameelsuse rohi», mis on samuti soomendatud. Meie enda jaoks väga olulised probleemid ei kõla nähtavasti mujal samamoodi. Ülelahennang juhib aga tähelepanu meil küllap ülekohtuseltki varju jäänud teoste üldnimikkusele.

Traadis on meie kriitikud ikka soovinud näha pigem «kandilist maameest» kui naise elu ja probleemide kujutajat (ka siinkirjutaja pole sellest patust puhas). «Inger» tegi omal ajal nõutuks, ei sobinud kuidagi kirjaniku maaeluromaanide kõrvale. Traat kujutab lihtsalt ühe noore naise elu — igatsust, vajadust armastuse, helluse järele. Praegu mõjub «Inger» päikesepaistelise, helge, impressionistliku elupildina. Meeskirjaniku võime nais-õpetaja hingeellu sisse elada on sealjuures tähelepanuväärne, teos on kirjutatud kahtlemata meistrikäega.

Ilumise ajal («Loomingus» 1974, raamatuna 1975) mõjus «Inger» nähtavasti siiski kuidagi väljaspool aega seisvana. Tekstist jääb mulje, et tegu on vahetu kaasajaga, 1970. aastate algusega. Aeg oli mõneti eriline — alles olid möödunud ka meie noorsoole (eriti üliõpilastele) väga olulised 1960. aastad, aktiivse tegutsemise aeg. Noorelt, avarate huvidega haritlasneilt oleks oodanud mingit suhet neil aastatel toimunusse, mõnda vihjetki sellele. Tõsi, olen juba astunud kriitiku jaoks keelatud maale — arvustama seda, mida autor pole kirjutanud, mis pole kuulunud tema plaanidesse. Kuid ma tahaksin ka iseendale selgeks saada, miks «Inger» ikkagi omal ajal nii ebalemissi vastu võeti. Küllap mõjus siin kaasa nii Traadist juba varakult loodud kirjanikustereotüüp kui ka konkreetse ajaga seonduvad ootused.

«Rippsild» jätkab «Ingeri» teemat, sest nii nagu Inger on ka Ola haritud naine, kes oma armastuse nimel on valmis väga suurteks ohvriteks. Ta jätab mehe, jätab tädilt päritud toa, on nõus virelema lausa pöörastes tingimustes... Algavad olmeühed, milles lõpuks saab hukka tema suur ja imepärane armastus. Minu jaoks on «Rippsild» tragikoomiline teos. On traagiline ja koomiline ühtaegu, millistes tingimustes inimesed peavad elama, kuidas endine naine võib meest terroriseerida, kui narrilt kiuslikuks muutuvad need, kes on sunnitud elama koos ühes korteris. «Rippsillas» on olmet kujutatud tõeliselt koletislikuna ja ometi — nii kohutav kui see ka ei ole — elus juhtub üsna ligilähedasi ja veelgi grotesksemad asju. Paljude oludest nüristatud, oludele allajäävate tegelassaatuste (Ola suur armastus Apo nende hulgas) taustal on teose sõnum siiski optimistlik: Ola ise ei mineta oma inimlikku suurust. Kolides aina ühest ühiskorterist uude ja hüllemasse ning olles lõpuks kahe väikese lapse üksihooldaja, saab ta lahti ka oma hingehädadest, mille meditatiivne ravi nii palju aega ja vaeva nõudis. Ta on saanud tugevamaks, kuid kuristik, mis rippsilla alla jääb, on tegelikult muutunud hoopis sügavamaks.

Omapärase diloogia Traadi loomingus moodustavad «Irdinimene» ja «Türgi oad». «Irdinimese» põhiprobleem on ära öeldud juba pealkirjas. Ollimar Arvik ei sobitu hästi keskkonda, milles ta on sunnitud elama. Ta on omamoodi «võõras», «irdinimene» siin maailmas ja üsna samasugune on ta ka «Türgi ubades». Ollimar Arvik ise eriti ei muutu (v. a. see, et on vahepeal lõpetanud EPA ja saanud peaspetsialistiks), ometi on nende kahe teose tundetoon lausa diametraalselt erinev. «Irdinimesest» aimub traagilist üksindust, «Türgi oad» on kirjutatud humoristlikus toonis. Ja Ollimar avaneb nende vastandlike kujutuste projektsioonis. See on õige huvitav eksperiment. Kuigi läbivate tegelastega teoseid on eesti kirjanduses rohkesti, ei tea küll teisi, kus ühte tegelast oleks nii erinevas valguses kujutatud. Küllap võiks ka «Türgi ubade» Ollimar Arvikut vaadelda kui traagilist üksik-

¹³ Selle kohta vt.: «Sirp ja Vasar» 7. VI 1985, nr. 23.

last, näidata tema suhtlemisraskusi töökaaslastega, naise ja nii võiksime peagi jõuda olukorrani, millest väljapääsu ei olegi. Traadi valitud leebe humoristlik toon on väga inimlik ja mis peasi — sisendab lootust.

Hoopis koomiline on «Kohviubade» situatsioon. Ainult mitte peategelase Salme jaoks, kes tegutseb ülitõsiselt. Puhtakujuline olmelugu — vana naine hädas kohviubade otsingul — on kirjutatud võrratu huumori ja taktitundega. Kirjanik on leidnud ainuõige tooni niisuguse inimtüübi kujutamiseks. Ta ei ela traagiliselt kaasa Salme muredele ega lange ka groteski tema pilamisel, vaid jälgib vana naise askeldusi ja arusaamisi heatahtlikult, muigamisi. Muide, kas ei meenuta Salme altkulmu maailma põrnitsemine — ei taha millestki teada, ei taha millestki kuulda, ainus tõepoolest oluline asi on hoolitsus oma tervise eest — veidi Ollimar Arvikut? Muidugi on vananimese vaimne maailm hoopis ahtakesem kõrgkooli lõpetanud keskealise mehe omast, kuid iseloomu põhjas tundub neil olevat midagi sarnast.

Kaasaega kujutades on Traadil jätkunud toone masendavast traagikast leebe huumorini. Ta on käsitlenud paljusid olulisi probleeme ühiskonna elus, on loonud hulga tegelaskujusid, kelles tunneme ära oma kaasaegsed — inimesed maa-asulatest, väikelinnadest, Mustamäelt, Öismäelt jne. Tema teostes on jäädvustatud mõned perioodid viimase kolmekümne-neljakümne aasta ajaloost. Me kõik oleme selle ajaga — kogu ajalooga seotud siin väikesel maal. Me peame mäletama, me ei tohi unustada. Ka sellest kõneleb Mats Traadi looming.

*

Küllalt tihti kinnitatakse, et lugejad loevad seda või teist kirjanikku väga palju ja hindavad kõrgelt. Enamasti on need väited spekulatiivsed, on lansseeritud toetamaks kirjutaja enda arvamust ja maitset. Mats Traadi kohta võib sedasama öelda aga päris objektiivsetele andmetele toetudes. Uurimuse «Tammsaare ja meie» (1978) andmetel on tema teoseid lugenud 93,3% vastanuist. Nüüdisprosaistidest oli ta vastajaid integreerivaim autor, kelle loomingut hindasid kõrgelt erineva hariduse ja elualaga inimesed.¹⁴ Tähtsusetu on seegi, et Mats Traadi on Eesti kirjanikest kõige rohkem hinnatud kolhooside kirjandusauhindade vääriliseks. (Seevastu Smuuli preemiat pole tema proosale kordagi määratud.) Kolmel korral on ta saanud E. Vilde kolhoosi preemia («Koputa kollasele aknale» — 1967; «Tants aurukatla ümber» — 1971; «Puud olid, puud olid hellad velled» — 1980) ja ühel korral Tammsaare kolhoosi oma («Karukell, kurvameelsuse rohi» — 1983; see auhind asutati alles 1978 Tammsaare 100. sünni-aastapäeva puhul). Põhjuseks, et Vilde preemiat ei ole saanud «Maastik õunapuu ja meiereikorstnaga», «Kohvioad», «Pommeri aed» või «Harala elulood», on arvatavasti ainult see, et on soovitud mitmekesisust: oleks kummaline, kui laureaat on aastate kaupa üks kirjanik. Kuigi mehe töö on seda kahtlemata väärt. Õnneks oskab rahvas Traadi hinnata — teda palju lugedes, tema teoseid tunnustades.

¹⁴ K. Muldma, Kirjanduslikust maitsest eri lugejarühmades. Rmt.: Tammsaare ja meie. (Nõukogude Eesti raamatukogundus. XII.) Tallinn, 1982, lk. 64. Uuring toimus 1978. a. Siis olid aga ilmumata «Puud olid, puud olid hellad velled», «Ripsild», «Karukell, kurvameelsuse rohi» ja «Üksi rändan».

Mikk Mikiver

KAALUDEST

Teatril on juubel.

On see seinte või sisu tähtpäev? Et seinad on vanemad kui seitsekümmend ja ka vähem muutunud, siis järelikult sisu ja muutumiste aastapäev? Ometi otsime tagasi vaadates aastate reas midagi muutumatut, jäävat, pidevat, kõikeläbivat.

Otsime ühendust alustajate ja tänaste tegijate vahel. Mis mõtet oleks muidu kirjutada ja tähistada seitsekümmend, seitset kümnendit kui tervikut? Tähendab see ju tegelikult i g a aastat, i g a päeva, i g a tegevist, i g a tegijat... Nii paremaid kui halvemaid — kõike — või vastasel korral polegi ümmargust arvu, polegi juubelit.

Draamateatri eluaastad on osa kultuurivõitlusest. Eestikeelset teatrit on tehtud kauem, aga teistes majades ja sealt nad tulidki — need, kes saksa majas maakeelset teatrit tegema hakkasid. Keegi läks kuskilt ära, keegi läks kellegi juurde; miski muutus millekski, kui ühineti. Keegi oli kindlasti tuliselt poolt, keegi häirimatult ükskõikne, keegi aktiivselt vastu ja loopis kõikaid kodaraisse, vaesus vaatas vastu pea igalt poolt, aga teoks see tehti. Ühineti ja ühte jäädigi.

Tulemisi ja minemisi, ka taastulemisi on läbi aegade alati olnud, sest keegi on olnud kellegi poolt ja kellegi vastu, teatris endas ning teatri ümber, koguni Tema Kõrguse Kunsti enda vastu on oldud, kuigi kõiki (ümber-)toimetamisi just nagu Tema nimel ja Tema puhtuse pärast toime pandud ongi. Kes on sellest kasu või kahju saanud?

Mõnikord inimesed, mõnikord kunst, mõnikord mõlemad.

Aga ikka on oldud, ikka on püütud t e g u t e h a.

Ikka on jälle kord usutud, loodetud, armastatud.

On muidugi kaheldavaid, aga ka vaieldamatuid asjaolusid selle juubeliga seoses. Näiteks et Tööpunalipu ordeniga V. Kingissepa nim. TRA Draamateater saab 70-aastaseks, tuleks küllap öelda erilise rõhutamiseta. Sest kui püüda seda liiga tõsiselt väita, et Eesti Rahvateatri jm. nimede all alustanud, Tallinna Draamateatri nimelisena kodanlikus Eestis suletud ning Draamastuudio nime all taasalustanud ja edasi muid muutusi läbiteinud teatritrupp toidaks otseselt oma traditsioonidega (?) meie tänast juubilari, siis poleks meil vist päris selget ettekujutust traditsioonidest (neist, mida peaks hoidma ja tasuks hoida) ega kindlasti ka muutumistest ja muutmistest.

On a s j u, m i s õ n n e k s h o i a v a d e n d i s e . . .

Kui keegi püüaks mingit perioodi meie teatri tegevuses nii ülehinnata, tolle vaata et ainuliseks kuulutaks, tunduks see mulle katsena muna neljakandiliseks suruda, teda seejuures purustamata. Eelkõige oleks see aga hoolimatus, mõistmatus kõigi eel- ja järelkäijate suhtes, hoolimatus sadade suure- või vähemaandeliste artistide ning sadade teatrikavadel enamasti nimetute tiserite, rätsepate, grimeerijate, kostümeerijate, kingseppade, butafooride, dekoraatorite, administraatorite, elektrikute, piletööride (ja teiste kontrollivate ning suundanäitavate isikute, s. t. juhtide) vastu.

MÖTTEID JA MÄRKMEID

Nende töö vastu.

Vaba nivelleerivast sentimentaalsusest, vaba ka ülemäärasest austusest arvude (eriti kogutoodangut väljendavate arvude!) vastu, pean tunnistama, et ligilähedaselt 850 lavastust on isegi 70 aasta kohta aukartustäratav arv. Müts maha!

Loomulikult oli ja on praegu vähemõnnestunud, ka ebaõnnestunud etendusi, kuid tundub, et kui kelladesse püütud mehaanilise — möödunud kalendriaastatena ritta paneva — ajata proovida läbi aja minna, sinna, kus sellele maakeelsele ettevõtmisele algus pandi, siis on see tulek tänasesse fantastiline! On imetlust väärt, et eelkäijad seda õigupoolest i m e t noil aegadel, tol ajal — s e l ajal tegid! Et nad seda hiljem edasi tegid! Et rahvas sai osa lähematest ja kaugematest maailmadest, Ilust ja Valust, ning märkas ka, kuidas nad jõudumööda (ja jõu vastu!) Tõe ja Õiguse kaalusid kasutada püüdsid. On ehk just sellest traditsioon saanud? . . .

Kas see, et meie täna teatrit teeme, on vähem fantastiline? Ei, aga ta on loomulikum — aega arvestades. Kuigi — jah, kuidas ma saaksin läbi Juhan Liivita!

*Sina ju aegasid mõõta ei saa,
osa sa oled ju temasta —
aeg aga on sinu kaaluja!*

Sedapuhku siis nii. — siit 1986-ndast sügav kummardus sinna algusesse.

PÄIKE PÄASTAB

Mats Traat: «Sügislootus. Luulet 1975—1985».

«Eesti Raamat», Tallinn, 1986. 112 lk.

Hoides taas käes kõrgluule raamatukest, mõtled tahtmatult luule olemusele, harraste sõnade mõjujõule, mis on vaheti nii võimas, et teised jõud tükivad tema tiibu kärpima või haaret ahendama, vahel koguni avaldamist keelavad. Ometi niriseb luulest luuletaja südameverd, ta vaimu vaeva, kuid alati pole kindel, kas lugeja sellest aru saab, ja isegi hea luuletundja ei hinda kõiki tunnustatud luuletajaid ühtmoodi. Mats Traadi puhul on seda eriti märgata. Arvustajad on harva tema luulega rahul olnud, ikka on leitud ebakohti, püütud tema luule vaatlusi tema proosa uurimise alla matta. Kui «Harala elulugusid» (1976) arvustas 6 retsensenti, siis «Legendiku ajale» (1977) kogunes 2, «Valitud luuletustele» (1979) samuti 2 ja «Septembrifuugale» (1980) 3 arvumust. Kogutud teoste 3. köite kompositsioon on täiesti vaetlemata. Samas «Karukell, kurvameelsuse rohi» (1982) kogus 8 eritlust. Ons luule raskem käsitleda kui lüürikameelne proosa?

Ent meenutagem «Kandiliste laulude» (1962) jt. esmakassetlaste puhul trükitud 13 sõnavõttu (nende hulgas sellinegi: «Kas luulekassett «Noored autorid 1962» kajastab tänapäeva?»). Ju siin mängib oma rolli Aja Meel, et meil luule omaksvõtmisega asjad praegu nii kehvad on. Me tunnustame teda nagu mõnd naaberriiki, ent ei võta tema olukorda liiga südamesse, oleme luuleleiged (vt. mis tahes lugejaküsitlusi, kus ikka on esiplaanil kas prestiižne või lihtsakoeline proosa) ja see võib valusasti vaimuilmale kätte maksta. Luule kui nipsasjake, mitte kui olemuslik kultuuriosis — see suhtumine võib saatuslik olla. Eriti luulele endale. Ja keelkonnale.

Ei pääse siinkohal ka valusast seigast, et meie praeguse kirjanduspildi olulise-

matest autoritest, nendest, kes on täisjõus, pole teadupärast korralikke bibliograafiaidki, rääkimata põhjalikumatest artiklitest. Mats Traadi kohta on seni olemas vaid L. Iheri vaatlus «Struktuurimuutustest Mats Traadi luules» («Keel ja Kirjandus» 1974, nr. 2). Seegi seega ammune. Ja nii peab retsensioon oma kitsas kesta täitma lausa täitmatut ülesannet, et ka luuletaja luule ajadünaamika uurimine tigusammulgi edeneks, mitte ainult juubeliartikleid ootaks ja koguks. Üks väljapääsurada võiks olla seniste kirjutiste (M. Traadi luulet käsitlevad 52 arvustust pluss umbes sama hulk tema proosa kohta) paljundamine pisitiraazis, kuid juba kogumiku «Kirjandus kriitiku pilguga» hinguselemine venab selle soovi elujõuetuses.

Ei pääse mööda ka varasemast Mats Traadi luule kohta kirjutatust, sest seal võetakse kokku eelnev arengulugu, mida jätkama või väärama on tulnud «Sügislootus». Muidugi «Elulootuse» ja muu eesti luule sekka. Olulisimat on öelnud ehk H. Runnel «Laternaid udus» (1968) arvustades (vt. «Ei hõbedat, kulda», lk. 82—87) ning T. Liiv M. Traadi valikkogu (1979) ning «Septembrifuugat» (1981) «Keeles ja Kirjanduses» (1980, nr. 4; 1981, nr.1) käsitledes. Teeme mõned väljavõtted. T. Liiv: «Laias laastus võttes on Traadi loomingut kandnud kolm suuremat teemakeset. Esiteks: kompromissitu protest tuimuse ja tardumuse vastu. [...] Teiseks on Traati pidevalt painanud Eesti küla saatus eelmise sajandi lõpust tänapäevani. [...] Kolmas teemakese seostub nn. igavikulisemate probleemidega.» H. Runnel: «Traat veeres meie varaväsisasse luulesse meeldiva jõulise kõminaga, andes alust arvata, et tegu on igiväsimatu mehega. Selles oli aga hulk enesejulgustust väsimusekartuses. Sest programmi üheks punktiks oli kahtlemata väljamurdmine nõiutud ringist, kujunemismiljööst, talu-

ARVUSTUSED

poeglikust eluringist.» T. Liiv: «Varasemaga võrreldes ei paku «Septembrifuuga» mitte midagi üllatavat, küll aga tunnistab täiesti loomuliku teisenemist. Kõigepealt — Traat on oma ängist jagu saanud. 1970-ndate algupoole «ahk» on ületatud. [- -] Paljud luuletused viitavad olulisele nihkele suhtumises ilma ja inimestesse, viitavad kaotatud optimismi taasleidmisele. [- -] ... See on salliv ja samas — paraku kohanduv optimism. Niisugune, mis ei kipu kraaklema, vaid mis naeratab ja alistub. Ilma hammaste kiristamiseta.» Ons midagi muutunud neis tõdemusis «Sügislootuse» paistel?

On ja ei ole ka. Mats Traati tõesti ei vaeva enam eluprogrammi otsimine, ta on selle leidnud, ta eluvaade on stabiliseerunud kui varem, ta ei heitle enam savikolossidega argipäevas, ta on tundlev vaatleja kõigepealt. Ja samas on ta sõna mõjujõud tohutult kasvanud. Kui varem tahtsid tema ajalehelikkusega vaielda, siis nüüd elad värssidele kaasa. On see luulekogu romaaniline ülesehitus (siin on ka «Harala elulood» saanud väarikat täiendust)? Pingeline sisse- ja ringivaatus, aga samas ka selgus otsustustes nii sise- kui välismaailma eetilise palge ja elav-maailma seisundi üle. See hingestab Mats Traadi taas sügise linikusse mähitud kogu. Viljade valmimist ja seemnete väljakõdnemise algust, tuuli ja vihma ja eredaid värve. Ja ikka pead vahel tegema pause, peatuma mõtlemaks luuletuse üle, jätma jätkamise homseks. Eriti praeguse Traadi puhul, kus raske samm, raske mõte, kaalukas lüüriline tundmus vaheldub enamasti samavõrdsega ning kirkastushetk ei taha enda kõrvale kohe teist samaväärset. Luule lugemine nõuab jõudu, mis on võrdväärne inspiratsioonihetkelt nõutuga.

Miks on sügis Traadile nii kallid ja olemuslik? Sest siin selgub kõigi teiste aastaaegade tegutsemise tulemus, viljad kas valmivad või kiduvad: «Küll võrsimise päev on ilus, / kui maikuu mõõdab haljasvalgeid maid! / [- -] päev kätte näitab sügisene, / kas tasutud sai vaev ja raev ja saast.» «Sügislootus» ongi komponeeritud aastaringikäiguna, nii et esimene tsükkel hõlmab varakevade hõiskeid, tärkamise ilu ja lootuse puhkemist, seal «tuleb ilusaid inimesi», keda «õhtu ei rõhu» «kuulama / päikese hõiset puude vahelt,» seal näeb linavästri und, et «igast munast koorub täht» ja «sügisudus, / lendab tema poeg sinise tähena teiste eel». Muidugi on olemas ka «tavaelu / plekkargine võitlus» ja «ära unusta hiisi / rahes!», aga peatähtsad on inimesed

«täis päikesemahlu» ja see, et «hang sulab sees». Dominandiks on eluleärratus, elu jõud kohal tusa jõuetuse. Sest on mõndagi, mis looduse äratusele vastu mängib, vastu tegutseb. See on inimese mälu, mis peab kinni mitte ainult hea, vaid ka kurja, halva: «Selja taga varitseb tulevik.» Elusloodus on siinjuures mõõdupuuks, lapsesuuks: «Hääl ütleb: mida põlgavad puud, / seda sinagi ära jaata.» Ja veel üks kontsenter: «Olnud asjadest / mida lapsele rääkida?» Seda viimast kultuurimäletamist võimendavad luuletused «Kevadised kriipseldused», «Pundelepa», «Rannu», «Keila-Joa», aga ka «Abélard» ja «Seal kaugel». Selliseid eristusi on mõistagi raske teha, sest luulekoes on erinevad motiivid, toonid ja pooltoonid segunenud. Vahel lausa kaootiliselt. Ent peaaeglikult säilitab Traat kujundite järgnevuse loogilisust. Esitsükli tippluuletusteks tähendustasandil tõusevad «Kui olemas on õnneliku tõde», «Pööre», «Keskpäevalill» ning «Keila-Joa». Vana tundelise päikese kiirtes mahenduvad nii kurjuse silmad, verinooruse rumalolek kui ka mõõdaniku kõik. Päike päästab ahistusest. Eriti kevadel.

Teine tsükkel viib lugeja hilissuve ja sügise piirimaile. Enam pole luuletaja kevadoptimistlik. Sügis on kese, millega kõike mõõdetakse: elu ja armastust. Ta ütleb: «uskumatult ilusal sügispäeval / tuleb kõik ära kannatada kurjus pole ravitav.» Ja «Rahu ainult rahu / veel on päike alles» ning «Õnnelik on see, kes elus». Sügisest uhkab siia kõdu hõngu, surma maiku. Ja inimene kõigub sisetuulteski. Ühelt poolt: «Ela märkamatult / kirjutab Plutarchos» ja teisalt «Kuni liiva, lumme, unustusse kantud / veel pole sinu tee, / midagi tee!» Traat on alati kutsunud üles tegutsema, vastu hakkama paratamatusele igikestva päikese all. Elusolek tähendab nägijat ja toimijat, ootajat ja uskujat, kes ei istu käed rüpes, ent see tähendab ka haavatavust, hingepitsitust («Kuidas armastada kõriloikajat», «tõelusest uhkab umbusku ja õelust,» «pärnaõied täis pliidi») ja «Vaibumatu töö» võib alaneda «tööoopiumiks» (see sõna tuleb küll alles kolmandas tsükliis). Siin rähklevad eksistentsiaalne üksindustunne ja elusoleku, valguse tegutsemistõmme. Vaimu ja ihu olekid. Ja luuletaja peab hüüdma päikese poole: «ära vea meid oma võrku kurjus voola meist mõõda unustuse jõgi pöördu ära kaduviku pale». Ning: «Nii armastus kui surm on omakasupüüdlilik / uskumatult ilusal sügispäeval». M. Traat ei luulenda üksnes tärkamist, vaid ka eluspüsimist, neid T. Liivi poolt mainitud igavikulisi aineid,

mis on andnud luuletused «Pöördu ära», «Laine lendab...», «Üksi», «Retsitatiiv-martüürium», «Setumaa», aga eriti «Videviku valgel», kus

Üks naine ootab kedagi
möödunud sajandist

päikeseks öösse

Ja et tulija ütleks:
tulevik tuleb!

Päike, olgu või hinge sisemusest, valgustagu ka pimedaid aegu! Ja kolmas tsükkel algabki luuletusega «Pimeaeg» («Ah, pimeaja tihenendud säsi,/ see õhe pressitud viinkange luule»). Kui «Sügislootuse» algustsükkel oli täis ringivaatamisi, loodusvaatlusi, siis siin mattub loodus peatselt lumerahusse ja sinne sügis seotub eelkõige surma ja tardumisega. «Kas surm on suurem peremees kui elu ise?» Päikest on vähe ning kuklasse õhkub külma: «Kuid sina mida otsid siit?/ Veel

ikka elu liikumist?», «Pelk päikselaik, üks mälestusevirve». Silmapiir on ahene-
nud iseandani, «pimedus kiristab hambaid», «Nii palju avatlusti kurjusel,/ hulk äkilisi ähvardusi headuselgi./ Ees mustas tuules kas näed/ esiisade selgi?» Valgust on napilt ja selgimus peab tulema seest. Ja vastuse annab kõrg-
poeesia: «Sügislootus», «Tuules mustab miski», «Kui», «Ainult luuletaja», «Ikal-
dus...», «Valget vanadust vaata», «Kaob vaikusse», «Lagedal tuulisel maanteel mardipäeva paiku», «Punab tellis, sajab lund», «Absoluutne huumor», «Sonetid vaikimisest», «Künnisel». Nimekiri sai pikk. Aga siin on «Sügislootuse» andide kvintessents, tõestus sellele, et ka kaduviku künnisel toimib elu ja eluallikaks on päike, püsib «igatsus kirkusest särast» ja

Mis ligi maad, sel kukkuda ei kuski,
mis mullas ju, sel jälle tõusta aeg
ja tõestada, et viljub mälestuski.

Julius Ürt

EETILINE IMPERATIIV HEDONISMI PILVES

Kalev Kesküla: «Läbi linnaöö».
«Eesti Raamat», Tallinn, 1986. 64 lk.

Luulekogu pealkiri mõjub varemkuulduna ja haakub seitsmekümnendate aastate tundevaese linnaluulega, luuletused ise õnneks mitte eriti. Tegemist on lüürilise mõtteluulega, kus erinevaid osi — stroofe, luuletusi — ühendab tervikuks ühtne ellusuhtumine ja põhimeeleolu. Intonatsioonimuutused ilmnevad seoses pöördumistega, mis mõjuvad erksate värvilaikudena pastelselt mahedal foonil, aktsentueerivad üht või teist momenti küsimuse või hüüatuse kaudu ning aktiveerivad ja suunavad nõnda lugeja mõtet. Tsüklikeks liigendamise motiivid jäävad arusaamatuks, sisukord aga suurendab segadust veelgi. Näiteks lk. 27 on luuletuse «Hommi-kukohv verandal...» kohal uue tsükli algust tähistav IV, kuid sisukord ütleb, et IV tsükkel algab lk. 33 luuletusega «Koolimaja ukسل seisab armastus...». Koostamisel on ilmselt tahetud anda pilti luulemina arengust ajas, ent siinkirjutajale jättis sügavama ning usutavama mulje portree, mitte selle saamislugu. Sellest muljest lähtudes tunduvad üksikud tekstid terviku seisukohalt võõrainad: nii jääb oma reaallide pooldest eraldiseisvaks luuletus «Kalevipoeg tormikünnil...» (lk. 45); luulemina leebe kindlusega on vastuolus kahtlus «Ma olen noor/Ei tea oma teed»

(lk. 31); lk. 61 häirib kalambuiritsemine luuletuse alguses ja lõpura deklaratiiivsus (ehkki read maailma algusesse ulatuvatest nimedest on samas imeilusad, mõjudes iseseisva luuletusena). Siinkirjutaja suhtumise on aga määranud teised, kogu raamatule ilmet andvad tekstid. Osutagem juba perioodikast meelde jäänud luuletustele lehekülgedel 4, 18, 22, 32, 48, 60 ning nüüd esmakordselt loetuile lehekülgedel 27, 29, 30, 34, 43, 53. Varemavaldatuis on muudatusi tehtud vähe, enamasti liigenduse, kirjavahemärkide ja suurtähtede kasutamise osas. Huvi äratav ainus tähenduslik erinevus luuletuses lk. 18. «Sõnas» nr. 6 lõpeb see ridadega «Neil pole õigust/On vaid kaitsetu armastus». Kogumikus on «õigus» asendatud sõnaga «õigustus». Võib-olla on selles pisierinevuses süüdi ka toimetaja või trükikurat. Kuigi õigustuse puudumise motiiv esineb Keskülal korduvalt, eelistaksin siiski algset varianti, mille puhul ohutunne kaitsetu armastuse pärast võimendub. Hea sürrimaiguline luuletus «Koolimaja ukسل seisab armastus...» (lk. 33) on kaotanud oma viienda rea («või mõlemad»), aga mitte midagi enam. Kogumikus on veel mõned sürrid kalduvad, enam Hansenit kui Ehinid või Ihomat meenutavad tekstid, kuid nimetatud fantaasiapilt on neist meeldjäävaim. Kui eelnevates luuletustes võis veel esineda kõhklus, «kas armastus on va-

ARVUSTUSED

hend või eesmärk» (lk. 29), siis «Koolimaja uksele...» järgnevat on möödapäasmatu armastuse motiiv püsiv, nüüd pole enam kahtlust, et armastus on olemisviis, on kõik.

K. Kesküla luule reaaliid pärinevad enamasti mõnest väga tuttavast linnast või agulist nagu Lintropilgi, vahel ka Eestimaa külast. Räägitakse vägagi ebaluulelistest asjadest: rahast, õigemini selle puudumisest, viinast, eluvõitlusest, söögit tegemisest, lapseriiete kuivatamisest jne. Mingit lohutust ega väljapääsu ummikust ei paista: elu on läbi juba ammu enne surma, sotsiaalne roidumus ja elule alla jäämine näivad paratamatud. Ja nii see olekski, kui ei avaneks teine reaalsus, kui asjade ja olukordade nähtumuste all jääks tabamatuks nende olemus. Pääsemine ongi ülendumises hetke kaudu, subjektiivsesse aegruumi siirdumises. Elu eetiliste ja esteetiliste väärtuste adumises ja eelistamises. Luulemina teebki seda, koguni mõnevõrra nautlevalt. Hetke kaudu siseneb maailma ilu: olgu siis mõnes peapöördes, pehmes reiejoones või kindlas eetilises veendumuses. Ülev ja madal kohtuvad kunstilises tekstis, aksioloogilisi ja ontoloogilisi tähendusi evivas lüürilises kirjelduses. Vaid paaril korral (lk. 23, 28) vilksatab ironia, mis õnneks ei jää mõjuma, võib-olla on peetud vajalikuks nõnda virgutada lugeja tähelepanu. On ju luulekogu üldhoiak kõike muud kui peale-tükkiv.

Siit võikski jõuda passiivsuse ja aktiivsuse omavahelise sõltuvuseni, mis omakorda aitab mõista teistegi vastandmõistete kooslust Kesküla luules. Kogu väline maailm elab oma elu, kulgeb ja krambleb, sosistab ja karjub, aga tajumisega hõivatud luulemina ei suuda see vool kaasa haarata. Tajuja ei tee kaasa, ei sekku, ta on. Õiguste ja õigustuseta, valikuvõimaluseta ja ometi vaba, teab ta maailma ja iseenese piire ning võimisi. Olemata maailmaga opositsioonis, elab ta siiski iseenese suhteliselt eraldatud ja sõltumatut elu. Eraldatus ei tähenda ükskõiksust, tegemist on kaasatundva salvestamisega, millest sünnivad väga ausad ja ilmekad pildid. Peatatud ajalõigus avatakse olemuslik, üksikpildid (lk. 18, 20, 57 jm.) saavad üldistuse jõu. Ühiskonna moraalse laostumise ja stagnatsiooni põhjusi ning tagajärgi luuletaja ei eritle, ka oma eetilist kreedit ta ei põhjenda. See kreedit ei ole seotud maailma muutmisega, vaid pigem muutuvast maailmas muutmatuks jäämisega. Toimiva suhtes tolerantsena elab luulemina sissepoole, muutudes kategooriliseks alles siis, kui maailm nõuab kaasaminekut üldise vale ja vägivallaga. Ent

ka siis piirdub ta oma tõe konstateerimisega: «Me ei või alatuks saada/Meil pole valikut/Meil tuleb õiglasteks jääda/Õigetena veele astuda/ausatena allavoolu minna/On õnn ja õnnetus/Oleme meie» (lk. 60). Need sõnad väljendavad kesket veendumust, milleni inimene võib jõuda läbi linnaöö oma südame häält kuulatades.

Näiline passiivsus on tegelikult ühe kindla maailmassesuhtumise väline vorm, mis kätkeb eneses intensiivset heatahtet ja kaastunnet nende vastu, kes kalduvad eluks pidama näivust. Muutuvas ja lagunevas maailmaski on aga võimalusena eos tõeline elu: ideaalitrüü armastav olemine. Leebe soojus, mis tuttav juba Jaan Kaplinski esseedest ja luulest, ei suuda sulatada lumekardinaid ja välistada rataste vahele jäämisi, õnnetusi ja surmajuhtumeid, tagab aga inimkonna püsimise inimlikuna. «Ei ela küsimustest/ei vastustest/elame tundest» (lk. 14). Leplikkus on suurem kui leppimatus.

K. Kesküla luules ei välista teineteist ka sellised vastandmõisted nagu argipäev ja igavik, elutõde ja kunstitõde, paratamatus ja vabadus: ei ole võimalik midagi muuta, toimuvat suunata — aga võib eneseks jääda. Võib ausaks jääda, mitte kaasa minna, mitte unustada. Paratamatusetaju toob teadvusse maise elu mõduvuse: «Meenuvad inimeste elulood/ nii palju vaeva et ellu jääda/ometi on see võimatu» (lk. 27). Peamine pole mitte kestus, vaid kvaliteet: teadmine vabastab. Hirm paratamatuse ees ületatakse leppimises. Tegelikkus muutub muutmisetagi.

Personifitseerunud Surm ja Jumal elavad ühes äärelinna toas; kaks elu mahuvad ühte voodisse; laste nimed ulatuvad ilma algusesse: tõepoolest, «ikka ja alati on siin imesid juhtunud» (lk. 61). Imed on niisama lähedal nagu Kaplinski lihtsas luules, kus perele valmistab einet Maarja («Õhtu toob tagasi kõik», lk. 10), nagu Gogoli rahvausundiga põimunud külajuttudes, nagu elus ikka. Surm, elu ja armastus ei ole tühjad mõisted. Elavana ja reaalsena mõjub enesesepöördunud Surm, kes «istus üks õlg teisest kõrgem/pea rinnal/liikumatu läbipaistev» ja mõtles: «Ma usun igavest elu» (lk. 53). Ja seda maailmas, kus inimese «osa on vilksatada öös», kus ainus võimalus tunnetada ühtekuuluvust ja ühtsust on «sirgete löikumine musta öö põhjas» (lk. 35)! Ju siis on selle löikepunkti dimensioon igavikuline: üksteisemõistmise hetked ei hävine. Linna kohal kõrguva Surma nostalgiline skepsis on põhjendatud: armastus, kaastunne ja inimlikkus võivad üksinduse, surma ja maailma. Elame veel.

Avo Üprus

ARVUSTUSED

TAJUTAV (LÄHI)MINEVIK JA TÄNAPÄEV

«Kirjutamata memuaare». Katkendeid kaasaegsete elukroonikast helilindil. Kogunud ja paberile pannud Lembit Lauri. «Perioodika», Tallinn, 1986. 175 lk.

Mida ootan memuaaridelt? Detaile. Värvet, lõhnu ja hinge. Minavormis enesest-justustaja olgu omapärane, ta vaimuilm, vaatenurk ja/või elu üllatusjõuline. Faktograafia võib jääda varju, ausate meenutuste aluseks olgu mälu, mitte kirjanduse või arhiivimaterjalide järgi rekonstrueeritud «tõde». Teoretiseeringud (kui need ei lähtu isemõtlemisest) ja kontrollitud dokumentaalsus taandugu subjektiivsuse ees.

Miks ootan detaile? Vastukaaluks kantseliiklusele, mida õhkub õpikuist, vahest ka monograafiaist. Meie historiograafid ei valda sõna! Aga kaemust mittepakkuva ajalookirjelduse peletab (noorsoo, laiema huvitujate ringkonna) ajaloost eemale. Kanooniline, normatiivne teadus on tekstiks materialiseerunud paroolides, pühendamatuile desifreerimatus märgisüsteemis, samuti — ja see on peamine — mõjutaks kulunud fraseoloogias.

Revolutsioonidki, need puhastavad ja kollektiivsed vabadusjanu- ning vihapalangud, on muudetud teooriate kehtivuse pedagoogitsevateks näideteks, kus kõik on mustvalgelt skeemne, kus miski üle ääre ei vahuta; ja seda on tehtud kellelegi või millelegi sobimatuid fakte ja nimesid kaotades, kordumatust tuhmistades.

Et mitte liiga teravaks minna, ütlen: meil tuleb oma õpikud suuresti ümber kirjutada.

Organiseeritud representatiivsus on aukudega, kontseptsioonidele vastavust taotledes on mõndagi unustatud, hõlmatus saavutatakse abstraherides. Muidugi: abstraherimiseta seda ei saavutatagi, kuid — nii näib mulle — veidi on liiale mindud. Tihti ei aistigi formuleeringute tagant, mis tegelikult juhtus. Muidugi: sündmuse ja ajajärgu olemusliku külje väljatöötamine ja esitamine on ja jäävad oluliseks, kuid sellele eelneva võimalus tajuda, et tekisid kujutlused, mille baasil, mida kvintesseerides saaks igamees üldistada. Mulle näiteks meeldib Nikolai Kanni ohtralt materdatud (kohmakalt kompilatiivne ja teistegi vigadega) deskriptiivne «Üldine ajalugu». Visuaalse mulje saamiseks olen ikka pöördunud selle viiekõitelise teose poole — loomulikult ettevaatust minetamata, ajaloo-filosiifilisi seaduspärasusi mingil määral teades. Olen tahtnud ise otsi kokku tõmmata, ise nautida abstraherivat mõttemängu. Kui kõik on mulle puust ette tehtud, olen

olnud solvatud — autor(id) on mind alahinnanud.

Oiged memuaarid (mida meil ilmub kole vähe!) on kõigist neist puudustest vabad. Neis on esitatud tegelikkuse tervikuga loogiliselt seostamatu lõik, mis asus memuaristi vaateväljas (sealt aistitav konkreetsus ja konkreetsusest usaldusväärsus). Seostamine jääb lugeja (kuulaja) teha, üldistus ja hõlmatus hoovavad detailidest, mis mõjutavad meeli, nende kaudu tajume ajajärgu lõhnu ja värve. Ning: kui detail kiirgab polivalentset valgust — aga seda juhtub —, ei tohi sellest seisukohtade järgi ette valmisseatud tõe nimel loobuda. Deduktsioon on tõnts, äratav kahtlusi.

Lembit Lauri koostatud kogumik vastab minu soovidele.

«Turg oli Kivisilla man, platsi pääl. Sääl seda kraami oli ja seda rahvast! Ja turukubjas käis hobuseidpidi läbi. Kriit käes, iga hobuse loogale tegi kõveriku pääle, et raha on makstud.» (Lk. 12.) Nii meenutab Mihkel Eller sajandialguse Tartu-päevi. Mäletame Marxi tõdemas, et Balzaci teosed on talle rohkem andnud kui majandusteaduslikud käsiraamatud. Mulle pakub Elleri kirjeldatu varase kapitalismi kohta enam ülikooli poliit-ökoonomiaõpikust.

Ja revolutsioonid! Lehekülgedelt 46—49 leiame oma silmaga nähtud Saksamaa revolutsiooni kirjelduse Jaan Palginõmmelt. «Me olime juba kaks revolutsiooni läbi teinud Venemaal. [- -] Meie, venelased, eestlased ja lätlased, kes seal olime, tõmbasime ikka kõvasti kaasa. Lüksime siis turuplatsile. Turuplatsil oli üks mälestussammas — ma ei mäleta, missuguse tegelase auks — selle jalamil üks sakslane pidas kõnet. Mina aru ei saanud. Kuulasime ka seal suud muhkus. Vist paar minutit saime kuulata, kui kaks soomusautot järsku tulid ja kui tõmbasid tärina peale, aga üle meie, külge ei lasknud. Kolmekümnet sekundit ei läinud ja turuplats oli tühi. [- -] Pühapäeva hommikul oli seal intsident. Üks mees oli pesemisruumis unustanud veekraani jooksa. Ja siis tuli järelevaataja, kes nägi, et vesi jookseb. Kohe esimesele mehele lajatas kumminuiga. Enamik oli seal venelasi, kes olid Venemaal revolutsiooni läbi teinud. Need teadsid, et nüüd on aeg tasuda.»

Kogumikus on teisigi kirkaid, meelietteavaid mälestusi sündmustest, mis on määranud meie ajajärgu palge. On detaile, millesse oleks nagu kondenseerunud maa-nurga ja epohhi aura. On üksikasjalikke (lapsepõlve)mälestusi, mille lahkamisega

oleks psühhoanalüütikuil pingutamist. Leiame koguni ühe elustrategia: «Tähen-dab, iga viga on informatiivne, järgmine kord püüad seda mitte enam teha, ja märkamatu lahingu ja elu kvalifikatsioon tõuseb, ja tõuseb kiires tempos. Kui tule-tada meelde jälle kasvõi sedasama snai-perivärki. See oli muidugi hiljem, kui hakkasin sõjastatistikat vaatama. Selgub, et künnest tuhandest väljalastud kuulist vaevalt üks tabab märki. Snaiperi kol-mest kuulist tabab märki kaks, vahel isegi rohkem. Vahe on, võiks öelda, fantastiline. Ja see viib mõttele, et kõiki teisi asju elus saab korraldada ka nii, et kõik lasud olek-sid võimalikult snaiiperlikud. Selleks, et tuhat võõrast artiklit auti mängida, ei ole sugugi vaja kirjutada tuhat üks artik-lit, vaid piisab ühest, vahel ühestainsast lausest. Aga see peab olema siis tõesti snai-perlik lause.» («Usutletav on akadeemik Naan», lk. 69—70.)

On kõrvalepõikamisigi. Aleksander Abeni fakti- ja elumusterohke kirjeldus saksa okupantide rüüstamistest Saaremaal 1917—1918 (lk. 74—76) avab tema sotsiaal-se õiglusmeele sünnijuured, aga jutt tege-vusest 1940. aastal piirdub üksnes ametite loeteluga. Miks? Melanie Rauk jutustab meile kujukalt ja väljendusjõuliselt Aadu Hindi «Omast saarest» tuttava loo — Ameerika eestlaste kooperatiivide loomisest Aasovi mere ääres. Ja taas ei selgu, kuhu need ühistud jäid, mis neist sai. Järgmisest kogumikust — tahaksin, et kord ettevõtetu jätkuks sarjana, materjali-puudust ju pole — soovikski pealtnägi-jailt rohkem teada saada sündmustest Eestimaal juunis-juulis-augustis 1940, se-dagi, mis juhtus nädal enne sõda ja sõja algul, kuidas eesti võitlejad metsatööle sattusid ning EK(b)P VIII pleenumist (märts 1950) ja selle järelmeist.

Lembit Lauri on oma töö teinud korra-likult, toimetamisaegsete võimaluste piiiril. (Raamat on laduda antud 14.10.85; tekstide aluseks olnud raadiosaated eetrissse lastud kaks kuni kaheksa aastat varem.) Tegemist on klassikaliste (mini)memuaaridega, mis

elavdavad meie kröbekuivi ajalookirjel-dusi. Jutud tänapäevastki on valvesilma-kirjalikkusest ja saavutustepropagandast kaugel. Pole trafaretseid ilustusi ja leier-datud fraseoloogiat. Mahasalgamist on püütud viia miinumini. Pole ühtki nõrka lugu, end eksponeerinud isikute markantsus on taganud meenutuste säde-levuse.

Koostamisel pole lähtunud dogmaatilist-est ettekirjutistest *à la*: esindatud olgu proportsionaalselt tööliklass, töötav talu-rahvas ja töötav intelligents. Märkame hoopis valikuprintsiipide demokratiseeru-mist. Ajakirjanduse nekrolooge ja üm-marguste tähtpäevade meenutusi lugedes jääb mulje, et õigus eluloole on ainult teatud kitsal ringkonnal. Lauri on lasknud linti kõnelda ka kabinetideta, tiitliteta ja üldsuse tähelepanuga hellitamata ini-mestel. Isegi piiritusevedajal ja ränd-lejal! (Muide, ma pole kunagi aru saanud, miks avantüristid on ajaloolaste ja kodu-uurijate vaateulatusest välja jäänud. Nendegi elust kiirgab ehedalt ajastu. Sensatsioonilisus pole põlgusväärne. On palju eesti soost seiklejaid — ka suur-seiklejaid —, kellest avalikkus kaunis vähe teab.) Tulemuseks on tõelisele lähedane, iseorganiseerinud representatiiv-sus.

Raamatus on fotod, mida raadios ju kuidagi näidata ei saaks. Need asendavad inimest individualiseerivat häält. Aga mui-dugi on häälpildist iseloomustavam. Häälpild on ehe ja paljas, pole teeseldav ja atribueeritav. Häälpild ei valeta. Pildistades võib mängida, nõnda ongi tehtud.

Kogumikus pole ilustatud esindusjutte, seda pole ka Naani intervjuu, mis on teh-tud akadeemiku 60. juubeliks. Paari repor-terliku küsimusega on intervjuueeritavad diskreetselt juhitud eneseportreerimisele. Isikute kujunemisprotsessid, nende suun-dumused ja minapildid on avatud.

Hea, et meist eemal (nii ajas kui ruumis) pole nähtud üksnes halba, et ei puhu ksenofoobsed tuuled.

Olev Remu

KROONIKAT

2.—26. septembrini oli ENSV Kirjanike Liidu külas Güstrow' Pedagoogilise Instituudi assistent Angela Burmeister Saksa DV-st.

14.—30. septembrini viibisid Asta Põldmäe ja Ain Kaalep loomingulisel lähetusel Kuubas, kus nad valisid materjali Kuuba kirjandusklassiku José Martí kogutud teoste väljaandmiseks eesti keeles. NSVL Kirjanike Liidu delegatsiooni koosseisus osalesid nad ka Havannas korraldatud tõlkijate konverentsil «Kuuba kirjandus sotsialismimaade keeltes».

18. septembrist 8. oktoobrini oli Ülo Tuulik üleliidulise kultuurigrupi koosseisus Kanadas ja USA-s.

19. septembril toimus Fr. Tuglase majamuuseumis «Nõmme sügise» raames mõtlevahetus Nõmme arenguprobleemidest. Öhtu avas majamuuseumi direktor August Eelmäe. Nõmmelasena pidas kõne Vladimir Beekman, sõna võtsid Paul Kuusberg, Ralf Parve, Lilli Promet, Aimée Beekman, Endel Nirk ning Lenini rajooni partei- ja täitevkomitee juhtivad töötajad.

23.—29. septembrini olid Valgevenemaal eesti kirjanduse ja kunsti päevadel Arvi Siig, Sergei Issakov, Olev Jõgi ja Leo Metsar.

25. septembrist 9. oktoobrini viibis Teet Kallas kultuuritöötajate grupiga Rootsis ja Soomes.

26. septembrist 14. oktoobrini viibis August Eelmäe Soomes ja Rootsis. 3. oktoobril juhatas ta sisse Ingo Normeti kompositsiooni «Tuglase elu» etenduse Stockholm Linnateatris (Pärnu teatri näitlejate Tiia Kriisa ja Andres Ildi esituses). 5. oktoobril esinesid August Eelmäe ja Rutt Hinrikus Balti Instituudi poolt Stockholmi Kuninglikus Muusikaakadeemias korraldatud kontsertaktusel, mis oli pühendatud Friedebert Tuglase 100. sünniaasta-päevale.

29. septembril oli Tartus Kirjanduse Majas NAK-i hooaja avaõhtu. Noored autorid lugesid uusi luuletusi, jutte ja tõlkeid.

30. septembril oli Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni koosolek, millest võtsid osa ka teistes algorganisatsioonides arvelolevad kirjanikud-kommunistid. Päevakorras olid kirjanike ülesanded ühenduses

NLKP XXVII kongressi otsustega. Vladimir Beekman meenutas kirjanike kohtumist NLKP Keskkomitee peasekretäri M. Gorbatsõviga enne üleliidulist kirjanike kongressi. Kriitilises ja nõudlikus toonis kulgenud mõtlevahetuses võtsid sõna Kalle Kurg, Rudolf Rimmel, Aira Kaal, Rein Veidemann, Boriss Stein, Hardi Tiidus, Robert Vaidlo, Aksel Tamm, Paul Kuusberg, Ralf Parve, Endel Sõgel, Enn Vetemaa, Ants Saar ja Ine Viiding. Arutati läbi eelseisva tegevusperioodi tööplaan. Koosolekust võttis osa EKP Keskkomitee kultuuriosakonna juhataja asetäitja Tiit Koldits.

1. oktoobril tähistas 70. sünnipäeva Eesti NSV rahvakirjanik Debora Vaarandi. Teenete eest eesti nõukogude kirjanduse edendamisel autasustas ENSV Ülemnõukogu Presiidium teda oma aukirjaga. Selle andis juubilarile pidulikult üle ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Arnold Rüütel. Rahvakirjanikku õnnitlesid veel ENSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Indrek Toome, EKP Keskkomitee kultuuriosakonna juhataja Kalev Tammistu, kultuuriminister Johannes Lott, Kirjastuskomitee esimees Lembit Kaik ning kolleegid eesotsas Kirjanike Liidu juhatuse esimehe Vladimir Beekmaniga.

4. oktoobril oli Kirjanike Majas Debora Vaarandi juubelile pühendatud luuleõhtu «Tuule valgel». Juubilari luulet lugesid Ines Aru, Meeli Sõöt, Eili Torga ja Heino Mandri, kaasa tegid ka Olav Ehala ja Jaak Johanson.

2. oktoobril toimus ENSV Kirjanike Liidu ja Literaatide ühendatud ametiühingorganisatsiooni konverents. Üldaruande esitas ametiühingukomitee esimees Ira Lember, revisjonikomisjoni aruande Laine Gross. Sõna võtsid Gennadi Muravin, Paul Mõtsküla, Mai Talvest, Ester Heinaste, Ira Lember, Maie Otsason, Rein Prii, Lidia Tugolessova ja Valeeria Villandi. Ametiühingukomiteed juhatama valiti taas Ira Lember.

4. oktoobril oli Soomes Oulus järjekordne Soome ja Eesti poeetide ühine luuleõhtu. Meid esindasid Debora Vaarandi, Andres Ehin, Jaan Kaplinski, Aivo Lõhmus, Mart Mäger ja Rein Raud. Helsingis korraldati samal ajal paneeldiskussioon «Kas proosa mälu on usaldatav?», millest meie poolt võtsid osa delegatsiooni juhtinud Ha-

rald Peep ja Endel Mallene, Toivo Tasa ning Rein Veidemann. Diskussioonil osales ka samal ajal VAAP-i lähetusel Soomes viibinud Mati Unt.

4. oktoobril pandi Tõnismäel nurgakivi Fr. R. Kreutzwaldi nimelise ENSV Riikliku Raamatukogu uuele hoonele. Piduliku tseremoonia avas ENSV kultuuriminister Johannes Lott. Päevakohase kõne pidas EKP Keskkomitee esimene sekretär Karl Vaino. Sõna võtsid ENSV Kirjanike Liidu juhatuse esimees Vladimir Beekman, raamatukogu direktor Ivi Eenmaa ning ehitajate esindajad.

8. oktoobril oli Kirjanike Liidu juhatuse presiidiumi koosolek, kus arutati läbi ja kinnitati ajakirja «Loomingu» Raamatukogu» 1987. aasta temaatiline plaan ja klubi «Pegasus» käesoleva aasta viimase kvartali tegevuskava. Koosolekul olid kõne all veel kandidaatide esitamine NSVL riiklikule preemiale, tõlkepreemia asutamisega seotud küsimused ja mõnede nimede ennistamise ettepanekud. Presiidium rahuldas Uno Lahe korduvalt esitatud taotluse Kirjanike Liidust välja astuda.

9. ja 10. oktoobril oli Kirjanike Liidul külas tuntud inglise noorsookirjanik Alan Garner, kes kohtus siin kirjastuse «Eesti Raamat» laste- ja noorsookirjanduse tölketoimetuse ja ENSV TA Keele ja Kirjanike

duse Instituudi töötajatega ning meie kirjanikega.

10. oktoobril toimunud Kirjanike Liidu töötajate koosolekul valiti ENSV Kirjanike Liidu esindajaiks Nõukogude kultuuri-fondi Kalle Kurg ja Lennart Meri.

13. oktoobril oli Kirjanike Maja saalis Peep Ilmeti luuleõhtu «Mu meel on kui pendel». Esinesid autor, Maria Klenskaja, Vladislav Koržets, Jüri Krjukov ja Peeter Volkonski.

Teenete eest nõukogude kultuuri, kirjanduse ja kunsti arendamisel autasustati Villem Grossi Tööpunalipu ordeniga, Holger Pukki Rahvaste Sõpruse ordeniga, Jaak Jõerüüti, Kalle Kurge ja Mats Traati ordeniga «Austuse märk», Teet Kallast medaliga «Töövapruste eest» ning Lehte Hainosalu medaliga «Eeskujuliku töö eest».

Klubis «Pegasus» rääkisid 1. oktoobril Lennart Meri, Mihkel Mutk, Paul-Eerik Rummo ja Arvo Valton oma Mongoolia-reisist, 8. oktoobril vestles Hans Trass ökoloogia ja keskkonnakaitse probleemidest, 15. oktoobril oli klubil külas male MM-matšil kohtunikuks olnud Lembit Vahesaar, 22. oktoobril vahendas Tiit Koldits muljeid Inglismaal toimunud rahvusvahelisest folkloorifestivalist.

KRIITIKASEKTSIOONI AASTAKOOSOLEK

Kirjanike Liidu Tartu osakonnas peeti 13. oktoobril kriitikasektsiooni aastakoosolek. Peale rohkem või vähem asjassepuutuvate inimeste oli kohale tulnud ka palju huvilisi, Peeter Oleski avasõnusti oli rahvast isegi «rohkem kui mitmetel varasematel aastatel kokku». Üks tunnuslikke jooni praegusele kriitikaalevusele.

Peeter Olesk kõneles värskest kriitikast, tõi alguseks välja uue positiivse joonena artiklite seerialisuse, mis on valdavaks saanud eriti ajakirjas «Vikerkaar» ja peamiselt tartlaste (Ain Kaalep, Jaan Unt, Linnar Priimägi, Jüri Talvet) eestvõttel. Ilmu-misjärgus on veel maailmakultuuri tutvustav sari «Lugemispõhjad» Peeter Oleskilt; juba mitmendat aastat jätkuvad professor Harald Peebu huumorialased artiklid «Pikris». Ka TRÜ ajaleht on viimasel ajal kultuuriliselt harivaid tekste avaldada soovinud. Maailmakultuuri vähe-sest tundmisest ja tunnetamisest on meil kaua räägitud, ehk suudavad asjatundlikud artiklid esialgu väheselgi määral kompenseerida paljude vajalike teoste puudumist. Väga oluliste tunnustena said välja toodud kriitika operatiivsus, kõitvus ja kõikehõlmavus, säärane kriitika on iseloomulik näiteks ajalehele «Edasi».

Peeter Olesk toonitas päevakriitika ühe probleemina ka pidevalt tegutsevate arvustajate vähesust. Tartus on umbes 30 kriitikut, regulaarseid esinejaid aga ainult 5–6. Teised on hõivatud otseste ametiko-hustuste või muude ülesannetega, nii et

sõnavõtjaid jääb väheseks. Pea täiesti puudub hõlmav morfoloogiline analüüs. Selle tellimise vähesust õigustatakse väitega, et lugejal on raske aru saada teose avamisest poeetikat pidi. Pealegi on alati lihtsam tööst loobuda, seda enam et korraliku süvenemise puhul ei hüvita honorar aja- ja töökulu ning kriitik peab n.-õ. peale maksma. Nii on tekkinud teatav professionaalse kriitika mõõn — toimetajad annavad töö teha autsaideritele, kelle pinge väiksem. «Loomingus» olevat see kombeks saanud juba isegi uurimuslike teemade käsitlemisel, puhuti ei kirjuta mitte enam aastaid uurinu, vaid ühe artikli autor, kelle asendamine — kui ta näiteks ei soovi rohkem antud teemaga tegelda — pole mingi mure (samal ajal on sellistes käsitlustes palju uusi, konventsioonivabamaid vaatekohti, mis on kahtlemata hea). Nii on kriitikas ilmnenu uus joon — nn. žurnalism, efektitsemine, mille juures sageli professionaalsetele kriitikutele juba ammu teadaolevat üle korratatakse. Seega on mingil määral tegemist ka põlvkondlike eruditsioonide konfliktiga. Nii ei saa teha fundamentaalseid uurimisi, eeskätt «eksootiliste» materjalide taganõudmisel põhinev väljaannete koostamine peab silmas rohkem päeva- kui ajalookasu. Viimati-õeldu puudutab eeskätt ajakirja «Looming», arvas P. Olesk.

Järgnenud kuumas arutelus esitasid oma arvamisi Ain Kaalep ja Linnar Priimägi. Ain Kaalep pidas «Loomingu» pihta suu-

natud kriitikat ülepakutuks, jäädes seisukohale, et lihtsalt hästi väljatulnud vaikumusi võib ka olla, kas või kriitiku kui autori tundmaõppimiseks. Aivo Lõhmus tõstis üles küsimuse ideaalse kriitika metodoloogias, praeguse kriitika taamused näisid talle olevat just metodoloogia vallast. Peeter Olesk määratles seepeale asised põhimõtted: 1) peaks olema kriitikat igasugusele lugejale; 2) kriitika peaks olema argimaitsega vastuolus, lugejat muutev, mitte järelekiitv; 3) vaja oleks rohkem kriitikatribüüne; 4) vaja oleks kriitikute avalikumaid omavahelisi diskussioone; 5) esindatud peaksid olema maksimaalselt kõik kriitikatüübid («Kas norimine ka?» küsis Linda Ariva). Peale selle on vaja maailmakultuuri tutvustavat eraldi väljaannet.

Heldur Niit kõneles ajakirjale «Keel ja Kirjandus» laekuva materjali nappusest. Puuduvat kvaliteetne kaastöö kirjanduse ajaloost, siia maani ilmusid akadeemilisest kirjandusloost teatavalt põhjustel välja jäetud materjalid kas või ositi «Keeles ja Kirjanduses», nüüd olevat needki otsakorral. «Tahtsime ju koormate kaupa jätta seljataha rumalust ja kirjutada uue ja parema kirjandusajaloo...» H. Niit avaldas arvamust, et võiks mõne perioodi või osa «Keeles ja Kirjanduses» uuesti kirjutada, näiteks XVIII saj. lõpust oleks vaja tähele panna ka kohalikku saksakeelset kirjandust, etc. Üks materjalinaappuse põhjus, tunnistas Heldur Niit, on kehv kontakt noorema põlve filoloogidega. Mitmel põh-

jusel pole lisa andnud ka diplomitöödest vormistatud artiklite avaldamine, sageli need ei kõlba või ei ole autoril huvi vastavate tööd ette võtta. Lõpukuksutsus ta üles noori filolooge oma materjalidega toimetusse pöörduma, paljudgi olevat sellist, mis pole sinna üldse jõudnud. Linnar Priimäe arvamus mööda tuleks aga diplomitööle kui žanrile esitatavaid nõudmisi tõsiselt kaaluda, sest kui diplomitöö ei kõlba eriajakirjas avaldada, mis suurem kasu temast siis saab olla. Ehk asendada filoloogide diplomitöö paraja pikkusega artikliga «Keeles ja Kirjanduses»?

Mari Tarand rääkis kirjanduse ja raadio suhetest. Kirjandussaadete peaks olema sedavõrd kõitev, et kuulaja ei keeraks nappu ära. Seda taset saavutada alati ei osata. Paljud kirjanikud ei taha raadios rääkida, vaid soovivad näha oma mõtteid trükituna.

Lõpuks tegi Ain Kaalep ettepaneku, kas ei võiks infot kirjandussaadete kohta avaldada ka näiteks ajalehes «Sirp ja Vasar», palju vaeva saatekava läbiuurimisega jääks vähemaks. Arutati aspirantuuri (mitte)pääsemise probleemi, Karl Muru kutsus noori mehi idealistlikelt seisukohtadelt maale lähemale: paratamatult jääb osa diplomitööid kappidesse ja kõik tahtjad ei pääse aspirantuuri.

Pärast mõttevahetust valiti uus juhatus, sedakorda neljaliikmeline: Peeter Olesk, Linnar Priimägi, Ene Paaver ja Kajar Pruul.

I. Särg

KALJUTAIDE SEMINAR KOTKAS

Põhjala idapoolse muistse jääajajärgse kaljutaidekultuuri ala hõlmab Järvistu-Soomes, kus kaljumaaling on tehtud värvimullaga, ja Nõukogude Karjala, kus kaljusse on täksitud või kraabitud kujund, nn. kaljujoonis. Maalingud on tehtud järveäärsetele püstistele kaljuseintele. Äänisjärve ja Valgemere kaldail teadaolevad joonised aga rõhtsatele kaljupankadele. Maalingutega kaljusid on leitud vaevalt poolsada, joonistega kaljusid on aga teada mitusada. Kaljujooniste uurimisel on tubli sajandipikkune ajalugu, kaljumaalingute avastuslugu, üht erandit arvestamata, algab alles 1960. aastatega. Alguses uurisid kaljuataid Petroskoi ja Leningradi entusiastid, nüüd on uurimisind haaranud kaugemalolijaidki. Kaljo Põllu õigeaegne käesirutus Üleliidulise Astronoomia ja Geodeesia Ühingu Eesti osakonnale sooviga ühendada kunsti- ja teaduseharrastajate jõud on hakanud vilja kandma. Alates 1982. aastast lähevad Karjalasse teele osakonna ekspeditsioonid. Neid valmistab ette ja rakendab töösse Väino Poikalainen, elukutselt elektroonikainsener. Välitöödel otsitakse, puhastatakse, fotografeeritakse, mõõdetakse ja kaardistatakse kaljujooniseid ning kontrollitakse varasemaid andmeid nende kohta. Suvel juurutati Kultuurimälestiste Projekteerimise Instituudi töötajate abiga ka stereofotogramm-meetria. Kogu see sihikindel töö pole märkamata

jäänud Soomeski, kus 1985 moodustati ülemaalse arheoloogiaseltsi juurde kaljutaide toimkond. Seda hoiab käigus kolme asjahuvilise energia. Üks neist on Kotka Kymenlaakson Maakuntamuseo töötaja Timo Miettinen, kaljumaalingute peamine avastaja ja kopeerija, teine Eero Autio Savost, raamatu «Karjalan kallioppiirroksset» (1981) autor, ja kolmas akadeemik Matti Kuusi, folklorist ja paleokultuuri suur entusiast.

6. septembril 1986 kogunesid kaljutaide nautijad ja uurijad Kotkasse seminariks. Seminari tausta kujundas V. Poikalaineni koostatud näitus tema juhitud ekspeditsioonidel tehtud fotodest, jäljenditest heledal ja tumedal kopeerpaberil ning kipsis. Peale selle näitas ta diapilte ja dokumentaalfilmi. Kaljumaalingute endiga tutvusid osavõtjad järgmistel päevadel Kymenlaakson ja Savos. Leiti, et maalinguid tuleks senisest tõhusamalt jäädvustada, sest kujutised on osaliselt juba kustunud. Punavärvi piltide eristamist segab ka kaljudest neile valgus hematiit. Vajalik tundub olevat maalingute spektraalanalüüs. Väärrib märkimist, et Astuvansalmi hiigelpannoole on üks muistne kaljutaidur jätnud kogu ni oma signatuuri — kaelaba jäljendi.

Seminari teoreetilisel keskustelul arutati põhiliselt seda, missugune sõnum võiks sisalduda kaljutaides. Kuigi kõik olid ühel meelel, et see pole pelgalt «kunst kunsti pärast», mõistis sõnumit igaüks isemoodi,

sest esindatud olid väga erinevad alad, nagu muinasteadus (U. Salo, A. Siiriäinen), rahvaluule (M. Kuusi), loodusteadus (P. Thuneberg), ajalugu (E. Autio) ja tähe-teadus (allkirjutanu).

Et matemaatikuid seminaril polnud (rahvusvaheliselt tuntud soome paleomatemaa-tik ja interdistsiplinarist Erkkä Maula va-bandas puudumist terviseveaga), siis rää-giti paleomatematikast üpris sundimaa-tult. Lähtuti küsimusest, kas sümbolid kal-judel võiksid midagi loendada — näiteks päevi või ulukeid — ja kui, siis missuguse arvustusteemi baasil.

Kaljutaide uurimise metodoloogilise ret-septina pakkus Helsingi ülikooli professor Ari Siiriäinen oma üldarheoloogilisele kontseptsioonile vastava plokk skeemi: 1) objekti kirjelduse analüüs; 2) sisu ana-lüüs ja 3) kultuuripildi rekonstruktsioon, kusjuures viimast ühendas tagasiside-nool eelviimasega. Tagasisidet objekti kirjeldu-sega, s. t. võimalust, et uurimistöö käigus võidakse andmeid objekti kohta täpsus-tada, polnud arvestatud, seega alahindab skeem arheoloogiliste distsipliinide ja võib-olla ka muinasteaduse enda võima-lusi.

Konkreetsema mõttevahetuse algatas Soome akadeemik Matti Kuusi, küsides, kas võiks kaljutaie kajastada totemismi. Niisuguseks probleemiseadeks on põhjust küllaga, sest näiteks luige kujutisi esineb ülihõtralt, samal ajal kui karu kujutisi peaaegu polegi. Turu ülikooli professor Unto Salo soovitas võrdluseks appi võtta koguni kaljutaide kultuuri asulakohtade toidujäätmete faunistilise sorteerimise. Pentti Thuneberg oli välja otsinud hulga niisuguseid põliseid Ida-Soome kohanime-sid, mis paistavad kaljumaalingute juurde

juhatavat ja võib-olla on nende sõnumi võtmed. Eero Autio usutas vajadusele sõ-numi võtmete otsinguil pöörduda seisest enam Uurali kaljujooniste ja üldse idapool-sete alade kultuuriloo poole. Ta tuletas meelde, et Uurali kaljutaie hakati jääd-vustama juba XVII sajandi lõpul.

Paleoastronoomia soomepoolne esindus puudus, kuigi teadaolevalt on Lennart Mere «Höbevalge» soomekeelne versioon mõnegi sealse teadlase «äratanud». Alla-kirjutanu kutsus kohalolijaid üles neid mobiliseerima ja püüdis kuulajaid veenda selles, et ühel kaljul on kujutatud taeva-kaart (pidades ise väidet tõeseks tõenäo-susega 90%). Paleoastronoomiaga haakub Eero Autio kontseptsioon, milles kalju-jooniseid ja -maalinguid püütakse seostada kalendrirituaalidega.

Seminar lõppes Soome Arheoloogia Selt-si ning Üleliidulise Astronoomia ja Geo-deesia Ühingu Eesti osakonna edasist koos-tööd tõhustava memorandumi koostami-sega. Peeti vajalikuks tugevdada sidemeid Petroskois varem aktiivselt tegutsenud asjahuvilistega. Lepiti kokku, et Kotkas eksponeeritud kaljujooniste kooptate kollektiooni näidatakse teisteski Soome lin-nades. Seati sihiks avaldada ühiste jõu-ingutustega kaljutaide dokumentaal-album.

Kui traditsioonilise arheoloogia peaes-märk on materiaalse kultuuri uurimine, siis kaljutaie oodatavasti annab mingi ette-kujutuse jääajajärgsest vaimukultuurist. Seega võiks kaljutaide uurimine viia ko-guni mõne uue dimensioonini paleokultuuri tundmises. Selles lootuses lahutati semi-narilt.

H. Eelsalu

NOORTE ARHIVISTIDE SÜGISSEMINAR

Selle aasta mais asutati Noorte Arhivistide Nõukogu, mille tegevuse eesmärkideks seati noorte spetsialistide osatähtsuse tõstmine arhiivinduses, erialaste teadmiste täiendamine, teadusliku uurimistegevuse laiendamine, tihedate sidemete loomine vabariigi arhiiviasutuste, aga ka teiste teaduslike uurimisasutuste noorte spetsia-listide vahel Eestis ja väljaspool Eestit. 11.—13. septembrini korraldas nõukogu Uulus ülevabariigilise noorte arhivistide sügisseminari.

Pärnu Linna Riikliku Arhiivi direktor Kalju Idvand rääkis Ivan Groznõi raamatukogu otsingutest. 1824. aastal Tartu ülikooli kriminaalõiguse professoriks tul-nud Walter Friedrich Clossius hakkas ka siinmail haruldasi kreeka- ja ladinakeel-seid käsikirju otsima. Riia bürgermeister Franz Nyenstedti (1540—1622) kroonikas leidis ta teate pastor Johann Wetterman-nist, kes koos teiste Tartu kodanikega küü-ditati Liivi sõja ajal Venemaale. Wetter-mannile ja tema kolmele kaaslasel olevat Ivan IV näidanud oma raamatukogu ja teinud ettepaneku käsikirju tõlkida, kuid saanud eitava vastuse. Juhuslikult sattus

Clossius veel oma kolleegi, tsiviilõiguse professori Cristoph Christian von Dabelow' artiklile, kus loetleti mõningaid juriidilisi käsikirju, mida olevat mainitud Ivan IV raamatukogu nimekirjas. Dabelow olevat saanud Pärnu linna arhiivist mapi, kus vihikute vahel oli kaks koltunud lehte paarikümne Ivan Groznõi raamatukogu teose nimetusega. Kui Clossius pöördus Pärnu arhiivi, ei teatud seal nimekirjast midagi. Ka pärast Clossiusse surma otsi-sid mitmed teadlased raamatukogu ja ni-mekirja, kuid tulemusteta. Avaldati ko-guni kahtlust, kas raamatukogu on üldse olemas olnud ja kas pole ka nimekiri olnud võltsitud (S. A. Belokurov). Selle sajandi algul otsis arheoloog Ignati Stelletski raamatukogu Kremli tehtud remonditööde ajal, ent jällegi tulutult. Seejärel otsustas Stelletski üles otsida Dabelow' kasutatud nimekirja. Nagu ta kirjutab, sõitis ta 1913. a. Pärnu, leidiski selle ja tegi endale koopia. Enne kui leiust avalikkusele tea-tada, tahtis Stelletski nimekirja ka pildis-tada, kuid siis puhkes Esimene maailma-sõda, seejärel revolutsioon ja kodusõda, kuulutati välja Eesti Vabariik. Stelletsk-

kil jäi nimekiri pildistamata ja sündmuste keerises kadus ka käsitsi tehtud koopia. 1920.—1930. aastatel jätkas Stelletski raamatukogu otsinguid Kremliis. Pärast 1940. aastat kavatses Stelletski nimekirja Pärnus uuesti üles otsida, kuid enne jõudis siia sõda. Ignati Stelletski suri 1949. aastal. Pärast sõda andis Pärnu arhiiv vanemad materjalid üle praegusele Riiklikule Ajaloo Keskarhiivile. Peale arhiivitöötajate püüdis 1960. aastatel seal nimekirja jälle jõuda ka ajaloolane R. Peresvetov. Pärnu arhiivi tööaruannetest selgub, et 1957 kulutati Ivan Groznõi raamatukogu nimekirja otsingutele seitse päeva. Nimekirja vastu tundis huvi ka praegune Pärnu teatri direktor Olav Esna, kes avaldas ülevaate senistest otsingutest ajalehes «Pärnu Kommunist» (31. I—7. II 1970).

Arhiivide Peavalitsuse vanemarheograaf Peep Pillak rääkis Austraalia Eesti Arhiivist.

Ülle Damasickienė tutvustas Leedu arhiivindust. Arutleti noorte osa üle Eesti arhiivinduses. Ohtul vaadati Filmi-, Foto- ja Fonodokumentide Riikliku Keskarhiivi dokumentide kasutamise grupi juhi Tiit

Noormetsa koostatud programmi eri aegade Pärnumaa-ainelistest dokumentaalfilmidest. Järgmisel päeval külastati Pärnu Linna Riiklikku Arhiivi, mis alates 1907. aastast asub püssirohukeldrist ümberhitatud ruumides Pühavaimu (Barbaruse) t. 19. 1893. aastal linnavalitsuse poolt asutatud arhiivi koondati lisaks linnavalitsuse materjalidele ka seltside ja asutuste dokumente, millest vanimad pärinesid 15. sajandist. Aastatel 1947—1973 anti nõukogude-eelsest dokumendid üle Riiklikule Ajaloo Keskarhiivile ning Oktoobri-revolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehituse Riiklikule Keskarhiivile. Praegu on Pärnu arhiivis üle 100 000 säiliku alates 1944. aastast. Pärnu Koduloomuuseumi direktor Omar Volmer andis ülevaate Pärnu linna ja Pärnumaa ajaloo muuseumi väljapakute põhjal. Kultuurimälestiste Riikliku Projekteerimise Instituudi Pärnu grupi juht Rein Raie näitas Pärnu arhitektuurimälestisi ja rääkis nende restaureerimisest. Seminari kolmandal päeval tutvuti rajooni kultuurimälestiste inspektori Urmas Sinkeli juhatusel Loode-Pärnumaa kultuurimälestistega.

P. Pillak

TARTU NOORTE AUTORITE KOONDIS

kogunes oma võimeid ja võimalusi kaaluma 20. oktoobril Tartu Kirjanduse Majja. Arutelu juhtis Tartu NAK-i esimees Enn Lillemets, kes hindas kogu tööaasta produktsiooni. Jäägu E. Lillemetsa hinnangud üksikautorite kohta siinkohal esitamata, küll aga olgu kirjas mõned üldandmed ja -mõtted.

Septembrist 1985 kuni septembrini 1986 ilmus Tartu koondise liikmeil kaks luulekogu (P. Beier, K. Kesküla); luuletusi «Sõnas» (K. Kesküla, J. Adamson, E. Lillemets, R. Mändmets), «Vikerkaares» (I. Hirv, A. Hansen), «Loomingus» (S. Kübarsepp, A. Lintrop, H. Liivrand, J. Malin), «Nooruses» (P. Beier), «Noorte Hääles» (S. Kübarsepp); proosat «Vikerkaares» ja «Pioneeris» (P. Viires); retsensioone (K. Kesküla, K. Pruul, P. Beier, H. Liivrand, P. Viires, Ü. Kahusk), ka filmi- ja teatrikunsti alalt (H. Lindepuu, R. Laanemäe, T. Kulmar); tõlkeraamat (T. Kulmar); esietendus näidend (H. Lindepuu); «Sõnas» nr. 9 ilmunud manifesti autorid on samuti Tartu NAK-i liikmed (K. Pruul, K. Kesküla). Täna on H. Lindepuul lavale jõudnud teine näidend, teise luulekogu käsikirjad on kirjastuses A. Hanse- nil ning S. Kübarsepal, esimesed Ilmar Särjel ja Ü. Kahuskil. Oluliseks tuleb pi-

dada seda, et pärast aastast vaheaega, 12. sept. 1986, avaldas TRÜ ajaleht taas NAK-i liikmete loomingu (samas on ka NAK-i möödunud hooaja tegevuse kroonika). Palju räägitakse praegu koolialmanahhide taastamise vajadusest ja võimalustest, siinjuures tasuks meenutada Tartu ja Tallinna noorkirjanike kunagist almanahhikultuuri. See teema seostub E. Lillemetsa koosolekusõnavõetus kõlanud «sildade hoidmise» motiiviga. Ka konkreetne õpetussõna oli edasi anda: tööle, endid harima, armsad sõbrad, nii iseendas, kui ka maailmakultuuri silmas pidades. Natuke aateliselt paisutatud see üleskutse ehk oli, aga ju on selline pateetiline suhtumine kandmas tõepoolest olulisemaid väärtuskriteeriume kui seni domineerinud hoiakud. Kunagi olevat noored autorid vastu Kirjanduse Maja seina veinipudeleid muusikataktis katki taganud... Pole see muidugi ainuke pahe.

Tartu NAK-i võeti kolm uut liiget: Avo Üprus, Mirjam Lepikult ja Eva Kont. Nüüd on liikmeid nimekirjas kokku ligi kolmkümmend.

NAK-i uus juhatus valiti järgmine: E. Lillemets (aseesimees), P. Viires, P. Beier, Indrek Särge (esimees), J. Malin.

T. Pruuli

HANS WÜHNER 150

1. XI 1836 (v. k. j.) sündis Paistu kihelkonnas Aidu vallas Moosi talu pidaja perekonnas poisilaps, kellele oli määratud järgmise 50 aasta jooksul mängida üsnagi olulist rolli eesti rahvuse väljakujunemisel. Vähe on neid möödunud sajandi tegelasi, kes sama aktiivselt oleksid osalenud praktiliselt kõigis tähtsamates rahvuslikes ettevõtmistes. Ta oli Eesti Aleksandrikooli

asutajaid, tegi teoks C. R. Jakobsoni kava luua Eesti Kirjameeste Selts, asutas ning juhtis koore-orkestreid, rajas ühe esimese Eesti rahvaraamatukogu, tegutses aktiivselt põllumeeseltsides, kirjutas kaastööd pea kõigile rahvuslikele ajalehtedele, korjas rahvaluulet ning vanu münte, osales palvekirjadeaktsioonis. Seda loetelu võiks veelgi jätkata.

RINGVAADE

Ja ometi on H. Wühner tänapäeval praktiliselt unustatud. Kalendrites on tema juubel küll kirjas, ka tema haud Nõo kalmistul seisab riikliku kaitse all, kuid väärilist tähelepanu pole H. Wühnerile siiski pööratud. Ainsaks tõsisemaks katseks H. Wühnerist terviklikumat ülevaadet anda on tänini jäänud Martin Lipu 1911 ilmunud käsitlus.

Kuigi palju materjali H. Wühneri iseloomustamiseks polegi. Paari arhiivikillu ning ajaleheartikli kõrval tulevad arvesse H. Wühneri enda poolt dikteeritud elulookirjeldus ning Kirjandusmuuseumis säilitatav ulatuslik kirjavahetus (J. Adamsoniga, J. Hurdaga, J. Kapiga jt.). Noorpolve on H. Wühner meenutanud nii: «Oma armsa ema voki kõrval õppisin ruttu lugemise kätte. Suvel oli eesosa sigade karjatamine ja kaheksa aastast saadik elajate karjas käimine. Talvel aga supi paja alla tule tegemine, väiksemate vendade ja õdede hoidmine jm. kus juures raamatut püüdsin lugeda.» Poja raamatuhuvile pöörasid vanemadki tähelepanu. Poiss pandi külakooli, lasti tal Tuhalaane mõisa aedniku juures saksa keelt õppida ning saadeti seejärel Viljandisse edasi õppima. Algul vaeslastekooli, mis «tema mustuse pärast ei meeldinud», siis kreiskooli. Mälestustes mainib Wühner, et koolis valitses tollal «kange venestuse tung». H. Wühner kavatses maamöötmaks hakata, kuid algav Krimmi sõda ei lasknud plaanidel teostuda. Nimelt seisis Wühneril ees nekruutkamine, millest pääsemiseks ta nõustusi Paistu pastori Hanseni ettepanekuga asuda Paistu kihelkonnakooli õpetajaks. 1854 sooritas H. Wühner edukalt vastava eksami. Järgnenud aastatel puhus ta varjusurmas olnud koolile eluvaimu sisse, sattus vastuollu kirikuõpetajaga, puutus lähemalt kokku rahva viletsuse ning vaimupimedusega. Koik see ilmselt vormiski H. Wühnerist rahvusliku tegelase. Oma mõju avaldas tutvus Pärnu Ülejõe koolmeistri, tollal veel noore ja tundmatu J. V. Jannseniga, sidemed ärksate Paistu talumeeste ning koolmeistritega (J. Adamson, M. Vares jt.).

1856 siirdus H. Wühner koolmeistriks Tarvastusse. Esimesed aastad kulusid enda maksmapanekuks sealses vana rahuliku elutempoga harjunud keskkonnas. Järgnes aga lausa tormiline tegevusperiood. 1860 asutati H. Wühneri algatusel Tarvasto raamatukogu, uue hooga jätkusid juba Paistuse alguse saanud koolmeistrite konverentsid, kus kooliasjade kõrval ka rahvuslikke küsimusi arutati. H. Wühneri algatusel «tõusis elusse» Tarvasto laulukoor, millest peagi kindla eestseisusega lauluselts välja kasvas. Tõhus oli ka noore koolmeistri kaastöö «Pärnu Postimehele», mida ta ühtlasi radikaalsemalt esinema püüdis õhutada. 29. X 1862 kirjutasid J. Adamson, M. Vares, J. Wühner ja H. Wühner Tarvasto kõrtrimajas alla otsusele Eesti Aleksandrikooli asutamise kohta. «Meie alamal nimetatud, oleme õndsa keisri Aleksander I suurt armutööd, Eesti ja Läti rahva priiksaskmist a. 1819, ära tundnud ja oleme armastust aetud, seepärast endid kokku heitnud ja oma jõudu mööda raha kokku pannud, et selle kalli armutöö mälestuseks suure Keisri Aleksander I-le üks ausammas saaks ehitatud ja Eesti rahvale üks priikool asu-

tatud...» Sellest tagasihoidlikust paberist algas rahvusliku liikumise tähtsaimad üritusi, mis haaras kaasa kõige laiemaid rahvahulki ning mõjus ergutavalt rahvusliku teadvuse levikule.

Aleksandrikooli loomine oligi järgnevatel aastatel H. Wühneri üheks peamiseks ettevõtmiseks. Pole juhus, et just Tarvasto kõrtrimajas valiti suvel 1870 Aleksandrikooli Peakomitee ning seega rahakorjajamisel reaalne alus pandi. Aktiivsele ühiskondlikule tegevusele lisandus põllumehetöö, eriti palju aega nõudis aga koolmeistriamet. H. Wühneri ajal tegutsesid Tarvastus kaks eeskujulikult korras kihelkonnakooli, kokku ca 150 õpilasega. Temalt said õpetust vennad Adam ja Peeter Peterson, Mihkel Veske, Martin Lipp, Ado Grenzstein, Jaan Rennit, Aino Tamm, Juhan Mielberg, Juhan Kurrik. Nii palju nimekaid õpilasi pole olnud vist ühelgi teisel tollasel koolmeistril.

1864 oli H. Wühner nn. palvekirjadeaktsiooni aktiivne taganttõukaja. Vallakirjutaja ametit pidava H. Wühneri kaudu muretseti Peterburi siirduvatele saadikutele passid. Sellepärast tehti H. Wühneri pool läbiotsimine ning ta viidi «kahe kassaka vahel» Viljandi ülekuulamisele. Vintutused jätkusid järgmiselgi aastal, kui H. Wühnerit süüdistati sakslaste solvamises Viljandi laadal. H. Wühner olevat nimelt kellegi linnasakslase oksjonil üle pakkunud, lisades: «Kus sakslane pakub kopika, annab eestlane viis.» Otsesest süüdistusest õnnestus H. Wühneril siiski pääseda, kuid «mässaja» maine jäi talle kindlalt külge. Pastorite poolt keelustati ka H. Wühneri algatatud Viljandimaa kõstrite konverentsid.

Rahvuslikku liikumist ei suutnud see aga enam peatada. 1869 osalesid Tarvasto lauljad H. Wühneriga eesotsas edukalt I üldlaulupeol. Peost saadud innustuse mõjul tekkis Tarvastus peagi ka puhpilliorkester. 1869 hakkas H. Wühner ajama Eesti Kirjameeste Seltsi (EKmS) asutamise asja. Muide, nime andis seltsile H. Wühner (C. R. Jakobson pani ette nimetada ühing Vaimuvaranduse Seltsiks). Nii polegi imestada, et just H. Wühner 1872 EKmS avakoosolekul Viljandis «mat-side» seltskonnale ennenägematut lukust — korvi vahuveini — tellis, pahandajatele uhkelt vastates: «Kui sakslased võivad Viljandis oma puieste avamist vahuveiniga tähistada, miks ei võiks seda siis meie. Sest meie oleme enam teinud kui nemad.»

1870. aastatel jätkus H. Wühneri tegevus esialgu endise hooga. Eespool mainitud ürituste kõrval tasuks veel märkida osalemist Viljandi Eesti Põllumeeste Seltsis, mille esimeheks ta ka mõnda aega oli. 1870. aastate lõpul taandus H. Wühner avalikust tegevusest. Põhjuseks oli ühelt poolt halvenev tervis, teisalt aga rahvusliku liikumise eri tiibade kasvavad lahkeliid. «Sakala» ilmumise algperioodil kuulus H. Wühner C. R. Jakobsoni kindlaimate toetajate hulka. Oma kirjades J. Hurdale ja teistele avaldab ta korduvalt põlgust J. V. Jannseni reetlikkuse üle. H. Wühneri agara tegevuse tulemusel kaotas «Eesti Postimees» Tarvastus pea kõik tellijad, «Sakalale» kogunes neid aga 80. Esimeste lahkeliide tekkel püüdis H. Wühner neid igati mahendada, saates

Jakobsonile korduvaid palveid, et ta oma väljaastumised J. Hurda vastu tagasi võtaks. Seda teatavasti ei juhtunud ning H. Wühnerist sai J. Hurda leeri üks innukamaid poolehoidjaid. Pärast J. Hurda lahkumist Eestist muutus H. Wühner sisuliselt tema asetäitjaks Eesti Aleksandrikooli Peakomitees. Kibestumus C. R. Jakobsoni vastu paisus aina suuremaks. Lepitust ei toonud ka Jakobsoni ootamatu surm. Tülid muutusid pigem veel ägedamaks (samas aga ka põhimõttelagedamaks), kuni J. Hurt Eesti Aleksandrikooli üritusest täiesti kõrvale tõrjuti. H. Wühneri õhutusel pöördus Aleksandrikooli rahade pärast kartev J. Hurt valitsusvõimude poole, kes soodsat juhust kasutades ettevõtmisele üldse lõpu tegid.

1888 avati Eesti Aleksandrikool venekeelse koolina. Selleks ajaks oli H. Wühneri kibestumus «rahva äraandjate» vastu tõusnud haripunkti. Tema kirjad on täis ägedaid süüdistusi «ilatsesjate», «mõrtsukate» ja «reeturite» vastu (mõeldud on C. R. Jakobsoni järglasi), kes on rahva vaele teele juhtinud ning kogu ürituse vaenlastele kätte mänginud. Venestusaja rasketes tingimustes ei kaotanud H. Wühner siiski lootust. Ta jätkas energilist mate jõudude koondamist «Oleviku» ümber, püüdis allakäiva EKMS asemele organiseerida uut seltsi. Peagi tõmbus mitmes

kaaslases (eriti A. Grenzsteinis) pettunud H. Wühner avalikust elust täiesti tagasi, pöörates peatahelepanu isikliku majapidamise hooldamisele ning laste koolitamisele. 1878 oli H. Wühner ostnud Nõo lähedal asuva Keeri mõisa, kuhu 1880 ka elama asus.

Uue põlvkonna (V. Reiman, J. Tõnisson jt.) tegevusseastumisest tingitud ühiskondliku aktiivsuse tõus haaras 1890. aastate keskel kaasa ka H. Wühneri. Ta lülitus taas aktiivselt Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi töösse. Nõo kiriku eestseisjana hankis ta T. Grenzsteinile ja J. Koortile tellimuse kiriku altari valmistamiseks. Otsustav oli H. Wühneri osa Nõo Noorsoo Kasvatuse Seltsi ellukutsumisel. Süvenev haigus ning vastuolud naabriga (Luke mõisa rentniku C. Johansoniga) sundisid H. Wühneri elu lõpul Nõost siiski lahku- ma. 1908 müüs ta Keeri mõisa ja siirdus poja Theodori juurde Karula kirikumõisa. Seal tabas teda 31. VII 1911 surm.

H. Wühneri elu ja tegevus väärivad igal juhul põhjalikumat uurimist, temaga seotud paigad tähistamist ning riikliku kaitse alla võtmist. Sel teel ei suuda me küll tasa teha võlga oma ajaloo suurkuju ees, aga siiski tõendada, et tollased aated pole meie keskelt veel täielikult kadunud.

M. Laar

ÜKS KUMNEST

HANS HEIDEMANNI MÄLESTUSEKS

7. VI 1923 alustas oma tööd Eesti Vabariigi II Riigikogu. Kümme kohta sajast kuulus selles Tööraha Ühise Väerinna saadikutele — seega oli tööliselendus poole suurem kui I Riigikogus. Peale A. Janson, R. Veirami ja P. Keerdo olid tööliisaa- dikud alla 30 aasta vanad, «noorhärnad sealt vasakult», öeldi nende kohta, eelkõige H. Allikut, R. Pälsonit, J. Reesenit, J. Read, J. Tompi, V. Kangurit ja H. Heidemanni silmas pidades.

Hans Heidemann sündis 9. XI 1896 Taagepera vallas kehviku perekonnas. Hariduse omandas ta Taagepera vallakoolis ja Helme kihelkonnakoolis. 1913 sai ta Kadrina kihelkonnas tööd Undla valla abikirjutajana, kuid oma pahempoolsete vaadete pärast vallandati ta järgmisel aastal. Töötas seejärel kirjutajana Taagepera alevis, sealt mobiliseeriti tsaarisõjaväkke. 1917. a. pääses H. Heidemann kodumaale, järgnes teenistus eesti sõjaväes, algul Peipsi rannakaitse pataljonis, pärast selle likvideerimist Tartus asuva 2. diviisi intendanduuris. «Tema enda jutustuse järgi olevat ta kodusõja algul olnud pahempoolset meelestatud intelligent, kes oli palju lugenud ja jälginud elu negatiivseid nähtusi. Sõjaveetenistusest koju tulles tõi ta kaasa sellise hulga rahulolematust ja viha, et ei olnud muud väljapääsu kui — «kas likvideerida ennast või püüda põhjalikult kōikuma lüüa laostuv odanälv kord» (need on H. Heidemanni omad sõnad, kui ta ironiseeris enda üle). Et lõpetada oma elu,

selleks oli Heidemannil liiga palju elutahet ja elujõudu ning peale selle laialdaselt arenenud intellekt» (E. Krišjan-Sõštikov, Mälestusi Hans Heidemannist. «Edasi» 28. X 1956).

Pärast sõjaväest vabanemist töötas Heidemann algul Vorbuse riigimõisas raamatupidajana. Me leiame tema nime nende seast, kes 19. II 1922 asutasid Vorbuses Eesti Iseseisva Sotsialistliku Tööliste Partei osakonna ja valiti selle juhatusse (EKPA, f. 140, nim. 1, s. 24, l. 9).

Märtsis 1922 võttis ta osa EISTP III kongressist. Tema kandidatuur esitati ka Keskkomiteesse, kuid ta sai kõigest 16 poolthäält, ju ta oli veel vähe tuntud (EKPA, f. 140, nim. 2, s. 6, l. 22). Võib arvata, et selleks ajaks oli ta tulnud Tartu.

1922 astus Heidemann EKP liikmeks ning asus oportunistide vastu suunatud võitluse etteotsa EISTP Tartu osakonnas ja Tartu Ametiühingute Kesknõukogus. Tartu ametiühingute liikmete arv hakkas 1922. a. sügisest kasvama ning 1923 oli neis 2440 liiget (varasema 1100 asemel). 1922. a. lõpul ja 1923. a. läks Tartu Ametiühingute Kesknõukogus juhtimine täielikult kommunistide kätte. II Riigikogu valimiste ajaks mais 1923 oli Heidemann Tartu Ametiühingute Kesknõukogu ja Tartu Maatöölise Liidu esimees ning esindas mõlemad nende üleriiklikes keskkogudes (Eestimaa Töölisühingute Üldliidu Kesknõukogus ja Maatöölise Liidu Nõukogus).

16.—18. VI 1923, varsti pärast II Riigikogu kokkutulekut, peeti EISTP IV kongress. H. Heidemann valiti koos A. Hanseni ja P. Keerdoga kongressi juhatusse. Tema esitas EISTP Tartu osakonna aruande, millest nähtub, et eelmise kongressi ajal (1922. aasta märtsis) oli seal tegutsenud 5 EISTP osakonda (4 maal, 1 linnas) ning neis oli olnud 64 liiget, 1923. a. juuniks oli osakondade arv kasvanud 19-le (18 maal, 1 linnas), liikmete arv aga 389-le (EKPA, f. 140, nim. 2, s. 14, l. 6 ja 7), s. t. umbes $\frac{1}{3}$ kogu partei juurdekasvust viimasel aastal tuli Tartust ja Tartu ümbrusest.

Revolutsioneerunud EISTP võttis IV kongressil uue nime — Eestimaa Tööraha Partei. 52 poolthäälega valiti H. Heidemann kongressil Eestimaa Tööraha Partei Keskkomiteesse. Temast sai paar häält rohkem ainult A. Hansen.

Tööraha ühisrindede saadikuist Riigikogu kuulus tervelt 5 inimest (s. o. pool) Eestimaa Tööraha Partei Keskkomiteesse.

26. juunist 1923 jätkas Tööraha Ühise Väerinna riigikogurühm oma tegevust Eestimaa Tööraha Partei riigikogurühmana (taktikalistel kaalutlustel esines osa tema liikmeid väljaspool rühma). Kasutati kõiki parlamentliku tegevuse võimalusi: esitati arupärimise-ettepanekuid valitsusele, samuti seaduseelnõusid, kuuluti alaliste komisjonide koosseisu, esineti sõnavõttudega mitmesugustes küsimustes, võeti osa või ei võetud osa hääletamisest jne.

II Riigikogu kahe esimese istungjärgu ajal 1923. a. esitas Eestimaa Tööraha Partei riigikogurühm kokku 17 arupärimise-ettepanekut valitsusele. Hans Heidemanni allkiri on neljal neist.

Esimene oli 28. VI koosolekul esitatud arupärimise-ettepanek Tartus 1. mail tööliste rongkäigul sõjaväe poolt toimepandud vägivalda kohta.

Sel ajal, kui töölisrongkäik siirdus linnast Tähtvere parki, mis oli Tartu tööliste traditsiooniline mitingupidamise koht, tuli neile Laia (Mitsurini) ja Jakobi (Kingissepa) tänava nurgal Tähtvere pargi poolt vastu täies relvastuses ratsaväeosa, kes tungis otse rongkäigu sisse. Väeosa juht käskis osa loosungeid maha võtta ning kui seda ei tehtud, käristati need puruks, hobused aeti inimestele peale ja kaks töölist areteeriti.

Arupärimise põhjendamiseks sõna võtnud H. Heidemann märkis, et ilmselt tahegi töölist hirmutada.

Eestimaa Tööraha Partei riigikogurühm päris aru, mida valitsus kavatses ette võtta selleks, et taolised vägivaldaktid tulevikus ei korduks, mida kavatsetakse teha kannatanute abistamiseks ja süüdlaste karistamiseks.

Erandkorras võeti see arupärimise-ettepanek vastu, sest ka sotsiaaldemokraadid, kes ise küll rongkäigust osa ei võtnud, toetasid arupärimist.

Arupärimisele vastav sõjaminister J. Soots ütles 26. VII 1923, et 1. mai on Eestis kuulutatud riigipühaks ning sõjavägi korraldab siis oma esimest kevadist jalutuskäiku. Ametiühingute Kesknõukogu korraldatud rongkäik oli kindla poliitilise värvinguga ning sellest võtsid peale tööliste osa ka teised. Tema andmeil olnud eriti rohkesti naisüliõpilasi väljas. Rong-

käigud olevat kokku põrganud sellepärast, et töölisrongkäigu algus hilines ja löi segi võimude plaanid, mille kohaselt sõjaväe rongkäik pidi hiljem läbima neidsamu uulitsaid, kust varem olid läbi käinud kommunistid, sest ei peetud soovitatavaks, et ühed uulitsad oleksid kommunistide, teised sõjaväe päralt.

Oma vastuses sellele rõhutas Heidemann, et kokkupõrge ei olnud juhuslik, vaid kavatsatud, et siin näitas kodanlik demokraatia taas oma teravaid hambaid. 1. mai on aga rahvusvaheliselt tunnustatud töölistepüha ja töölist ei luba seda laadapalaganiks muuta.

H. Heidemanni allkirja leiame ka 5. VII 1923 koosolekul esitatud arupärimise-ettepanekul riigi tagavarasse kuuluvate karja- ja heinamaade jagamise kohta Hiiu- ja Suuremõisa vallas. See viidi läbi nii, et suur osa maad hädasti vajavaist popsidest jäi sellest ikka ilma või sai kõlbmatud maatükid, sest kõige paremad maatükid said kirikud, koolid, politseijaoskonna ülem, vallavalitsus, vallanõukogu liikmed, nende pojad, sõbrad ja tuttavad. Ning Hiiu- ja Suuremõisa vallas selles suhtes mingi erandlik maanurk Eestis.

2. VIII 1923 astus Heidemann Riigikogu kõnetoolil välja kaitsmaks Valga töölisorganisatsiooni, keda ahistas kaitsepolitsei.

Kord nõudis kaitsepolitseinik, et teda võetaks ka töölisorganisatsiooni liikmeks, kord nõuti, et töölisühisuse oma lipu seinalt maha võtaks, segati töölisühisuse juhatuse koosolekut, mõjutati majapere-meest, et see ühisusele ruumid üles ütles, korraldati läbiotsimisi ja areteerimisi jne.

«... Ühinemise ja teised vabadused on ainult kurnajatele, kuna aga tööliste vabadused täiesti ära olenevad kaitsepolitsei armust,» ütles Heidemann (II Riigikogu, I istungjärg. Protokollid nr. 1—20, vg. 559). Ning esitas oma rühma nimel kaitsepolitsei ärakaotamise nõude.

Kui riigivanem K. Päts Riigikogu järgmisel koosolekul 4. VIII 1923 alustas valitsuse deklaratsiooni ettelugemist, kostis vahelehuue: «Tere, kodanluse ülem verekoer!» Koosolek katkestati ning selgitati välja, et hüüja oli H. Heidemann. Riigikogu vanematekogu leidis, et tegemist on korrariikkumisega, mille karistuseks H. Heidemannil tuleb keelata osavõtt järgmisest 10 koosolekust. 80 kohalolnud Riigikogu liikmest hääletas selle poolt 62.

Juba 29. XI 1923 koosolekul tuli aga Riigikogus arutusele H. Heidemanni, V. Kanguri ja P. Keerdo arupärimise-ettepanek sõdurite peksmise kohta II jala väerügemendis ja tagakiusamise kohta poliitilise meelsuse pärast Pärnu garnisonis.

1923. a. juulis esitasid Riigikogu kommunistidest liikmed J. Reesen, J. Tomp ja R. Veiram seaduseelnõu kaitsepolitsei ärakaotamise kohta. Küsimus tuli Riigikogus arutusele 6. XII 1923. Seaduseelnõu läbi vaadanud üldkomisjon tegi ettepaneku eelnõu tagasi lükata. Eelnõu toetuseks tõi R. Veiram oma pikas kõnes hulga näiteid kaitsepolitsei näotust tegevusest. Temaga ühines H. Heidemann: «Need etteoodud faktid näitasid selgesti, et kaitsepolitsei

ülesanne on peajasjalikult taga kiusata tööliste organisatsioonide ja nende tegevust katsuma halvata. Seda nimetatakse riikliku kuritegevuse jälgimiseks, kui kaitsepolitsei töölisklassi esitajaid püüab türmidesse tassida, selleks põhjusi teeb ja meisterdab. Töölisklassile on lubatud organiseerimise ja koosolekute vabadused paberi peal, tegelikult aga likvideerib selle kaitsepolitsei. Kaitsepolitsei peale visatakse summamad, mis iga aastaga suurenevad. [---] Agentidega, tervelt 40-ga, on käesoleva aasta eelarves kaitsepolitsei aparati suurendatud. Igatahes annab siseminister selle kohta seletust, kuid see ei tähenda veel seda, et need summad, mis kaitsepolitsei peale on visatud ehk saavad edaspidi töörahvalt igasuguste maksude näol välja pressitud ja välja antud, et nende summade raiskamine on õigustatud. Pean tähendama, et see, et igas riigis niisugune nuhkide aparaat olemas on, ei õigusta järjekulult seda, et see ka Eestis peab olema.» Johannes Uibopuu Rahvuslik-vabameelsest parteist, endine Viru kaitsepolitsei ülema vanemabi, tuli oma vastukõnes välja provokatsioonilise väitega: «Teie, härrad Veiram ja Heidemann, nimetate kaitsepolitseid kolikambriks, kus ainult kõlbmatud inimesed on. Ometi peab ütlema, et kõige suurem protsent on just teie seas neid, keda teie nii kõlbmatuks isikuteks tunnitate, on 50% kaitsepolitsei agentideks ja nimelt teie eneste ridadest.» Sotsiaaldemokraat Aleksander Jõeäär pööras aga selle väite kõneleja enda vastu. Kui kaitsepolitsei agentidest 50% on kommunistid, siis on «selle politsei ümberkorraldamist ka selleks tingimata vaja, et kunstliku kommunismi sünnitamiseks riigi raha ilmaaegu välja ei antaks». Ta lisas: «Kõige ägedamad sotsialistide sõimajad tööliste koosolekutel, kõige ägedamad kommunistide apostlid — on sagedasti kaitsepolitsei agendid, — oma kogemuste järele kõnekoosolekutelt võin kinnitada, et ideelised kommunistid ei tarvita kunagi sarnaseid ägedaid sõimusõnu teiste töölisrühmade vastu, nagu need seal — müüdivad hinged.» Kommunist Johannes Reesen märkis: «Ma ütlen ka, et kaitsepolitsei oma tegevusega selleks palju kaasa aitab, ta loob sarnase meeoleolu, mis praeguse riigikorra vastu kasvab ja ta teeb seda paremini, kui meie seda teha suudaks.» Tema rühmakaaslane Aleksander Janson ühines temaga: «Seltsimees Reesen ütles, et teie kaitsepolitsei tegevus on vesi kommunistlikele veskile. See on täiesti õige! Kõik need luuletatud protsessid on kõige paremaks kihutustööks kommunismi kasuks.» Uuesti sõna võtnud H. Heidemann kordas: «Kaitsepolitsei on üks valusamatest paisetest kõduneva kodanluse keha küljes. [---] Meie nõuame, et kaitsepolitsei ära kaotatakse. Kuid härra Uibopuu ütleb, et seda enne ära kaotada ei saa, kui see nurk seal,

kus töörahva asemikud istuvad, tühi on. Ka härra Gustavson ütleb, et kaitsepolitsei kaob ära siis, kui kommunistide enam ei ole. See on vastuoks. Kaitsepolitsei kaob ära siis, kui töörahvas võimule pääseb ja ka teid härrasid siin ei ole» (II Riigikogu, II istungjärg. Protokollid nr. 21—61, vg. 1634—1711). Need olid Hans Heidemanni viimased sõnad Riigikogu kõnetoolist. Kaitsepolitsei ärakaotamise seaduseelnõu lükati hääletamisel nähtava enamusega tagasi. 20. XII 1923 läks II Riigikogu vaheajale. Kui ta 1924. aastal uuesti kokku tuli, oli see tagumine nurk, kus töölisesindajad olid istunud, tühi.

21. I 1924 võttis kaitsepolitsei ette suurejoonelise aktsiooni — üle riigi rüüstati ligi kolmsada töörahva organisatsiooni, 185 suleti, nende seas ka Eestimaa Töörahva Partei. Areteeriti ligi 200 töölisliikumise aktivisti, nende seas pooled Eestimaa Töörahva Partei riigikogurühma liikmed. Teistel õnnestus varjuda pörandala alla. Viimaste seas oli ka Hans Heidemann.

Järgmised seitse kuud tegutses ta Tartus illegaalselt. 1924 alustas Eestimaa Kommunistlik Partei ettevalmistusi relvastatud ülestõusuks. Nende ettevalmistuste üldjuht Tartus ja Lõuna-Eestis oli Hans Heidemann.

Lõpuks sai kaitsepolitsei talle jälile. Heidemann areteeriti 18. IX 1924. Nn. 77 protsess ehk Heidemanni protsess peeti Tartus «Bürgermusse» saalis 10.—25. VII 1925. Heidemanni süüdistati selles, et ta valmistas pörandala all ette maksva riigikorra kukutamist, milleks organiseeris lööksalku, ning lisaks salakuulamise Nõukogude Liidu kasuks. Heidemanni viimast sõna kohtuprotsessil on refereeritud nii: «Heidemann peatab pikemalt tema vastu tõstetud süüdistuste juures, kõneledes üsna rahuliku ja asjaliku häälega kogu seletuste ajal. Kaebealune kriipsutab muidugi alla, et käesoleva protsessiga olevat jälle «katsutud muda loopida tööliste klassivõitluse ja üksikute isikute peale.» Eitab oma osavõtmist ja süüd lööksalkude organiseerimises ning salakuulamises, samuti ka sellekohaseid asitõendusi, kuid ei salga, et on osa võtnud pörandaalusest kihutustööst maksva riigikorra vastu» («Postimees» 22. VII 1925, nr. 194). Ehkki süüdistust täielikult tõestada ei suudetud, mõisteti Heidemann surma mahalaskmise läbi. Tema viimased kirjad on avaldatud A. Siivase raamatukeses «Lõpuni kindel» («Loomingu» Raamatukogu» 1957, nr. 21), tema vanglapäevist ja viimasest lahkumisest on oma mälestusraamatus kirjutanud A. Vaarandi.

Hans Heidemann lasti maha 1925. aasta 29. augusti varahommikul Tartust 8 km kaugusel Inglisele. 1941 maeti ta põrm ümber Tähtvere parki.

E. Plotnik

Ma tunnen teda alates 1949. aastast kui lihtvaataja ja alles 1956. aastast isiklikult. Meie tutvus oli põgus, vahest kümnekond korda olime koos lava taga kontsertide ajal. Koos esinesime koondprogrammides Leningradi-päevil aastatel 1965—1966. Ja ajavahemikul 1959—1960 ol'n tema teatris stažöör. 1962. aastal vaatas ta Pärnus minu estraadikava «Kusagil vist midagi põleb», öeldes hiljem ühe lause: «Hea, et teete omamoodi», ja iga kord, kui külastasin tema uut estraadietendust (neid on tal olnud minu arvestuse kohaselt ligi 20), astusin lava taha, et avaldada maestrole tänu nähtu eest. Kord oli ta minu külalisena Tallinnas. Minu töötoas ripub seinal tema foto pühendusega, kirjakarbis on telegramm, mille ta mulle saatis viiekümnendaks sünnipäevaks: «Siiras käepigistus juubelpäeval — olen rõõmus, et pidasite vastu meie tehhis.» Niipalju siis Raikini ja minu sidemetest. Kuid kogu estraadialutöö, mida hakkas varsti lõpetama, olen ma võlgu ainult ühele eeskujule, ühele fenomenile, ühele gigandile — Tema Majesteet Arkadi Raikinile. Süüdistatagu mind epigoonluses, plagiaadis, kopeerimises, jäljendamises ja tont teab mis pahedes veel — ma olen suure ja sügava austusega kõik need 37 aastat kummadanud hallipäist võlurit, ühte maailma tunnustatumat näitlejat, kahtlemata Nõukogude Liidu kõigi aegade parimat sõnakunstnikku estraadilaval. Raikini on kirjutatud palju raamatuid, artikleid, on filmitud tema esinemisi, terveid estraadikavu, televiisoris korratakse alata tema programme, tuhandete kaupa müüakse tema heliplaate ja kassette. Raske on tema juubeli puhul lisada midagi uut.

Milles siis seisneb Raikini fenomen? Mille poolest ta erineb tuhandest estraadistidest Nõukogude Liidus ja välismaal? Miks tahavad tema esinemisi näha kõik rahvakihid: kõrge intelligentsiga ja suurte nõudmistega kunstitarbijad ühelt poolt ja lihtrahvas, töölised, noored teiselt poolt? Kui meil käivad tavaliselt estraadietendustel inimesed, kes vaatavad teatris rohkem operetti ja kergemaid tükke, keda aga ei kohta peaaegu kunagi sümfooniakontsertidel või ooperiteatris, siis Raikini Miniatuuriteatri etendustel istuvad saalis valitumatest valitumad. Akadeemik ja kirjanik, parteitöötaja ja konservatooriumi õppejõud. Mulle tundub, et siin on asi isiksuses. Raikin on ääretult tark, haritud, suure sisemise kultuuriga inimene.

Tema esinemised konferansjeena 1938. aastal äratasid otsekohe huvi publikus, keda olid lõbustanud banaalsed ja eriti maitselagedad näitlejad. Kohtumisõhtutel Leningradi Teatriühingus või Moskva Näitlejate Majas etendas Raikin hiljem sageli labast konferansjeed, kes on armanud oma kalamburoidesse. Saal rōkkas naerust. See oli nii täpne ja tabav, et nuku-teatri kuulus veteran S. Obratsov kasutas seda kuju hiljem oma etenduses «Ebatavaline kontsert», kus konferansjeed mängis mitte vähem kuulus teatri- ja filminäitleja Zinovi Gerdt. Mäletan, Leningra-

dis esinesime koos estraaditeatris suurel pidulikult kontserdil. Ma konfereerisin. Teise poole lõpus esines A. Raikin. Z. Gerdt lõpetas oma nukunumbri konferansjeena, vahepeal laulis keegi ja siis ma teadustasin välja Raikini. Saal aplodeeris tormiliselt. Skandeeriti enne näitleja esinemist, nii-öelda avansina, naudingut ette aimates. Raikin astus paar sammu publiku poole, tõstis käe — saalis oli täielik vaikus — ja lausus: «Kallid sõbrad! Täna teid avansseeritud aplausi eest. Ma saan aru, et konkureerida sellise konferansjeega, keda siin enne mind esitas Zinovi Gerdt, ma ei suuda, aga ma võin näidata teile, kuidas ei tohi konfereerida meie estraadil.» Ja siis esitas Raikin niisuguse galerii konferansjeesid, et me kõik, kes olime lava taga, kogunesime lavale ja publikust hoolimata jälgisime avasui suure meistri esinemist. Ma pole elus näinud sellist ümberkehastumise oskust. See oli fenomeeniline. Meie silmade all möödusid 4—5 erinevat konferansjeed. Üks pudistas teksti ja ühele pühkis pidevalt kohmetusest highi. Teine deklameeris teksti, nagu oleks ta suure tirkuse areenil. Kolmas ei teadnud, kuhu panna käsi. Pistis nad kord taskusse, siis selja taha, siis kõhu ette, siis varjas käed varrukate alla, näidates meile oma garderoobi ebatäpsust. Teksti ta unustas pidevalt ja vaataskingit spikrit. Raikini meisterlikkus oli niisugune, et kirjutada sellest on võimatu. Seda pidi nägema. Võiks ehk võrrelda Charlie Chapliniga. Saal skandeeris ja ei tahtnud näitlejat ära lasta. Raikin kummardas tagasihoidlikult, siis tõstis käe ja ütles: «Nuud selliseid konferansjeesid enam pole. See oli kurikuulsal 1913. aastal.» Saal rōkkas. Raikin vaatas minu poole ja lausus: «Palun jätkake.» Kujutage korraks ette olukorda, milles ma pidin kontserti konfereerima. Kogu ülejäänud aja laval olles tundsin ennast tudengina, kes ujub eksamikomisjoni ees. Iga liigutust, žesti, intonatsiooni kontrollides, et mitte kogemata meenutada Raikini parodeeritud konferansjeed, lõpetasin ma tole õhtuse kontserdi. See oli kool, mis ületab kõik teatriinstituudi ja lavakunsti ka teatri näitleja meisterlikkuse tunnidi.

1939. aastal, I üleildulisel estraadistide konkursil, sai Raikin laureaadi nimetuse. Zürii esimees, helilooja Isaak Dunajevski, ulatas talu hõbemedali (I koht jäi välja andmata). Sellest päevast peale on Raikin truu estraadile, loobunud tööst teatris, kinos, televisioonis. Neid, kes on ennast pühendanud ainult sõnakunstile, on praegu estraadil vähe. Nõukogude Liidus on vahest G. Hazanov ainus, kes jätkab järjekindlalt Raikini teed. Ülejäänud ei vääri mainimist. Konferansjeenar on peaaegu välja surnud ja need, kes sellega tegelevad, teevad seda alla igasugust arvustust. Keegi ei taha riskida.

A. Raikini juhitud Leningradi Riiklik Miniatuuriteater (asutatud 22. XI 1939) ei sündinud «havi käsul». Aastate jooksul tuli võidelda väga paljude raskustega, läbi murda bürokraatliku ja ideoloogilise juhmuse barjäärid. See oli raske ja südant valutama panev aeg. Sealt Raikini üha halvenev tervis ja infarkt, mis on teda

jälitanud viimased aastad. Ent ta on jonakalt pürginud kõrguste poole, oma eesmärgi poole — luua teravalt sotsiaalne, satiirilisel salv ja õpetlik teater.

Raikin on mänginud alati väga palju. Ta seisis laval õhtu jooksul peaaegu poolteist tundi, ja nii keskeltläbi 16—20 etendust kuus. Peaaegu 50 aastat. Võimatu on endale ette kujutada selle inimese koorust. Ainult tohutu enesedistsipliin, täpne päevarežiim ja vaba aja ratsionaalne kasutamine võimaldasid seda teha. Raikin ei suitseta, ta pole kunagi joonud rohkeid alkohoolseid jooke, ta pole kunagi söönud rohkem kui pokaal šampust erakorraliste sündmuste puhul. Iga päev võimleb ta tund-poolteist. Peab väga ranget dieeti. Ta elab ainult laval ja proovis. Kõik muu on ta endale keelanud. Vastutus on liiga suur. Vastutus miljonite inimeste ees, kes õhtuti külastavad tema etendusi, vaatavad teda televiisoris ja kuulavad raadios.

Raikini loodu muutub folklooriks. Võtkem või monoloog «Tehnika ajastu», kokutajast, vastutavast töötajast, keda saadetakse Pariisi näitusele demonstreerima nõukogude tehnikasaavutusi (M. Zvanetski tekst, olen seda eesti keeles sageli esitanud ja plaadistanud). Leningradis oli hulk aega nii, et kui keegi tahtis teist saata kaugele-kaugele, hakkas ta kokutama ja ütles: «Sõida P-P-Pariisi n-näitusele!»

A. Raikin on satiirik. Võib-olla üks teravamaid ja salvavamaid Nõukogude Liidus. Ent Raikin oskab olla ka lüüriline. Stanislavski kõneles kuulsast vene koomikust Živokinist, kes pani naerma tõsiseusega. See iseloomustus sobib ka Raikini loomingu puhul. Matused. Kirstu juures on grupp seltsimehi, kes räägivad ametlikku juttu. Rutiin. Kõik vaatavad kella ja kiirustavad koju. Ja äkki ilmub rahva hulgast mees, keda mängib Raikin, ning hakkab kõnelema vaikselt, lihtsalt ja siiralt. Me tunneme nende sõnade taga suurt austust lahkunu vastu. Ja kirstu kaas tõuseb, kadunuke ronib välja, võtab lilled kaenlasse ja särasilmsest lahkub lavalt. Austus, hoolitsus ja inimlik suhtumine äratasid surnu üles. Sümbolika? Tundub

ümberjutustatuna võigas? Ent see on üks ilusamaid lüürilisi stseene, mida olen laval näinud.

Raikini esinemise ajal ei ole saalis ühtegi skeptikut peale nende, kelle üle ta naerab. Ja kahjuks on Raikin ka elus pidanud kokku puutama «paksudega».

Kümmekond aastat tagasi rippus Moskva Estraditeatris kassaluugi ees silt: «A. Raikini kontserdid jäävad ära näitleja haigestumise tõttu.» 21 etendust oli ära muudetud ja 30 000 inimesele pileti-rahaga tagastatud. Hiljem selgus, et esietendusel viibis keegi NSVL peaprokuröri asetäitjatest, kellele ei meeldinud üks Raikini intermeedium, kus terava kriitika osaliseks sai väikelinna prokurör. (Seda intermeediumi mängis Raikin hiljem veel 5 aastat.) Vastutav töötaja kaebas instantssidesse, sealt pöörduti Kultuuriministeeriumisse ja Raikini paluti see intermeedium kavast maha võtta. Näitleja sai esinemise päeval kuuldust südameataki ja ta viidi haiglasse. 30 000-l vaataval jäi ära kohtumine suure näitlejaga. Süüdi oli juhm bürokraat.

Raikini populaarsus on erakordselt suur. Kord kohtumisõhtul Leningradi Teatriühingus jutustas Raikin maarajooni viljalao valvurist, kes oli talle kirjutanud ja palunud aidata ära parandada viljaaida katus, mis laseb vett läbi. «Süda valutab, sm. Raikin,» kirjutas maamees, «kui näen meie roiskunud vilja. Aidake, palun, rääkige sellest raadios!» Raikin pöördus vastava rajooni parteiorganitesse ja katus parandati ära. Natukese aja pärast tuli uus kiri: «Suur tänu, sm. Raikin. Katus on nüüd korras. Tänu teile on kõik tehtud nagu kord ja kohus, aga hiired ei lase elada. Aidake!» Raikin naeratas kelmikalt ja lausus: «Ma saatsin ka hiirte kohta kirja, aga ma kardan, et varsti saadab ta mulle uue kirja selle kohta, et tema naine petab teda!» Paljud tõesti oma naiivsuses arvavad, et Raikin on kõikvõimas. Ent kõikvõimas pole meil ükski satiirik, olgu ta kui populaarne tahes.

E. Baskin

KOLME AMEERIKLASE KOLM AJALOOLIST ROMAANI

Need kolm ameerika kirjanikku on Norman Mailer, Joseph Heller ja Gore Vidal. Kõik nad on ületanud kuuekümmene kümnise, 1923. aastal sündinud Mailer ja Heller kolme aasta eest, 1925. aastal sündinud Vidal mullu oktoobris. Kõik nad teenisid Teise maailmasõja päevil lühemat-pikemat aega Ühendriikide relvajõududes ja kasutasid töönaaseid kogemusi suurde kirjandusse tulekul edukalt ära. Kõik nad kuuluvad nende kümne-kahekümne ameerika juhtiva prosaisti hulka (ma ei mõtle siinkohas ajaviitekirjanikke), kelle iga vähegi asjalikum töö äratav kohe rahvusvahelist tähelepanu, see tähendab, nende tõlkimine vähemasti paarikümnesse keelde ja seega siis — oletagem — maailma-mõju on enam-vähem automaatselt tagatud. Neist kolmest on varem ainult Gore

Vidal tõsisemalt üritanud minevikku kirjasonas elama panna.

Kui ma Norman Maileri teistest mõnevõrra kõrgemale koteerin, leiab nii mõneltki tema kodumaiselt asjatundjalt toetust. Ühe väite järgi, mida muide Mailer ka ise levitab (vt. tema intervjuud 1985. aasta jaanuarikuu «Inostrannaja Literaturas»), valitseb ameerika tänapäeva proosat triumviraat Saul Bellow, Norman Mailer, John Updike. Valik ei ole ilmselt väär ja iseloomustab küllalt arvestatavalt tolle maa kirjanduse paremat poolt. Kirjanikke seatakse pidevalt pingerritta, küll aasta «parima» romaani väljasõelumisel, küll igasugu muude auhindade valimisel, läbimüüdu teoste arvu üleslugemisel. Iseenesest on see üsna tänama-

tu ülesanne, ja kui me Bellow-Maileri-Updike'i ühe või teise tunnuse järgi kilbile tõstame, ei tähenda see siiski, et ainult nemad kujundaksid ameerika nüüdiskirjanduse nägu või et igaüks peaks just neid oma lemmikuks.

Nii või teisiti oli Norman Maileri algus silmapaistvalt edukas. Ja mõjuka, huvitava, vastuolulise kirjaniku maine on tal säilinud siiaamaani. «Alasti ja surnud» (1948) — isegi kui selle teatavat konstrueeritust, laenulisust ning tendentslikkust mööname — kinnitas noore kirja-mehe erakordset andekust ja kuulub ameerika sõjaromaani klassikasse. Romaanide kirjutamist jätkas Mailer viiekümnendatel ja kuuekümnendatel aastatel — mainida tasub eriti «Hirveparki» (1955) ja «Ameerika unistust» (1965) —, aga juba siis ja veel rohkem seitsmekümnendatel aastatel nõudis järjest rohkem aega ning hoolt tema väga isikupärane, lõöv ning aktuaalne publitsistika ja esseistika. Sageli esineb tema reportaažlikes teostes Norman Mailer ise — minategelane, kes ei talleta nähtut-kuuldut mitte kõrvalseisjana, vaid sekkub aktiivselt sündmuste kulgu ja nõuab lugejalt täit tähelepanu ka oma vahetutele mõtetele, tunnetele, tegudele. Mitmesuguseid kogumikke või tervikraamatuid selles vallas on tal ilmunud üle kahekümne. Need liiguvad oma teostuselt ning sugestiivsusest tihti peale ilukirjanduse piirimaal ja kannavad vastavat alapealkirjagi: romaani kui ajalugu, ajalugu kui romaani («Õõarmed», 1968), romaani biograafia («Marilyn», 1973), tõsieluroomaani («Timukalaul», 1979). Too viimati mainitu, üle tuhande lehekülje pikk best-seller, meenutab ülesehituselt ning sisultki Truman Capote'i «Külmavereliselt». Ka siin rekonstrueeritakse asjasse kaasatõmmatute kaasabil üks täiesti mõtetu mõrvalugu ja viiakse mõrtsukale — muide, tema enda tungival soovil — mõistetud surmanuhtluse täide. Samal ajal on «Timukalaul» meeldivalt originaalne teos, seitsmekümnendate aastate Ameerika tegelikkuse omapärane kroonika.

«Muistsed õhtud» (*Ancient Evenings*, 1983) on Norman Maileril esimene pesuehtne romaani pärast 1967. aastat. Teos on dateeritud aastatega 1972—1982, millest aga ei tule arusaadavalt järeldada, et kirjanik oleks need kümme-üksteist aastat pidevalt selle ühe raamatu kallal töötanud. Romaan algab egiptuse noormehe Menenhetet Teise (või tema teisiku) pika virgumisega Niiluse-äärses Nekropolis. Tema hauakamber on rüüstatud, muumia vigastatud, aga siiski läheb tal viimaks korda kokku koguda või ühendusse astuda või lihtsalt mäletama hakata oma seitsset hinge/vaimu, valgust/varju. Need on Ren, Sekhem, Khu, Ba, Ka, Khaibit, Sekhu (ma kasutan mugavuse huvides Maileri pruugitud, seega siis inglise keelele kohandatud transliteratsiooni) ehk tõlgitult: Nimi, Vägi, Ingel, Süda, Teisik, Vari ja Sälmed. Seitse oli egiptuse valitseja, maagiline arv ja seitse valitseb ka Maileri romaani. See on jaotatud seitsmeks raamatuks ja enamik raamatuid on jaotatud seitsmeks või kaks korda seitsmeks peatükiks. Iga raamatu ja selle peatükkide ette on pandud seitsme valguse ja varju üks hieroglüüf, nii et iga raamat peaks kõige muu kõrval üht- või teistviisi

eksponeerima egiptlase hinge ise tahku või astet.

Esimenes raamatus, mis kannab pealkirja «Ühe surnud mehe raamat», saab surma suikunu tagasi oma nime või üldse identiteedi. Tema hauakambris on toodud ka vanavanaisa muumia. Vanavanaisa oli samuti Menenhetet (järjekorras vastavalt Esimene). Surnukehade matuseks ettevalmistamise pika kirjelduse ning kahe Menenheteti lühikese nägelmise ning äratundmise järel alustavad nad üheskoos teekonda Surnutemaale.

Teine raamat — «Jumalate raamat» — tutvustab ja uurib pikalt-laialt egiptlaste uskumusi, käibetodesid, moraalikäsitust, võiks koguni öelda, seda ideoloogilist pagasit, mis juhtis toonase inimese käitumist ning tegusid, andis talle sisemise kindluse, väe. Oigupoolest on see egiptuse loomislugude ning jumalamütide ümberjutustus. Maileri järgi valitses Egiptuse panteonis veel suurem segadus, vägivald ja tiirasus kui kreeklaste jumalate juures. Ent iga rahva müütiline maailmakäsitlus peegeldab ühelt poolt ja vormib teiselt poolt argitegelikkust. Ja nõnda pitserdavad ka seda vaaraode, öukondlaste, lihtinimeste igapäevast elu, mis Mailerile kangastub, naudingute klaperjaht, libiido kummardamine, verepilastuse tavalisus, ohjeldamatu võimuapulus koos kõigi sellest johtuvate kuritarvitustega.

Menenhetet Esimene, vanavanaisa, kelle ümber hakkab pärast nimetatud sissejuhatusi arenema romaani tegevus, on elanud saja kaheksakümne aasta jooksul neli korda (kui mees suguühete ajal sureb või tapetakse, elab ta oma just sigitatu pojas edasi, säilitades varasema mälu). Esimeses elus teeb ta hiilgavat karjääri: lihtsast talupoisist sõjavankrijuhiks, siis kindraliks, edasi vaarao usaldusalusena mõjukaks öukondlaseks ja vaarao haaremi ning lõpuks tema pärisnaiste «ülevaatajaks». Teises elus tõuseb ta oletatud vaaraojana ülempreestriks. Kolmas elu algab lõbumajas, kuid sellegi lõpul on ta papüüruse valmistajana ning ekspordijana rikas mees. Ka oma neljandas, viimases elus ronib ta võimu- ja jõukuseredelist üles. Tuleks mainida vahest sedagi, et kirjanik ei pööra võrdset tähelepanu Meni kõikidele eludele. Lõviosa romaani kuulub esimesele inkarnatsioonile, teist ja kolmandat üksnes visandatakse mõnekümnel leheküljel. Enamiku romaani mahust hõlmab Menenheteti mälestuste heietamine. Ta pajatab nimelt vaarao Ramses Üheksandale, oma nimekaimust lapselapsele ja selle vanematele, mismoodi elati ja oldi Ramses Teise ajal.

«Muistsed õhtud» rekonstrueerib laias laastus Ramsese aega, kui Uut Riiki valitsesid 19. ja 20. dünastia umbes aastatel 1300—1100 enne meie ajaarvamist. Selle perioodi alguses Egiptuse riik õitses ja laienes, aga varsti järgnesid rahunused, segadus ning allakäik. Ka massilised hauröövid, mis andsid tunnustat tõsisest teoloogiakriisist, kuuluvad Ramsese ajastu teise poolde. Romaanis domineerib Ramses II oma naistega, oma sise- ja välispoliitiliste aktsioonidega, oma uskumustega. Kahte kulminatsioonigi võiks nimetada. Üks on sõjakäik prae-gusse Palestiinasse ning Liibanoni hetitide vastu ja kaotusega võidetud Kadeši

lahing, teine vaarao esimese kolmekümne valitsemisaasta pidustused ning nende ettevalmistused.

Menenhetet Esimese korduvad taassünnid ja Menenhetet Teise võime teiste inimeste mõtteid lugeda (eriti agar on ta oma vanavanaisa mõtetesse pugema ja viimase mälust välja kookima neid eluseiku, mida see ei vaevu või ei taha oma kuulajatele jutustada) on mõistagi efektne kirjanduslik võte, mis lubab kirjanikul ajabarjäärist hõlpsasti üle hüpata ja sisevaateid varieerida. Ent see müstilisuse ning irratsionaalsuse loor, mis romaani kohal lehvib, näikse omavat muudki tähendust. Esiteks usub Mailer nähtavasti, et vanad egiptlased nägid endid ja oma elu, selle mõtet just nimelt tema pakutud müstikaprisma läbi. Teiseks aga paistab ta — nagu tavaliselt ikka kirjanik, kes väljendab ennast kujundite, sümbolite, fantaasiamaingu abil — tundvat tõsist põlgust (või peaks ütleva — hirmu) meid ümbritseva ülemäärase ratsionaliseerimise ees. Muidugi on võimalik, et Mailer siin seal ka pihku muigab, kuid pilaromaan selles mõttes, nagu on Helli oma, ei ole «Muistsed öhtud» mingil juhul.

Norman Maileri kujutusvõime on imponeriv. Pilt, mis meile maalitakse, on erakordselt liikuv, vahel otse uperpallitav, hämmastavalt mastaapne, rabavalt suurepäanne oma nägemustes, tõlgendustes. Ja siiski... Minuni ei ole jõudnud romaanile antud hinnangud kirjaniku kodumaalt, kuid oletada võib küll, et need ei ole olnud kaugelki üksmeelselt soosivad. Maileri anne on alati entusiastlikku vastukaja leidnud ja kindlasti sai «Muistsed öhtud» mitmeid ülivõrdes arvustusi. Ent samas ei ole raske ette kujutada nii lugejate kui ka kriitikute hämmingut, rahulolematust, võib-olla koguni pettumust.

Mailer on väga auahne kirjanik ja «Muistsed öhtud» tema senistest kirjanduslikest üritustest vist küll kõige auahnem. Siin peab kaasa mängima kõik — puhtformaalsetest kompositsioonielementidest inimese süvapsühholoogilise analüüsini. Ma olen liiga suur võhik, et suuta otsustada, kas ja kuivõrd arvestab kirjanik tänapäeva egiptoloogide saavutusi ning seisukohti. (Oletada võib küll — iga tahes suudab Mailer niisuguse mulje jätta —, et ta on kirjeldatava perioodi olustikus, tavades, uskumustes, kogu materiaalses ja vaimses kultuuris väga hästi kodus; kui midagi on vassitud, siis pigem tahtlikult või kirjanduslikel kaalutlustel.) Ent iseenesest ei olegi see eriti tähtis. Sest «Muistsed öhtud» on oma kavatsuselt palju enam kui harjumuspärane ajalooline romaan. See on Norman Maileri uurimus, seisukohavõtt, isegi kohtuotsus inimese olukorrast üldse — enne ja nüüd. Tänapäeva paralleelid ei ole antud küll üheses vastavuses, kuid on ridade vahel täiesti tajutavad, oma pealetükkivuses kohati häirivadki. Need on ju meie oma ajastu lõbujanu, võimuiha, tahtlikud enesepetmised, süd ametu teiste ärakasutamine, mida Mailer kraamib suure uudishimu ja väikese kokkumusega vanade egiptlaste juures päevavalgusele. Ja kuna «Muistsed öhtud» on pandud esitama ning selgitama kirjaniku inimesekontseptsiooni, siis on see ka äärmiselt propagandistlik raamat. Mida Mailer usub, seda

uskuma saada tahetakse ilmtingimata ka lugejat. Et seksuaalsus on Maileri järgi ühiskonna liikumapanev jõud ja iga suguline vahekord mehe-naise vahel ühelt poolt võit üksilduse ning abstraktsioonide üle, teiselt poolt enese taaslaadimine uuteks eluärplemisteks, siis pannakse Menenhetet neid talle vaid hetkelist rahuldust andvaid kogemusi hankima sellise üksluisse järjekindlusega, et asi kipub lõpuks tüütavaks ning naeruväärseks luituma.

Üks mõndus siiski. Väga võimalik, et «Muistsed öhtud» nõuab laagerdamist ja vahest ehk ühelgemistki. Seda enam, et kirjaniku kinnitust mööda on tegemist planeeritud triloogia esimese osaga. Teine viivat meid ulmelisse tulevikku ja kolmanda tegevus peaks toimuma olevikus.

*

Joseph Heller jõudis kirjandusse Maile-rist ja Vidalist tunduvalt hiljem. Esikromaan «Löks 22» ilmus alles 1961. aastal. Ja produktiivne autor ei ole ta edaspidigi olnud. «Midagi juhtus» avaldati 1974, «Kuldaväärt» 1979. Nii et «Jumal teab» (*God Knows*, 1984) on tema neljas romaan. Märgatavat lisa ei leia me ka teistest žanridest: kümme-kond (kogusse koondamata) novelli, mõned näidendid, stsenaariumid — neist näidend «Me pommitasime New Havenit» (1968) ilmus Paul-Eerik Rummo tõlkes 1973 ka eesti keeles —, ja ongi kõik, kui piirduda selle paksema poolega, mida leksikonid vaevuvad registreerima.

«Kuningas Taavet oli jäänud vanaks ja elatunuks, ja kuigi teda kaeti vaipadega, ta ei saanud sooja. Siis ütlesid ta sulased temale: «Otsitagu mu isandale kuningale tütarlaps, kes on neitsi, ja ta seisiku kuninga teenistuses ning olgu tema eest hoolitsejaks. Ta magagu su süles, et mu isand kuningas saaks sooja!» Nad otsisid siis ilusat tütarlast kõigist Iisraeli rajadest ja leidsid suunemlanna Abisagi ning töid ta kuninga juure. Tütarlaps oli üpris väga ilus; ta sai kuninga eest hoolitsejaks ja teenis teda; aga kuningas hoidis temast.» Nende sõnadega algab Esimene Kuningate raamat ja selle stseeni kirjandusliku eksplikatsiooniga algab Joseph Helli romaani «Jumal teab». Kuningas Taavet on vana — liha poolst juba nõder, kuid vaimult veel virge, ja et järelejäänud päevi täita, hakkab ta meenutama oma minevikku, tõusu karjapoisist kuningaks. Pealegi on lahendamata küsimus, kummale pojale — Adamijale või Saalomonile — jätta troon. Mõlemaga on omad hädad, eriti aga Batseba poja Saalomoniga. «Ta on ohmu, Batseba, ohmu,» kaebab Taavet. «Ta ei pea kuningana vastu. Tahab muudkui ehitada ja ehitada, tahab juutidele laevastikku luua!» Ja vahekord Jumalagagi pole vanal kuningal päris korras — Helli Taavet leiab nimelt, et Jumal pole temaga õigesti käitunud ja on talle vabanduse võlgu.

Kui Iisraeli lapsed olid Egiptuse vangipõlvest Kaananimaale jõudnud, seati kohtumõistjad juhtideks ning õigusetegijateks kaheteistkümneme suguharu etteotsa. Saul oli esimene, kes põhjapoolsed suguharud liitis Iisraeli kuningriigiks. Taavet oli tema järglane. Ta alustas Juuda kuningana, sai aga mõni aeg pärast Sauli sur-

ma ka Iisraeli kuningaks ja Jeruusalemma jebuslastelt äravõtmise järel Jeruusalemma kuningaks. Veelgi enam: oma pika valitsemisaja jooksul võitis ta enamiku naaberriikide ja kas liitis nende maa oma riigiga või pani nende linnadesse oma garnisoni või muutis nende valitsejad Iisraelile andamit maksvateks vasallideks. See toimus kümnenda sajandi esimesel poolel enne meie ajaarvamist (Taaveti valitsemisdaatumiteks märgitakse tavaliselt 1000—962), ja kuna tollal ei olnud Vana Maailmas — ei Egiptuses, ei Mesopotaamias, ei Väike-Aasias, ei Vahemere põhja- ja lõunarannikul — ühtegi suurvõimu, võis Taavet, kelle riik ulatus Egiptusest Eufratini, pidada ennast täie õigusega oma aja vägevaimaks valitsejaks maailmas. Kuigi, jah, võrdlus annab siin huvitava tulemuse. Heller laseb oma Taavetil öelda: «Ma olin uhke kui paabulind, sest ma olin üle võtnud Vermonti suuruse kuningriigi ja loonud impeeriumi, mis oli sama pirakas kui Maine'i osariik!»

Taaveti lood on kirjas kahes Saamueli raamatus, Esimese Kuningate raamatu alguses ja oluliste väljajätete ning lisandustega Esimeses Ajaraamatus. Heller toetub neile ja seepärast meenutab vana kuningas, kuidas ta noore poisina isa lamaste juurest ära kutsuti, et Saamuel saaks ta kuningaks võida, kuidas ta kuningas Saulile kannelt mängis, kui viimasele kuri vaim peale langes, kuidas ta vilistite kahevõitleja Gati mehe Koljati lingukiviga ära võitis, kuidas ta Sauli poja Joonataniga igavest sõprust vandus ja Sauli tütret Miikali eest mõrjalunaks kakssada vilistite eesnakka tõi, kuidas psühhopaadist Saul teda taga kiusama hakkas (naised kõikides Iisraeli linnades tantsisid ja laulsid vastastikku: «Saul löi maha oma tuhat, aga Taavet oma kümme tuhat!»), teda tappa tahtis ja kodumaal põgenikuks muutis. Edasi tulevad — Saul on vilistitele kaotatud lahingus enese mõõga otsa kukutanud ja Taavet kuningaks tõusnud — võidud jebuslaste, vilistite, moabiitide, amalekkide, edomlaste, ammonlaste, süürlaste ja paljude teiste üle. Seaduselaegas tuuakse Jeruusalemma ja algab selle igaveseks ajaks juutidele valutatud kaljulinna ümberehitamine. Poeg Amnon naerab ära oma poolde Taamari ja lemmikpoeg Absalom tõstab isa vastu mässu ning saab surma. Väepealikud omavolitsevad, õukond intriigitse. Vahepeal on hetki Urija kaunis naine Batsaba Jeruusalemma katusel kümmelnud ja valla päästnud häbitegade ning lembeõndsuste pika rea. Batsaba sängitarkused, nende magus meenutamine ja võimatu tagasihihkamine painavad paljudest naistest oma elu jooksul rõõmu tundnud kuninga meelt surivoodiski.

Teatava piirini jälgib Heller algallikaid üsnagi pedantselt. Kui Saamueli ja Ajaraamatud tunnevad nimepidi kaheksat Taaveti naist, siis suudab ka Helli protaagonist nimepidi meenutada ainult kaheksat naist, ehkki ta kohe lisab — sedagi kooskõlas Vana Testamendiga: «Ja pärast Batsabat võtsin ma veel rohkem naisi ja liignaisi ja mulle sündis veelgi poegi ja isegi mõned tütreid.» Mulle ei hakanud küll silma, et Heller oleks omalt poolt täiendanud Taaveti registreeritud sõprade ja vaenlaste nimekirja või mõelnud talle uusi

olulisi elujuhtumeid välja. «Jumal teab» lähtub teadaolevast. Samas on see aga sedasorti romaani, mis tuntut täpsustab ja ümber tõlgendab. Peategelane seletab kogu aeg, mismoodi asi tegelikult oli, ja see «tegelikult olemine» tähendab toonaste kroonikute talletatud seikadega vaba ümberkäimist ning vahel koguni nende pea peale pöörmist. Pilavale absurdile ehitas Heller üles oma kolm esimest romaani ja sellel põhineb ka neljas.

Kolm tuhat aastat tagasi oli raud juba alustanud Palestiinas võidukaiku ja teatava piirini moodustab varasem rauaaeg ka Helli romaani ainelise ning kultuuritasemelise tausta. Aga ma pean jällegi rõhutama: teatava piirini. Sest «Jumal teab» kubiseb anakronismidest. Mõistagi ei johtu see eri ajastute segiajamine kirjaniku teadmatusest või lohakusest, vaid on täiesti tahtlik, võiks öelda koguni kunstikavatsuslik. Anakronisme kohtame romaani igal tasandil olustiku kirjeldamisest peategelase käitumise motiivide leidmise ning tema psühhonaalüüsini välja. Nii sööb Taavet kartulipannkooke ja *taco't* (= liha, köögivilja või muu täidis maisileivatainas), oskab peale heebrea keele ladina keelt ja jidišit, on lugenud (või vähemasti tunneb) Miltonit ja Shelleyt, Nietzsche ja Freudi. Ta pahandab Michelangeloga, et see on pannud tema, juudi, paljakskraabitud lõuaga ja ümberlõikamata peenisega ihualasti kõigi maailma inimeste vahtida, ja Shakespeare'i-ga, et see on Sauli ja tema tagant näpanud ja kokku keeranud viievaatuselisi kärke, mis on täis hälinat ja raevu ega tähenda midagi. Ja nii edasi ja nii edasi. Korduvad seda laadi ütlemised, nagu: «Ta [Abisag] liigub kui balerin — arvata-vasti on tüdruk mannekeenide koolis käinud», või: «Ma olin omas meeles lootnud, et minu kallis Jeruusalemma linn puhkeb Lähis-Ida särava vaatamisväärsusena õitsele sessamas ilus ning tähenduses mis säärased silmapaistvad pealinnad nagu Kopenhaagen, Praha, Viin ja Budapest; tegelikult aga hakkas see, nagu Miikal oli karme tähelepanu juhtima, sarnanema järjest rohkem Coney Islandiga.» (Coney Island, New Yorgi metropoli kuuluv saar, on kuulus lõbustusparkide ja muu tingeltangi poolest.)

Ent veel rohkem oma ajastust väljas ning prototüübile võõras on Helli peategelane. Ei ole tema Taavet osav poliitik ega verine väepealik, kes oma madalast seisusest hoolimata tõuseb vägevaks kuningaks tolleaegses maailmas. Ei ole tema Taavet — rangelt võetuna — ka see tantsida armastanud kandlemängija, kes leinab elegeilistes värssides oma sõpra taga ja kelle nimega on seotud seitsekümmend kolm psalmi, või Jumalat ülistav ning kartev mees, kes oma patutegusid korduvalt ja härdasti kahetseb. «Jumal teab» peategelane on lihtsalt järjekordne variant hellerlikust pooleksistentiaalistlikust peiarist — üheaegselt nii eluheidik, kes on paljude (või saature) lükatõugata, kui ka elunautleja, kes on rõõmsalt valmis karjääriredelil ülespoole ronima. Selle varasemad inkarnatsioonid on John Yossarian («Lõks 22»), Bob Slocum («Midagi juhtus») ja Bruce Gold («Kuldaväart»).

Selles avalduvadki Helli romaani

nõrkused ja tugevused. Ajalooline koorik on täiesti olemas, paiguti koguni nii paks ja kõva, et lugeja, kes ei tunne Taaveti lugusid pinnapealseltki, võib selle järamisel ja eriti päris- ning kohanimele virvarris ekseldes huvi kaotada. Aga ajaloolist romaani, kus üritatakse mõõdanikku nii ajatuult kui võimalik elustada, meile ei pakuta.

Teisalt küll — keda vaimustavad must huumor (vahel valgekski pleekunud) ja eluparadokside näidustamine *à la* Joseph Heller, see saab lugedes rohkem kui üks kord naerda. Ilmselt on ridade vahelt võimalik välja lugeda satiiri tänapäeva Iisraeli ambitsioosse ideoloogia pihta: absurdne ja närune oli valitud rahva megalomaania ja laienemisüritused kolm tuhat aastat tagasi, absurdsed ja närused on need ka praegu. Omajagu vürtsi — ja ehk kaalugi — lisab asjaolu, et naerja ei ole võõras, vaid suguvend, ameerika juudi kirjanik Joseph Heller.

*

Gore Vidal on olnud viljakas kirjamees. Ta alustas 1946. aastal romaaniga ja eelistas siiaaani muude võimaluste kõrval just belletriseeritud eneseväljendamise ning elu tõlgendamise moodust. «Lincoln» (*Lincoln: A Novel*, 1984) on tema üheksateistkümnenda romaan. Veel on ilmunud viis näidendit, viis kogumikku publitsistikat ning esseistikat ja üks novelliraamat. Kolmest kirjanikust on ainult Vidal, nagu mainitud, ka varem harrastanud ajaloolist romaani ning sellega tunnustust ja menu saavutanud. «Julianus» (1964) on sellesama Rooma keisri «autobiograafia», kellel juba pikemat aega maid jagab Leo Metsar. «Loomine» (1981) viib lugeja Herodotose ja Confuciusse, Dareiose, Xerxese ja Periklese viiidasse sajandisse e. m. a. Kuna alpool tuleb pisut pikemalt juttu «Lincolnist», siis on vahest veelgi olulisem rõhutada kirjaniku kauaaegset ja püsivat huvi oma kodumaa ajaloo vastu. «Burr» (1973) portreerib üht koloriitsemat seiklejat ning poliitikut Aaron Burri (1756—1836) Ühendriikide sünniaastatel ja kibestunud Burri silmade läbi mitmeid riigisid noore vabariigi esimestelt aastakümnetelt. «1876» (1976) on Ühendriikide sajanda aasta romaan (ilmunud kaheksajandaks juubeliks) ja president Ulysses S. Granti (1822—1885) valitsemisaja lõpu poliitilise korrupsiooni kirjanduslik esitus.

«Lincoln» paigutub ajalisel «Burri» ja «1876» vahele. Sellesesamasse nn. Ameerika tsüklisse kuulub neljanda romaanina ka eesti keeles 1972. aastal ilmunud «Washington, Columbia ringkond» (1967). Kirjanik on endale ülesandeks seadnud läbi valgustada kodumaa mineviku valitud sõlmperioode ja ajaloo kulguga märgatavalt mõjutanud sündmusi ning isikuid. Viimase raamatu ilmumise järel antud intervjuus lubas ta viia nende ajaloolis-poliitiliste romaanide arvu vähemasti kuuetele ja vaadelda lähemalt kindlasti veel XX sajandi algust ning neljakümnendate aastate lõppu.

«Lincoln» on biograafiline romaan. Mõlemad sõnad vajavad täpsustamist. Teos keskendub konkreetse ajaloolise isiku, nimelt Ühendriikide kuueteistkümnenda presidendi Abraham Lincolni (1809—1865)

ümber, kuid ei hõlma mitte kogu tema elu, vaid viimast nelja aastat. Vihjed varem toimunud on sedavõrd harvad ning juhuslikud (ehkki tihti autori üldkontseptiooni teenistuses), et mingit terviklikumat pilti presidendieelsest Lincolnist ei teki. Tegemist on kahtlemata romaaniga. Seda tunnistavad tegelaste ilukirjanduslik esitamine, ohter otsese kõne kasutamine, üksikute kas tervenisti või osaliselt (s. t. Vidal lisab liha ja verd isikule, kellest ajalugu mäletab ainult nime või mõnda üksiktegu) väljamõeldud meeste-naiste lükkimine faabula keerdkäikudesse. Samas peab rõhutama sedagi: ajalooheduse aste — eriti peategelaste osas — on väga kõrge, kõrgem igatahes, kui tavaliselt läbilõikeajalooromaanis. See, mis Lincoln ja teda ümbritsenud inimesed igas konkreetsetes situatsioonis teevad või ütlevad, on kas otsest dokumenteeritav (tolleaegsete kirjade, ajalehede, protokollide, päevikute, mälestuste jmt. ülestähenduste põhjal) või väga lähedane sellele, mis nad oleksid võinud teha või öelda. Tollele asjaolule juhib tähelepanu Gore Vidal oma lühikeses järelsõnas ja tema kinnituses ei pruugi kahelda. Muide, väljamõeldud süzeeliin, mis puudutab eelkõige lõunameelsete ühe vandenõu ettevalmistamist (ka tegeliku atentaadiga on sellel põgus ühendus), lisab tolele üsnagi staatilist arenevale romaanile omapoolset lugemispõnevust.

Raamat algab presidendiks valitud Lincoln salajase (kardetakse mõrvakatset teel) saabumisega pealinna veebruaris 1861. Järgnevad ametisse astumine ja Valgesse Majja kolimine, kabineti moodustamine, kuhu ta valib nii konservatiivse kui ka radikaalse, nii oma poolehoidjaid kui ka poliitilisi vastaseid, et eri fraktsioonidel silma peal hoida, ja siis, Lincoln mitmest kompromislikust üleskatsust ning žestist hoolimata. Kodusõja tegelik puhkemine sama aasta aprillis. See ei ole Vidali avastus, vaid hästi tuntud ajalooline tõsiasi, et Lincoln, kes ei saanud küll neegrite orjuse pidamist põhimõtteliselt õigeks kiita ja oli kategooriliselt selle uutele territooriumidele laiendamise vastu, soostunud presidendina siiski uniooni säilitamise huvides, aga ka puhtmajanduslikul kaalutlusel (Lõuna põllumajanduse suhtelisel kõrge tase tulenes tollal eeskätt neegrite sunnismaisest tööst) orjuse säilitamisega ajalooliselt kujunenud piirkondades. Ka 1863. aasta 1. jaanuarist jõustunud emantsipatsiooni proklamatsioon oli paljus lihtsalt sümboolne, sest vabastati neegrid, kes viibisid osariikides, mille üle föderaalvalitsusel puudus sel ajal kontroll. Teisalt aga, kui kokkuleppe leidmise üritused nurjusid ja noor vabariik oli kistud verisesse kodusõtta, tegi Lincoln kõik temast oleneva, et sõda võita ja liitriik säilitada. Seisnuks riigitüüri mees, kellel puudunuks tema otsusekindlus, aktiivsus ning ettenägelikkus, oleksid sellel sisekonfliktil võinud olla lausa katastroofilised tagajärjed. Romaan lõpeb — arvestamata otsi kokkusuõlmivat mõneleheküljelist epiloogi — Lincoln mõrvamisega Fordi teatris viis päeva pärast Konföderatsiooni vägede alistumist. Vidali järgi teostas atentaadi väike grupp faanaatikuid, kuigi ta mõõnab ka radikaalide vandenõu võimalust.

Abraham Lincoln on küllap kõige läbi-

uuritum ja läbikirjutatum isik Ameerika Ühendriikide ajaloost. Seepärast kerkib keelele esimese küsimusena: mida uut on Gore Vidalil sellesse lincolniaanasse lisada? Uut tõenäoliselt mitte midagi ja ega tema kirjutamislaadki uusavastusi ei nõua. Ta on silmapaistvalt erudeeritud ja poliitikast tõsiselt huvitatud kirjanik, kes on läbi töötanud tohutu hulga Lincoln viimaseid eluaastaid puudutavat otsest ning kaudset materjali ja kujundanud selle põhjal oma nägemuse presidendist. See kordab teada olevaid (tihti ka vähe teada olevaid) fakte ning seiku ja erineb harjumuspärasematest käsitustest mõne rõhu muudetud asetuse ning mõne tõsiasja teisendatud tõlgenduse poolest. Vidalil lugedes meenus mulle Isaac Asimov, kes on mitmel puhul väitnud umbes nii: ma loen läbi hunniku igavaid raamatuid ja kirjutan nende põhjal uue ja huvitavama. Samas peab küll paika, et Lincoln kammitseb mõnevõrra Vidali fantaasialendu ja satiirikuaiget. Aaron Burr andis kirjanikusliku kujuna ja möödunu sapise meenujatjana Vidalile tunduvalt vabamad käed oma teravmeelsusi puistata ja «ametlike» versioone vabariigi nooruspäevist uhmata.

Gore Vidalil Lincoln on pisut mõistatuslik endassesulgunud mees. Ümbritsetud paljudest inimestest, ei näi tal olevat siiski lähedasi sõpru oma kolleegide ega perekonnaliikmete hulgas. Kirjanik, kes jälgib teda ikka kõrvalt või teiste silmade kaudu, säilitab selle enigmaatilise hõngu romaani lõpuni. Ka Lincoln traagilisust toonitatakse: rahupõldaja, kes peab sõdima, keskteel käia soovija, kes peab oma otsuste olemahatati äärmuslane, isa, kellelt surm röövib pojad, jms.). Mis aga kõige rohkem silma torkab — eriti Carl Sandburgi ja Edgar Lee Mastersi vastandlike Lincoln käsituste kõrval —, on Vidali tõsine soov portreerida Lincoln sellisena, nagu ta oli enne märtrikrooni pähe saamist, enne kui müüdid ja legendid hakkasid varjutama tegelikult elanud inimest. Lincoln oli oma eluajal siiski vaid mõõdukalt populaarne. (1860. aasta presidendivalimistel sai ta vähem kui nelikümne protsenti häältest; presidendi tegid temast valijamehed, sest vastasleer — demokraatlik partei — oli lõhestunud. Aga ka 1864. aasta valimistel suutis ta George McClellanit edestada ainult neljasaja tuhande häälega.) Loomulikult ajendas Lincoln, nagu iga teist poliitikut, tegutsema hüpertrofeerunud võimuiha. Ent peamine ei ole see, vaid Lincoln arukas eneseohjeldamine nendes paljudes ekstreemolukordades, mida tema valitsemis-aeg nii rohkesti pakkus. Vidali respekt oma kangelase vastu püsib lõpuni, see tähendab, ta ei hakka teda pilama ka nendel puhkudel, kus satiiriku retušist loobumine näikse nõudvat kirjutajalt peaaegu enesetalgust. Kompromisse armastava Lincoln otsusekindlus kriitilistel hetkedel ja tema valmisolek teisi arvestada, vastaspoolt austada ka üsna räpastes poliitikamängudes paistavad avaldavat Vidalile kõige suuremat muljet. Washingtonisse saabunud Lincolnil laseb Vidal hoiatada errumineva presidendi James Buchanani suu kaudu: «Ühendriikide presidendi amet ei passi härrasmehele pidada.»

Romaanis on palju, palju lehekülgi pühendatud kabinetil istungitele, aga ka sisemistele nägelemistele. Nii mõnegi «kodumaa päästja» kõige rohkem energiat nõudvaks tegevuseks kipub jääma konkurentidele jala taha panemine ja isikliku karjääri eest heaseisimine. Poliitikaanide väikluse ja väiksuse taustal dramatiseerub seda suuremaks Lincoln kuju. Kodusõja tegelikust käigust, lahingutest, laipadest, leinadest on raamatus vähe juttu, küll aga jälgitakse huvi ning asjatundlikkusega neid poliitiliste hoobade pööramisi, mis teevad sõja pidamise ja lõpuks ka sõja võitmise võimalikuks. Lincoln perekonnaelu varjavad ebamäärasuseloori kergitatakse harva, ehkki Mary Todd Lincoln migreenseid peavalusid ja otse haiglaslikku raha raiskamise kirge maintakse korduvalt. Vidali tugev külg on argipoliitika asjatundlik esitamine ja selle kerge karikeerimine. Ma oletan, et «Lincoln» võiks erilist huvi ning lugemisnaudingut pakkuda asjasse mõningal määral pühendatule. Vidal oskab panna vastandseisukohtade ning -taotluste esindajad oma erimeelsustes elama ja tema vaimukused ning rabavad rohu ümberpaigutatud võivad mõnikord ärgitada küllap ajaloolastki tuttavaid asju uues valguses nägema. Kellele too raamat on aga esimene kokkupuude Lincoln maailmaga, kellele puudub eriline huvi Ühendriikide kodusõjaegse poliitilise malemängu finesside vastu, see lugeja võib kohati tõsiselt igavust tunda.

Vidal annab Lincolnile võrratult enam voli oma ajaloolist elu taas elada kui näiteks Mailer Ramsesele või Heller Taavetile. Vidal ei ole eriti pealekäiv kirjanik. Sellegipoolest lööb tal siingi täiesti hoomatavalt välja see suhteliselt kitsas inimesenägemus, mis iseloomustab kogu tema loomingut: inimese on lõplik, surelik, ainult ühel tasandil toimlev olend, kes elab tema saatuse suhtes ükskõikselt maailmas, universumis.

*

Ramses, Taavet, Lincoln. Ma ei sõanda ega oskagi mingeid iseäralikke järeldusi teha. Et kolm enam-vähem ühevanust tunnustatud kirjanikku pöörduvad kaheksakümnendate aastate algul ajaloo poole (kui ma oleksin «Lincoln» asemel võtnud vaatluse alla Vidali kolm aastat varem ilmunud «Loomise», saaks öelda koguni: meie ajaarvamise eelse ajaloo poole), võiks ju millelegi vihjata — aga millele? Väide, nagu tähendaks minevikuga tegelemine kirjaniku pagemist oleviku lahendamata probleemide eest, on meelevaldne ega pea nende teoste puhul paika. Kas või juba seepärast, et kõik kolm romaani, kaasa arvatud kõige ajalootruum «Lincoln», on ühte otsa pidi tänapäevaks kinni ja mineviku tausta ning olustikku kasutatakse neis küllalt suurel määral sootuks üldisemate, ajatumate asjade uurimiseks ning vaagimiseks.

Lõpetuseks tahaksin ma aga teha hoopis teist laadi juttu. Mind häiris lugemisel, nagu on häirinud korduvalt varemgi, romaanide mahukus. Mailerilt on umbes 47, Vidalilt umbes 45, Hellerilt umbes 25 autoripoognat proosateksti. Kui raamatud oleksid välja antud meie «Varamu» for-

maadis ja reatihedusega, saaks «Muistsed öhtud» ligi 900, «Lincoln» ligi 850 ja «Jumal teab» ligi 475 lehekülge pikk. Põneva ajaviiteteose puhul võib paksus olla isegi voorus. Aga kui on tegemist ikkagi nn. tõsikirjandusega, sõna- ning mõtte- tiheda romaania, mis on kirjutatud tähelepanelikuks ning kaasaelavaks lugemiseks, siis kurnavad need paljud sajad leheküljed su lõpuks päris ära. Inimese — lugeja puhtfüüsiline võime vastu võtta mõtestatud teksti (rääkimata igaühe ajavarudest) on piiratud ja paratamatult hakkab vaevama kartus, et sul on valitud lugemiskiruse juures jäänud võib-olla midagi olulist ning meeldivat raamatust kätte saamata. Ja samal ajal mär-

kad iga säärast telliskivi studeerides tühje lauseid, löike, isegi lehekülgi, märkad suurel hulgal kordusi, kusjuures ei korrata mitte ainult motiive ja probleeme, vaid teatava intervalli järel hakkavad tagasi tulema need tehnilised nipid, mallid, mille järgi näiteks ehitatakse üles stseen või joonistatakse välja karakter. Mulle on ikka tundunud, et kirjanik, kes ei suuda enast arukalt kontsentreerida, teeb iseendale karuteene. Romaane, pahatihti samuti pakse romaane, mida on tarvis ja huvitav lugeda, kirjutavad ka teised. Mitte ainult Mailer, Vidal ja Heller.

E. Soosaar

HÄÄLE KANDJAD

VISIOONE JÜRI ARRAKU ILLUSTRATSIOONIDEST HANDO RUNNELI KOGULE

Jüri Arraku illustratsioonid Hando Runneli luulekogule «Punaste õhtute purpur» on ühtaegu nii iseseisvad kunstiteosed kui ka raamatu tsükli vaheliistud, eri osade vahelised visuaalsed sillad, mis loovad üleminekumeeleolu. Juba tiitellehe pildil on ühenduslülili järgnevaga — mäel istuv luuletaja paneb kirja algava luulekogu esimesi ridu.

PILVE PIIRIL. Madal silmapiir (nagu ka mitmel teisel lehel). Maa kohal on figuuride-lõustade pundar, mis dünaamiliselt kerkib, kiirust ja kõrgust pidevalt juurde võttes. Kolm oraatorit moodustavad väikese koori. Neis on mõndagi ühist, eriti ilmekad žestid ja uhke poos, kuid nad tõenäoliselt ei kuuluta üht ja sama. Liialt individualiseeritud on kõnelejate näod, milles avalduvad meeste karakterid, tunded, ideed ja eesmärgid. Kuid nad jäävad hüüdjajaks häälteks kõrbes, sest keegi ei kuule neid — maastik õhusolijate all on tühi ning tumm, ilma inimesteta, ilma loomadeta, isegi korstnaist ei tõuse suitsu. Elu paistab ehk vaid jõest (või on tegemist hoopis maanteega?), milles punktiirtäpid loovad nagu vee voolamise mulje. Kuid, mis veel olulisem, kõnemehed ei kuula ka üksteist, igaüks ajab oma juttu, hüütakse välja oma loosungid, tahtmata kedagi teist kuulata. Võib-olla nad kuulutavad midagi, mis aitab meid ühtseks saada? Aga oraatorid teadagi ei armasta konkurente ega vaevu aatekaaslasigi ära kuulama. Nii nad kolmekesi hüüavad ja hüüavad tummale maailmale oma taht. «Kas see on tõesti valgus?» (Lk. 23.)

Ent seda lehte võib veel teisiti tõlgendada. Nimelt on suu lahti ainult keskmisel kõnemehel, tema partnerid pigistavad oma suud kinni ning, mis kõige üllatavam, vasakpoolse figuuri käsi justkui prooviks sulgeda rääkija suud! Seega algab juba esimesest vaheillustratsioonist groteskne ja mõistukõneline mäng tõlgendamisevõimaluste mitmesugusega.

VIRU VANNE. Selle lehe meeleolu on veidi nostalgiline, meenutuslik. Legendaarne Viru vande andsid kolm meest, siin on alles jäänud ainult kaks. Aimub tead-

mine, et edasiminekuks on võimatu, kui ees seisab monoliitne müür. Leekides põlevad või lõkkest nähtavale ilmuvad kaks portreelisele sarnasusele lähenevat näokuju on oma kolpade nurgelisuses irratsionaalsed, ka muud kujundid (nahkhiire tiivad, võib-olla verd tähistavad tilgad) viitavad nende suurmeeste asetsemisele väljaspool meie reaalsust. Teine versioon: nende manu tagasiminekuks pole enam võimalik, kuid varemloodu kohustab pooleliolevat jätkama. Sädemest tõuseb leek isegi siis, kui kollet ümbritseb tihe sein. Eeskujuga peab innustama. «Tuleks võtta see tuletungal» (lk. 29).

ISA ASI. Surma metafoorid on kujutavas kunstis ühed vanemad. Araviija lahendusi on kümneid ja sadu. Arrak on kasutanud küllalt levinud lahendust — surm kui mitmenäoline lendav mask on kaduviku kujutamisel juurdunumaid. Uudsenäo mõjub lahtiste haudadega maapind. Haudade kõrval ei näe me mulla-hunnikuid, maakamar on puhas ja puutumatu, hauaaukud on nagu iseenesest tekkinud, kõik pole päriselt valmiski saanud. Küll aga paistavad silmapiiril mingid kuhjatised, mille kindel rütmiline paigutus mõjub pahaendeliselt. Võimalik ka, et tegemist on mahajäetud haudadega, millest varjuriiki vajunud hinged tõusevad maa peale uute seltsiliste järele. Illustratsioonis on tunda sürrealismi mõjutusi, kuid selles laadis ei ole ta kõige parem.

HALJAL AASAL. See on kõige vastuolulisemaid tundeid tekitav pilt. Kahe armastaja kujus on midagi Romeo-Julia lugu meenutavat: pilk noorte silmis on pigem traagiline kui armastav, kirge õhkub keha hoiakust, kätte survest. Ja nagu ikka jälgib armastajaid kiibitsete ja ning kadestajate luurav kari, mis ihkab näha rohkem musta kui valget. Nad sekkuvad noore paari ellu, näib, et nende eest pole pääsu. Pildi fooniks on üldistatult edasi antud loodus, skitseeriva joonega visandatuna tasakaalustab ta täpsema vormiga figuraalkompositsiooni.

ÕHTUD. Näen selles lehes püha magameheltmise stseeni. Päev on olnud pikk ja

öö töötab vabanemist päeva muredest. Väsimus haarab liha oma võimuse, aga vaim püsib valvas ning erk, veel pole mahti uinuda. Midagi on päeva jooksul kehas lahkunud, midagi on juurde tulnud ja nii mõndagi on jäädavalt kristalliseerunud. Kehas valitseb rahu. Ühte randa on jõutud, teine ootab alles ees... Naine mehe kohal kui rahu sümbol, käed kaitsvalt laiali. Kui ema, kui Maria poega hoidmas... Pilt on erakordselt sugestiivne. «Täna ma luuletan läbi öö» (lk. 81).

ILUS MAA. Pärast und tuleb ärkamine. Horisondil tõuseb päike üle mere (kust siis mujalt?!). Päikese viirg madalal merel, lained aeglaselt ja laisalt randa veeremas... Ning koos koiduga tõuseb uus plejaad, uus põlvkond. Kuid kas see tulek on heroiline? Tulijad pole üksteisest eraldi, nagu olid vanad kõnemehed, näod vaatavad ühele poole, ilmed on tõsised ja mõtlikud, aimub tahe midagi ära teha. See on vist joonistusesarja kõige kujundlikum ning samas romantilisim pilt, omamoodi vastulause luulekogu pealkirjale «Punaste õhtute purpur».

Nii näeb ja kujutab Arrak oma generatsioonivenna maailma. Mitmenäolisena ja paradoksaalsena nagu poeetki, ja ühtlasi omamoodi. Arraku universumis, mis seekord vähem ironiline kui midugi, leiab lõpuks siiski koha usk õigluse, lootuse riiki.

Arraku illustratsioone võib võtta pildijadana (J. Lotmani mõttes), kuid iga pilt on nauditav eraldi võetunagi. Oma kunstis on Arrak hiilgav meeoleolu looja, puändikate ideede teostaja: ideed toetab läbitunnetatud tehniline teostus (lito). Eriti tähenduslikud on Arraku illustratsioonidel silmad, mis mõjuvad vaatajale (lugejale) lummaliselt, annavad eheda emotsionaalse ning esteetilise laengu. Silmad olid kõnekad kunstilised kujundid ka Wiiralti loominguks.

Arraku illustratsioonides nagu Runneli luuleski on esikohal inimene. Runnel kui sotsiaalne luuletaja kõrvutub Arraku kui aktiivse ning ekspressiivse, alati probleemirikka kunstnikuga. Mõlemad mõtisklevad maailma asjade üle. Seepärast tahakski ühendada Arraku illustratsioonid koondnimega «Hääle kandjad», mis kõlaks kokku Runneli eelmise kogu pealkirjaga «Kodu-käija».

Niisiis Arrak mängib, tõmbab vaatajagi mängu kaasa, mängulisust tekitavad juba kasutatavad sümbolid. Ent siin on

ka teatav vastuolu, sest Runneli luule on pealtnäha väga selge ja lihtne, Arraku graafika aga väliselt keerulisem. Arraku kujud on seegi kord üheaegselt elamuslikud ja vahakujulikud. Arrak loob figuurid kontuuridest, toonitades napilt keha kumerusi. Selle poolest tuleb ta meelde — kui tõmmata paralleele kauge ma kunstiga — Goya «Kapriiside» sarja, ehkki hispaanlane on tunduvalt grotesksem ja müstilisem. Arrak aga pole siin müstiline (kuigi seda on ka tema puhul tihti täheldatud). Kuski kumab läbi ka Chagalli. Reaalselt keskkonda on Arrak täiendanud illusoorse maailma joontega, mis muudabki kujunduse suhteliselt autonoomseks, mõjub aga luuletuste suhtes veidi pealetükkivana. Arrak kaugeneb mõneti tekstist, luuletuste tuntav ümbruskond saab metafüüsiline ilme. Kunstnik eemaldub inspiratsiooniallikast, kuid jääb paratamatult pidama sellest tulenevasse teemaderingi.

Lihtne ja napp stiil annab hästi edasi kunstniku taotlusi, tema arusaama loetust. Lineaarne, joonest kantud kujutamisaad ei rõhuta joonistatu ruumilisust, ka tumedamad kohad tunduvalt vaevalt varjudena. Ette võiks heita koguni liigset pinnalisust, kahemootmelisust. Või on see olnud taotluslik? Olenid õhus (või vaakumis?) on maapinna objektidest eraldi, horisondijoon jagab pildid erinevateks poolteks. Pildipooled on selgelt ühendatud üksnes «Õhtute» pildil, mis on illustatsioonide seas kõige «ruumilisem». Laadi poolest jätkavad kõnealused illustatsioonid Arraku 1970. aastate teisel poolel väljakujunenud groteskset graafikat, mis aga oli jämedam, jõulisem, tugevama ja sügavama joonega. Arraku käekiri on muutunud lüürilisemaks ja lahtisemaks, võrreldes kas või 1978. aasta lehega «Mängud ümber puu».

On selge, et ilma Hando Runneli kaaluka koguta poleks sündinud ka kunstniku kiiduväärset tööd. Jüri Arraku illustatsioonid kuuluvad 1980. aastate eesti raamatugraafika kordaminekute hulka kõrvuti Kaljo Põllu (Betti Alveri «Lendav linn»), Vive Tolli (Marie Underi «Mu süda laulab»), Tõnis Vindi (Juhan Viidingu «Täna ja palun»), Mari Kaarma (Jaan Kaplinski «Õhtu toob tagasi kõik»), Leonhard Lapini (Paul-Erik Rummo «Ajapinde ajab») töödega.

H. Liivrand

ÜLELIIDULISE AUTORIOIGUSTE AGENTUURI TÖÖST EESTI KIRJANIKE TEOSTE VALJAANDMISEL VALISMAAL

Üldettekandes Eesti NSV Kirjanike Liidu IX kongressile ütles Vladimir Beekman: «Veelgi suuremate raskuste ees seisab autor, kui ta võtab ette kontrollida oma välismaale sõlmitud litsentsilepingu väljaandmise tähtaegadest ja tasumääradest kinnipidamist. Enamasti juhtub nii, et pärast lepingule allakirjutamist ei tea autor raamatu saatusest midagi, kuni

teda ükskord, tavaliselt aastate pärast, kutsutakse autoriõiguste agentuuri autori-eksemplaride järele ja veel tükk aega hiljem talle laekub anonüümne summa, mis ligilähedaseltki ei ühti arvestuslikuga lepingu järgi. Tõsi, tal on endal võimalus vahepeal astuda kirjavahetusse väljaandjatega, et selgitada, miks raamat viibib ja millal ilmub, aga kahjuks pole iga autor

mitmel põhjusel selleks hästi võimeline. Teine tee on pöörduda asjakohase avaldusega VAAP-i poole — ja autoritasu küsimustes on see ainus viis tõe jälile jõuda, sest siin seisavad autori ja kirjastaja vahel veel kummagi maa autorikaitse organid ning ümberarvestused käivad asjasse pühendamata lihtsalt üle jõu.

Võib-olla poleks liiast soovida VAAP-i töö täiustamist selliselt, et tema vabariiklikus osakonnas peetaks oma tööpiirkonna kõigi jooksvate litsentslepingute registrit — nende arv pole kindlasti nii hirmus suur — ning avaldusi ootamata jälgitaks tähtaegadest kinnipidamist ja muude kohustuste täitmist. Oma esindajate võrgu kaudu välismaal on agentuuril hõlbus liigse bürokraati kirjutajatelt aru pärida. Vahendustasu võtab agentuur ju autorihonorarilt niikuinii.» («Looming» 1986, nr. 6, lk. 799.)

Üleliidulise Autoriõiguste Agentuuri (VAAP) Eesti Vabariiklikult Osakonnalt selgituseks järgmist.

Üleliidulise Autoriõiguste Agentuuri põhifunktsioonid on:

1) nõukogude autorite ja nende õigusjärglaste õiguste ning seaduslike huvide kaitse tagamine teoste kasutamisel välismaal;

2) vahetalitus lepingute sõlmimisel ning lepingute (kontrahtide) sõlmimine välismaa juriidiliste ja füüsiliste isikutega nõukogude autorite teoste välismaal kasutamise kohta;

3) nõukogude autorite teoste välismaal kasutamise kohta üleliidulise Autoriõiguste Agentuuri poolt vahetult või tema vahendusel sõlmitud lepingute (kontrahtide) alusel saadava autoritasu vastuvõtmine ja kuuluvuse järgi väljamaksmine.

Asjaajamine välismaa kirjastajatega käib VAAP-i Moskva vastavate osakondade kaudu, kus toimub kontroll ja arvestus. Omalt poolt on VAAP-i Eesti Vabariiklik Osakond lepingute täitmise kontrolli hõlbustamiseks sisse seadnud žurnali, kuhu kantakse kõik pärast 1973. aastat välismaale läinud kirjandusteosed ja artiklid.

Kirjandusteoste kartoteek näitab, millises seisus on ühe või teise teose lepingu täitmine. Lepingulistest tähtaegadest kinnipidamist kontrollivad VAAP-i Moskva osakonnad. Kord aastas kontrollib seda ka VAAP-i EV Osakond, kuid ainult nende litsentslepingute osas, mille sõlmimisest on möödunud viis aastat.

Miks just viis aastat?

Asi seisab selles, et litsentslepingu kehtivuse tähtaeg on enamasti viis aastat, kuigi raamatu väljaandmise tähtajad võivad olla ka lühemad. Mingeid erilisi sanktsioone seks puhuks, kui raamatut õigeaks ajaks välja ei anta, lepingud tavaliselt ette ei näe.

Nii tulebki välja, et lepingu tulemus selgub viie aasta pärast, selleks ajaks on raamat kas välja antud või lepingu tähtaaja lõppemise tõttu ei tohi teda enam üldse välja anda.

Kui raamatut selle aja möödudes pole ilmunud, autorieksemplare ja autori andmeid raha pole tulnud (sest raha ei tule üldse VAAP-i EV Osakonnale), siis pöordume oma initsiatiivil VAAP-i Moskva osakondade poole selgitamiseks, kas raamat on ilmunud või ei. Isegi kui raamat on

ilmunud, võtab autorieksemplaride jõudmine autorini aega umbes pool aastat, sest need peavad kindlasti läbima VAAP-i Moskva osakonna, tihti ka välismaise autorikaitse organisatsiooni. Kui sealse kontrolli ja töötlemise ajale liita raamatute postis ja tollis oleku aeg, tulebki välja umbes pool aastat. Sellepärast polegi mõtet enne selle aja möödumist hädakeella lüüa.

Asja rahalise poolega on enam-vähem sama lugu. Kõigepealt on võõrriigi kirjastusel ette nähtud teatud aeg, mille jooksul ta peab autoritasu üle kandma välismaisele autorikaitse organisatsioonile (sotsialistlikes riikides on see aeg enamasti üks kuu), kes siis omakorda kannab selle üle VAAP-i arvele NSV Liidu Väliskaubanduse Pangas. Välismaiste autorikaitse organisatsioonidega on sõlmitud kokkulepped, millise aja jooksul nad peavad nende arvele VAAP-i jaoks laekunud summad üle kandma: mitte harvemini kui üks kord kalendriaastas (kapitalistlike maade puhul), kuid mitte tihedamini kui üks kord kvartalis, arvates raamatu ilmumisest (seda põhiliselt sotsialistlike maade puhul). Kui siia liita aeg, mis kulub maksedokumentide töötlemiseks, siis on selge, et paar kuud pärast raamatu ilmumist pole veel midagi oodata.

Mis puutub sellesse, et autorile laekub anonüümne summa, mis ligilähedaseltki ei ühti arvestuslikuga lepingu järgi, siis tuleb arvestada seda, et autoritasu ja raamatukaubandussüsteem NSV Liidus erineb tunduvalt teiste maade analoogilistest süsteemidest.

Meil võib autor autoripognate arvu, autoritasu määra ja tiraaži suuruse järgi välja arvutada saadaoleva summa ning ta saab selle pärast raamatu ilmumist kiiresti kätte.

Välismaal moodustab autoritasu teatud protsendi raamatu kaanehinna. Sellest poleks veel midagi, aga autoritasu makstakse seal välja mitte kohe pärast raamatu ilmumist, vaid vastavalt müüdud eksemplaride arvule. Raamatute käibe kiirus ei ole seal planeeritud paarile kuule, vaid aastate peale. Nii tulebki välja, et autor võib ühe raamatu eest saada autoritasu mitu aastat järjest väikeste summade kaupa, mida kantakse üle enamasti kord aastas. Kõik need summad kokku, millest on maha arvatud veel vahendustasu, tulumaksud ja lastetsummaks, moodustavadki lepingukohase autoritasu. Laekuvate summade arvestust peetakse VAAP-i Moskva osakonnas, Eesti osakonnas pole seda võimalik korraldada, sest siia raha ei laeku. Vastavad teated summade kohta saadab VAAP-i Moskva osakond autorile kas vahetult või vabariikliku osakonna kaudu. Andmed selle kohta, kas autor soovib autoritasu kätte saada sertifikaatides või «B» tüüpi arvele, on tavaliselt juba varem välja saadetud, mistõttu sertifikaadid saadetakse Moskvast postiga autorile otse koju, valuuta aga kantakse NSV Liidu Väliskaubanduse Panga Tallinna osakonda autori arvele. Isegi VAAP-i Moskva osakond ei saa alati kontrollida rahade laekumist, sest autorid käivad välismaal, neil on seal kirjastustega otsesid isiklikke kontakte. Tihtipeale makstakse neile VAAP-i loa alusel osa autoritasust kohapeal välja või loobub autor ise mingil põhjusel osast

autoritasust. Välismaalt saabudes autor aga unustab VAAP-i sellest täpselt informeerida. VAAP tegutseb kirjastamisasjades ainult autori volituse alusel. Kui VAAP alustaks asjade selgitamist ilma autori avalduseta, siis tekiks välismaiste organisatsioonidega palju ebameeldivaid arusaamatusi. Neid on ette tulnud isegi siis, kui autor on esitanud avalduse, s. o. volitanud VAAP-i asja ajama, sest mõni inimene unustab, et ta on välismaal juba osaliselt midagi saanud, ja nõuab seda, millele tal enam õigust ei ole.

Sellepärast peaks iga autor eelkõige ise tegema märkmeid autoritasude laekumise kohta ja pöörduma VAAP-i poole alles siis, kui ilmneb, et midagi jääb puudu. VAAP-i Moskva osakonna kirjades autoritele küsi-

takse, kuidas autoritasu soovitakse kätte saada, ja samas on enamasti märgitud ka teosed, mille eest laekub autoritasu, ja summad. Need kirjad tuleks alles hoida.

Nagu näha, on süsteem suur ja võimas, kuid samal ajal küllaltki kohmakas. Et aga selliste lepingute sõlmimist ja täitmist käsitataks väliskaubandusliku tehinguna, mis on riigi monopol, siis pole otsesidemeid välismaaga võimalik sisse seada.

Ülalöeldu kehtib nõukogude autorite teoste välismaal kirjastamise puhul, teoste kasutamisel avalikuks ettekandeks raadios või televisioonis on veel omad eeskirjad ning tähtajad on neil juhtudel veel pikemad.

A. Oberg

Toimetuse kolleegium:
V. BEEKMAN, V. ILUS,
J. KROSS, K. KURG
P. KUUSBERG,
R. PARVE, J. PEEGEL,
L. REMMELGAS, P.-E. RUMMO,
E. VETEMAA.

Peatoimetaja
KALLE KURG
tel. 44 07 81

Vastutav sekretär
VALEERIA VILLANDI
tel. 44 07 81

Iikirjanduse osakond
JAAN KRÜSIVALL
ASTA PÖLDMÄE
tel. 44 07 82

Publitsistika osakond
OTT RAUN
tel. 44 07 80

Kriitika, kirjandusteaduse
ja informatsiooni osakond
TOOMAS HAUG
REIN KRÜS
tel. 44 13 65

Keeletoimetaja
AIME RAMMUS
Korrektor
LINDA UUSTALU
tel. 44 07 80

Tehniline toimetaja
BARBI PILVRE
Sekretär
AINO TENNOV
tel. 44 13 65

Toimetuse aadress:
200 001, Tallinn, Harju tn. 1,
Kirjastus «Perioodika»,
Tallinn, Pärnu mnt. 8.
Ladumisele antud 3. 10. 1986.
Trükkimisele antud 6. 11. 1986.

Trükiarv 21 000.
Ofsetpaber 60×70/8.
Trükipoognaid 18,0.
Tingtrükipoognaid 14,04.
Arvestuspoognaid 14,97.
MB-10619.
Tellimise nr. 3791.

EKP Keskkomitee Kirjastuse
trükikoda,
Tallinn, Pärnu mnt. 67-a.

«Looming» nr. 11,
november 1986.

Hind 70 kop.

На эстонском языке.
Орган Союза писателей
ЭССР.

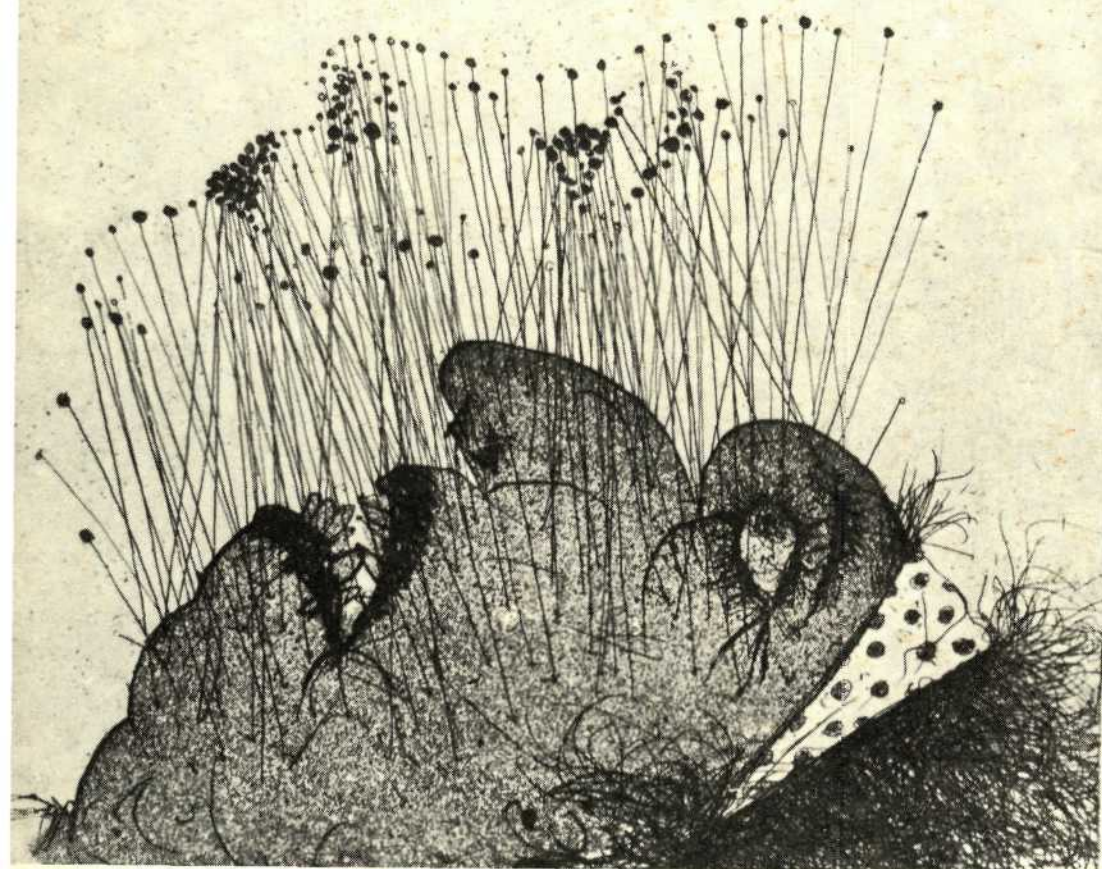
«Лoomинг» («Творчество»)
№ 11, ноябрь 1986.

Адрес редакции: 200 001,
Таллин, ул. Харью 1.
Издательство «Периодика»,
Таллин, Пярну маантеэ 8.

- 1433 H.-K. HELLAT
Tere, mina olen Heinz ehk Poole tuhande pruudi
lugu
- 1458 B. ALVER
Arbujate aegu 1
Arbujate aegu 2
Karda kiitust
Vanast vihikust
Õö
Kõnehäire
- 1462 M. TRAAAT
Jäälilled
- 1468 M. BERG
Kirjutajad
- 1484 A. LÖHMUS
Luulet
- 1486 R. SOOL
... õö tuleb, õö tuleb jahedail jalgeil ...
- 1489 VESIPAPP
Ajalooline töö
- 1497 U. URI
Aimusi elumõttest
- 1503 B. BERNSTEIN
Ruumilised kunstid — kultuur — aeg
- 1510 C. LEVI-STRAUSS
Müüt ja mõtlemine
- 1529 T. AJDI
Tema tulek oli vältimatu
- 1534 K. MURU
Külalisena täheoas
- 1540 T. LIIV
Betti Alver luuletajana
- 1544 V. VILLANDI
Päev nagu trepp Kaalu tähtkujus
- 1547 M. JÖGI
Ajaloo ja argipäeva ees
- 1566 M. MIKIVER
Kaaludest
- 1558 J. ÜRT
Päike päästab
- 1560 A. ÜPRUS
Eetilise imperatiiv hedonismi pilves
- 1562 O. REMSU
Tajutav lähiminevik ja tänapäev
- 1564 RINGVAADE
- 1457 R. LAANEMÄE. Ootaja
(Ofort, pehmelakk) 1986
- 1496 B. VASSERMAN. Viiuliklassi õpilane
(Ofort, akvatinta) 1984

Esikaane siseküljel:
C. KLAR. Tallinn ja aeg (Pehmelakk) 1984

Tagakaane siseküljel:
P. PÄRN. Akupunktuur (Ofort, akvatinta) 1986

PRIIT PÄRN. Akupunktuur

(Ofort, akvatinta) 1986

Looming

70 KOP.

78 174